

**RAVASZ LÁSZLÓ ERDÉLYI ÉVEI
ÉS GYAKORLATI TEOLÓGIAI MUNKÁSSÁGÁNAK
KEZDETEI**

⌘

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
17. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Baráth Béla Levente, rektor

Kulcsár Árpád

**RAVASZ LÁSZLÓ ERDÉLYI ÉVEI
ÉS GYAKORLATI TEOLÓGIAI MUNKÁSSÁGÁNAK
KEZDETEI**

∏

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2023

Kulcsár Árpád:

Ravasz László erdélyi évei és gyakorlati teológiai munkásságának kezdetei

Magyar és angol nyelvi lektor:

Dr. Antal James egyetemi adjunktus (Partiumi Keresztény Egyetem,
Nagyvárad, Nyelv és Irodalomtudományi Tanszék)

Holland nyelvi lektor:

Simon Nina (Pósalaka)

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

17. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Dr. Baráth Béla Levente, rektor

ISSN: 2416-3570

ISBN: 978-615-5853-58-6

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2023

© Kulcsár Árpád

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem.

Minden jog fenntartva

A kötet a Böszörményi Jenő Lelkész és Neje Emlékalapítvány támogatásával kerül kiadásra.

Technikai szerkesztő: *Szilágyiné Asztalos Éva*

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen*

Felelős vezető: *Kapusi József*

TARTALOMJEGYZÉK

Illúziók nélkül Ravasz László indulásáról	11
Előszó	13
1. Egyháztörténeti és szellemi háttér	17
1.1 Az erdélyi református felsőoktatás a 19. század végén, a 20. század elején	17
1.2 Teológus – teológia nélkül: a kolozsvári Egyetemi Körben és a <i>Kolozsvári Egyetemi Lapok</i> szerkesztőjeként	20
1.2.1 A diákélet	27
1.2.2 Hazaszeretet	31
1.2.3 Esztétikai kalandozások	33
1.2.4 Vallásos gondolatok	37
1.3 Liberális teológia és belmisszió	43
1.4 Mentorok hatása alatt	45
1.5 Viszonyítások és viszonyulások: vallástudományi írások; külföldi tanulmányok	52
1.5.1 Vallás és művészet	54
1.5.2 Összehasonlító vallástörténet	58
1.5.3 Valláspedagógia	67
1.5.4 Peregrinus Berlinben	68
1.5.5 Világnézet: vallásos vagy filozófiai alapon?	72
1.6 Összefoglalás	76
2. Tanár a pályán	77
2.1 Út a gyakorlati teológiai katedráig	77
2.2 Ahogy a tanítványok látták: tanár, nevelő, mentor	83
2.3 A hitet növelni, hittel nevelni	88
2.4 Kálvin-emlékév	100
2.4.1 Kálvin-tanulmányok	100
2.4.2 Kálvini hatások Ravasz László teológiai gondolkodásában	102
2.5 Összefoglalás	113

3. Az értékek átértékelése	115
3.1 Bevezetés a gyakorlati teológiába	115
3.2 A református egyház élettana; az ekkleziasztika születése. Elvi kérdések	118
3.3 A gyakorlati teológia az irányváltás útján	130
3.4 Egyházértelmezés a neokantiánus filozófiai szellemben	134
3.5 Az egyházi élet funkciói; lelkészközpontúság az egyházban	142
3.6 Összefoglalás	162
4. Adalékok Ravasz László homiletikai felfogásához	165
4.1 A gyülekezeti igehirdetés elmélete	165
4.2 Egy homiletika kézirat szerzője	170
4.3 Homiletika és prédikációtörténet	174
4.4 A kritikus kritikusi: első prédikációs kötete és annak kritikai visszhangja	183
4.5 Összefoglalás	202
Összefoglalás, következtetések	205
Summary	209
Samenvatting	215
Felhasznált irodalom	221

ILLÚZIÓK NÉLKÜL RAVASZ LÁSZLÓ INDULÁSÁRÓL

*„Dobjuk el magunktól az illúziókat s keressük meg,
Isten mire akar nevelni a próbákban. De fel ne adjuk
a hitet Isten mindenható erejében s úgy készüljünk,
hogy bármikor elfogadhassuk a szabadítás csodáját.”*
(Ravasz László: *Magamról*, 33-34.)

Kulcsár Árpád széles szakirodalmi háttérrel rajzolja meg a magyar református egyház- és teológiatörténet jelentős személyiségének, Ravasz László nagyívű pályájának indulását, életének és munkásságának 1907-1920 közötti, erdélyi éveit.

Ravasz László életművének kutatása a rendszerváltás óta öröndetesen fellendült, de az erdélyi évekkkel még senki nem foglalkozott olyan részletesen és mélyrehatóan, mint Kulcsár Árpád. Bár ebben az időszakban Ravasz László még a teológussá érés folyamatában volt, mégis meghatározó tevékenységet fejtett ki, aki már ekkor jelentős irodalmi, közéleti és tudományos munkássággal rendelkezett.

A 20. század elejének teológiatörténeti szituációja is izgalmassá teszi ezt az időszakot, hiszen a gyakorlati teológia tudománya átalakulóban volt. Kiválóan tükrözi ezt Ravasz ekkor megírt magántanári dolgozata (*Bevezetés a gyakorlati teológiába*), a homiletika tankönyve (*A gyülekezeti igehirdetés elmélete*) és a Magyarországon általa meghonosított ekkleziasztika elnevezésű diszciplína. Ugyanígy felfejtendő kutatási területet adott a szerzőnek az ezt a folyamatot átszínező filozófiai hatás, amely a kolozsvári Tudományegyetemen a Böhm Károly filozófus körül kialakult tanítványi körben érte Ravaszt.

Egykori tanítványa, majd munkatársa, Makkai Sándor így jellemezte a fiatal Ravasz Lászlót: *„Szellemének ősvonásai a poéta és a filozófus, amelyek az aesthetában olvadtak össze, másfelől művészi látó és szemléltető erővé egyesülnek a theologusban és igehirdetőben. A teológiát a pozitív, modern, építő*

irány fundamentumára vitte át, megőrizve a tudományosság és az evangéliumi hit teljes létérdekét, megalkotta a sajátos theologiai tudományt, a gyakorlati theologianak vallásos értékrendszerré és az értékrendszer megvalósítási módjának előíró tudománnyá való átformálásával, újjáteremtette és ragyogó virágzássá érlelte az igehirdetést, maradandó becsű művészi alkotásokban fejezve ki az Igét a magyar lélek számára... korszakalkotó jelentősége kétségtelen.”

Kulcsár Árpád kutatásainak újdonsága, hogy a gazdag nyomtatott anyag mellett a korszak fennmaradt és eddig még nem kutatott kéziratok forrásait és levéltári anyagait is vizsgálat alá vonta. A szerző által választott időszak egyetemi jegyzetei nem csak értékes háttéranyagot jelentenek Ravasz László nyomtatásban megjelent magyar nyelvű forrásainak azonosításában, hanem a teológiai tanári munka egymásra épülését és a teológiai szemléletmód változását is kimutathatóvá teszi.

Mélyítse el ez a könyv Ravasz László emlékezetét az olvasók szívében és ébresszen megbecsülést értékes munkássága iránt!

*Fekete Károly
egyetemi tanár, püspök*

ELŐSZÓ

Nemrég volt száz éve annak, hogy Ravasz László (1882-1975) kolozsvári gyakorlati teológiai tanár, az Erdélyi Református Egyházkerület püspök-helyettes főjegyzője 1921. szeptember 3-án elhagyta Erdélyt. Budapestre kapott meghívást, ahol a Kálvin-téri gyülekezet lelkipásztora, és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke lett. Tudományos tevékenysége, lapszerkesztői munkássága révén egyházi körökben ekkor már elismertségnek örvendett. 1921-től azonban alig akadt olyan országos vagy helyi újság, napilap, amelyben hetente legalább egyszer ne jelent volna meg a neve valamilyen esemény, vagy ügy kapcsán. 1921-re már gazdag írói tevékenység állt mögötte, melyből breviárium-szerű válogatás jelent meg 1921 karácsonyára, *Gondolatok* címmel. Ebben a kis könyvben szépírói, esztétizáló vénáját választásos, keresztyén, református és nemzeti gondolatokba foglalva ismerhetjük meg. Ez talán a legtöbbször kiadott kötete: 1921-1948 között négyszer, 1990 óta háromszor nyomtatták ki.

Ravasz László éltművét tekintve, jelen disszertáció szerzője is ezekkel a gondolatokkal ismerkedett meg először, még elsőéves teológushallgató korában, majd prédikációival, melyek a *Református Szemle* mellékletéből 1990-ben önálló folyóirattá erősödő *Igehirdetőkben* jelentek meg 1990 és 2000 között: a harmincnál több igehirdetést főként a múlt század harmincas éveiben kiadott prédikációs köteteiből válogatták. Szerkezetük, megfogalmazásuk, stílusuk, gazdag szó- és képi világuk révén prédikációi kitértek a 20. század végi erdélyi református igehirdetések közül, melyeken még főleg a barthi, újreformátori teológiai irány homiletikai felfogása volt érzékelhető. Kitértek ezek a beszédek saját korukban is, főleg emiatt lehet annyi elkopott, bejegyzésekkel, alá- és kihúzásokkal, dátumokkal tarkított, elhasznált Ravasz László prédikációs kötetre bukkanni lelkipásztori hagyatékokban, parokiális könyvtárakban. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában fellelhető, megkímélt példányok dr. Gönczi Lajos gyakorlati teológiai tanár hagyatékából maradtak fenn épen, melyeket Ravasz László személyesen ajánlékozott rokonának. A sokat forgatott kötetek azt a benyomást keltik, hogy

írásai közismertek, mindmáig sokan tudnának idézni tőle egy-egy tömör, aforizma-szerű teológiai gondolatot, vagy prédikációrészletet.

Az elmúlt harminc esztendőben Ravasz László életének, munkásságának, irodalmi hagyatékának kutatása, feldolgozása több, korábban kiadatlan teológiai munkájával, értékes tanulmányokkal, doktori értekezésekkel, emlékkonferenciákkal, könyvekkel gazdagította a róla kialakult képet. A kutatások, életművének feldolgozása – érthető módon – elsősorban történelmi, közéleti szerepét, egyházkormányzói, politikai tevékenységét vették górcső alá, leginkább az 1921-et követő időszakra összpontosítva. Teológiai munkássága, különösen erdélyi éveinek teológiai értékei, eredményei még azokban a kutatásokban is kevés hangsúlyt kaptak, amelyek teret szentelnek ennek a periódusnak. A 19. század végi vallástudományi (liberális) teológia és a 20. században megjelenő újreformátori irány közötti rövid időszak, melyben Ravasz László teológiai eszmélkedése, önálló gondolkodásmódja kialakul, különösen izgalmas kutatási területnek tűnik, figyelembe véve az újreformátori teológiát részben maga mögött hagyó jelenkori gyakorlati teológiai, homiletikai gondolkodást. Ravasz László néhány fontos elméleti munkája abban az időben születik, melyeknek tanulmányozása során számos hasonlóság tűnhet fel az akkori és a mai gyakorlati teológiai és homiletikai felfogás között.

Mindezek alapján dolgozatom témájául Ravasz László erdélyi éveit választottam (1900-1921), különös tekintettel gyakorlati teológiai és homiletikai munkásságára. Amiként arra már utaltam, ez a periódus legalább olyan gazdag nyomtatásban megjelent irodalmi tevékenységet jelent, mint az 1921-et követő, annak ellenére, hogy terjedelmében rövidebb időszakot ölel fel, magántanári dolgozatának, homiletika tankönyvének, folyóiratokban megjelent kisebb-nagyobb teológiai tanulmányainak, közel kétszáz vasárnapi és alkalmi igehirdetésének feldolgozása, elemzése, értékelése következőképpen messze meghaladná disszertációm kereteit.

Kutatásom célkitűzéseit keresve hovatovább arra a felismerésre jutottam, hogy erdélyi tudományos munkái, igehirdetési nem adnak kimerítő választ arra a kérdésre, hogy miként alakult, formálódott Ravasz László teológiai felfogása, illetőleg milyen eszmei, kulturális, teológiai hatások érték, mielőtt gyakorlati teológiai tanárként, huszonötödik életévét épp csak betöltve a katedrára lépett. Ezért kutatásomban először az 1900-1907 közötti időszakban megjelent, közel száz írására összpontosítottam, Ravasz ugyanis kolozsvári tanulmányainak kezdetétől fogva élénk írói tevékenységet folytatott, előbb a *Kolozsvári Egyetemi Lapokban*, majd az *Erdélyi Protestáns Lapban*, az előbbinél főszerkesztőként, az utóbbinál szerkesztői „mindenesként” publikált. Az egyetemi diáklapban közölt írásai az útkeresés időszakát tükrözik, de né-

hány jövőbe mutató, érett gondolatuk miatt fontos adalékokkal szolgálnak ifjúkori eszmélkedése szempontjából. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapjában pedig már tudományos tevékenységének első, igényesen kidolgozott munkáit látjuk – ezen írások gondolatisága nemcsak a pályáját megtaláló, a tudományban elmélyülő, egyetemi katedrára készülő ifjú pillanatnyi nézőpontját vonultatják fel, de gyakorlati teológiai tanári tevékenységének korai időszakát is jól jellemzik.

Dolgozatom első része tehát az 1900 és 1907 közötti időszakban megjelent írásait vizsgálja, arra törekedve, hogy Ravasz László korai gondolkodását a hajszalerekig feltárja. A második részben disszertációm az 1907-1915 közötti időszakot vizsgálja, teológiai tanári működését elsősorban tanítványai visszaemlékezései alapján mutatva be. Részletesen kitérek arra a két fontos momentumra, amelyet Ravasz László önéletrajzában lelki-szellemi fejlődése szempontjából különösen meghatározónak tekint: Kálvin-tanulmányaira, illetőleg a John R. Mott-tal való találkozására.

Dolgozatom további két részében gyakorlati teológiai és homiletikai felfogását teszem vizsgálódás tárgyává, arra keresve a választ, hogy Ravasz László milyen újdonságot hozott a korabeli gyakorlati teológiai gondolkodásba, mi az, ami a mai napig aktuális maradt, illetve felfedezhetők-e kapcsolódási pontok a Karl Barth utáni gyakorlati teológiai felfogás, homiletikai elvek között. Kutatási célom eléréséhez az 1907-1915 között megjelent magántanári dolgozatát, homiletika tankönyvét, tanulmányait, és az 1903-1910 között írott prédikációit használtam fel.

Az elmúlt harminc évben több kutató érdeklődése fordult a kéziratos források, levéltári anyagok irányába, ami temérdek, korábban kéziratban maradt munka kiadását eredményezte. Ennek analógiájára, saját levéltári kutatásaim révén sikerült feltárni a dolgozatom témájául választott időszakból jónéhány kéziratban maradt egyetemi jegyzetet, melyek értékes háttéranyagot jelentenek Ravasz László nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű forrásainak azonosításában, illetve segítenek árnyaltabb képet kialakítani teológiai gondolkodásának formálódásáról, annak tanári pályája kezdetétől való fejlődéséről.

Köszönettel tartozom a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárosainak e források megtalálásában nyújtott segítségükért, valamint a néhai dr. Tavaszy Sándor rendszeres teológiai professzor hagyatékát gondosan ápoló dédunokájának is. Az így összegyűlt kéziratos források bőségében munkám során el kellett döntenem, mi az, amit ebben a disszertációban fel fogok használni, és mi az, amit későbbi kutatásaimhoz teszek félre.

Kutatásaim során tapasztalati valósággá vált az a gondolat, amelyet Kósa László fogalmazott meg Ravasz László önéletrajzában megjelenésekor: „Aki

egy jelentékeny szellem megismerésére vállalkozik, annak mindent el kellene olvasni, amit a megismerendő olvasott, mindent tudnia kellene a világról, amit ő tudott, ismernie kellene, amit róla írtak és nem utolsó sorban, amit ő írt. Ez a valóságban lehetetlen. Így, noha a személyiség »fölbontása« nyilvánvaló veszélyekkel jár, megengedhető egy-egy nézőpont kiemelése, mert közelebb vihet a célhoz, mintha egyidejűleg minden oldalról próbálkoznunk megközelítésével.¹

Ravasz László életművének terjedelme, a 20. századi református teológiai gondolkodásban elfoglalt helye, a református egyház történetében betöltött szerepe alapján nem túlzás azt állítani, hogy a kutatót alázattal tölti el afeletti öröme, ha mindebből egy kis szeletet alaposabban megismerhet, s kutatási részeredményei valamivel hozzájárulhatnak az összkép teljességéhez. Szándékom szerint erre kívántam törekedni, minél jobban megismerve azt, amit Ravasz László írt, amit róla írtak, s lehetőség szerint bepillantani abba, amit ő tudott és gondolt a világról abban az időben, amelyre kutatásomban koncentráltam.

A gyakorlati teológiai összefüggések közötti tájékozódásomhoz, Ravasz László korabeli felfogásának értékeléséhez jelentősen hozzájárult az a tanulmányi év (2014-2015), amelyet a kampeni Theologische Universiteit mesteri szakos hallgatójaként tölthettem Hollandiában, a Stichting Fundament alapítvány ösztöndíjasaként, amiért e helyen is szeretném hálámat kifejezni.

Hálával tartozom témavezetőmnek, Fekete Károly püspök úrnak, aki sokrétű egyházfői teendői mellett is mindig készséggel foglalkozott a téma vezetésével, támogatta e disszertáció megszületését. Köszönöm értékes gondolatait, segítőkész észrevételeit. Jószándékú és szakszerű tanácsaira mindig bizalommal számíthattam. Ugyancsak köszönettel tartozom a szakmai konzultációkért Gaál Botond, Kovács Ábrahám és Pálfi József professzor úrnak, melyeknek keretében tovább szélesítették látókörömet kutatási témában, és termékeny gondolatokkal gazdagítottak.

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy doktori disszertációm a Debreceni Református Hittudományi Egyetem *Acta. Debreceni Teológiai Tanulmányok* sorozatában jelenhet meg. Hálás vagyok Baráth Béla Levente rektor úrnak, hogy e sorozatba befogadta munkámat. Köszönöm a Böszörményi Jenő Lelkész és Neje Emlékalapítványnak, hogy anyagilag támogatta dolgozatom kiadását.

Mindezekért Istené a dicsőség!
Debrecen, 2023 reformáció hava

Kulcsár Árpád

1 KÓSA LÁSZLÓ: Az önéletíró Ravasz László. In: uő.: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, 1993. 189.

1. EGYHÁZTÖRTÉNETI ÉS SZELLEMI HÁTTÉR

1.1 Az erdélyi református felsőoktatás a 19. század végén, a 20. század elején

1895-ben jelentős változás következett be az erdélyi református felsőoktatás életében, amikor az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theológiai Fakultása megnyitotta kapuit Kolozsváron.² Ezzel lezárult egy parázs viták által szegélyezett korszak, amelynek fő kérdése ez volt: továbbra is Nagyenyeden, vagy inkább Kolozsváron folytatódjon az erdélyi református lelkészképzés.³ Túl azon, hogy a vitában személyes ambíciók is ütköztek, ennek jelentőségét a magyar felsőoktatás ügye emelte, amely akkor is kulcskérdésnek számított az erdélyi magyarság élete és jövője szempontjából.⁴ Mindezekkel párhuzamosan az is tét volt, hogy az erdélyi református lelkészképzésben továbbra is megmarad-e Nagyenyed liberális teológiai szellemisége, amelynek vezéregyénisége Kovács Ödön professzor volt,⁵ vagy ezen a téren változás fog-e bekövetkezni. A 19. század végi Kolozsvár Nagyenyedhez képest prosperálóbb, urbánus világa, az 1872-ben már megnyílt Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem, a város történelmi múltja és kulturális élete mindmind azt a nézőpontot támasztotta alá, amelyet Szász Domokos püspök⁶

-
- 2 LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*. Presa Universitară Clujeană, 2007. 189-193.
 - 3 BUZOGÁNY Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: *Akik jó bizonyítást nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* (szerk. Kozma Zsolt). Kolozsvár, 1996. 5-28.
 - 4 Lásd bővebben: PÁLFI József: *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitassors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.
 - 5 Kovács Ödön (1844-1895) a Nagyenyedi Theológiai Fakultás tanáraként a liberális teológia egyik legkarakteresebb képviselője, a magyar vallástudomány úttörője. Lásd bővebben: ANTAL József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844-1895)*. Szemle Füzetek. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995. valamint Kovács Ábrahám: *A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve*. In: *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. Hoppál Mihály - Kovács Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010. 106-130.
 - 6 Szász Domokos (1838-1899) 1885-től az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, a 19. századi Kolozsvár protestáns szellemiségének meghatározó alakja. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. (szerk. Ladányi Sándor). Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 569.

kérlelhetetlen szívósággal képviselt.⁷ 1895-ben az első évfolyam megkezdte tanulmányait a kolozsvári új épület falai között, az enyedi teológia pedig egy évvel később zárta be kapuit a II. világháborúig, és hallgatói Kolozsváron, Debrecenben, esetleg Sárospatakon és Budapesten folytatták stúdiumaikat.⁸

A kolozsvári tanári kar teológiai szellemisége jóval változatosabb képet mutatott a nagyenyedinel.⁹ Érdemes lenne összehasonlítani az elszakadt részek tanári karait a Trianon utáni időszakban.¹⁰ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Igazgatótanácsa öt tanárt hívott meg a fakultás katedráira: Kenessey Bélát,¹¹ aki a budapesti teológián szerezte tanári tapasztalatait, Kecskeméthy Istvánt,¹² aki az ókori holt nyelvekben való akadémiai szintű jártasságával szerzett nevet magának, Pokoly Józsefet,¹³ kire az egyháztörté-

7 Részletesen: MÁRKI Sándor: *A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem története 1872-1922*. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1922; GAÁL György: *Egyetem a Farkas utcában: A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár, 2012; KARÁDY Viktor: Kolozsvár mint iskolaváros a Kárpát-medence elitképzési piacán 1872-1918. In: *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű egyetemi oktatás*. (szerk. BATIZ Enikő - NAGY László - Soós Anna) Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár, 2013, 237-244.

8 NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995. 16-32.

9 Részletesen: KOLUMBÁN Vilmos József: Református teológia Kolozsvárott. Az első évtizedek. In: *Teológiai Fórum*. XI. 2017/2. 5-21.

10 SOMOGYI Alfréd: A Losonci Teológiai Akadémia tudományművelése. In: *Teológiai Fórum*, VIII. 2014/1. 92-125.

11 KENESSEY Béla (1838-1918) 1883-tól a Budapesti Teológiai Akadémia ösztövségi tanárszékének magántanára, 1886-tól professzora. A KIE ifjúsági elnöke, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkára, 1889-től a *Protestáns Szemle* szerkesztője, a Dunamelléki Református Egyházkerület aljegyzője. 1895-től Kolozsváron teológiai tanár, 1899-től az Erdélyi Református Egyházkerület püspök-helyettes főjegyzője, majd 1908-1918 között püspöke. Szabó Aladárral és Kecskeméthy Istvánnal együtt a belmisszió úttörője. Lásd bővebben: KOZMA Zsolt: Kenessey Béla (1858-1918). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 29-53; Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 28.

12 Kecskeméthy István (1864-1938) 1890-ben szerzett keleti és összehasonlító nyelvészetből doktori címet, majd Budán négy, Pakson pedig egy évig szolgálatot lelképásztorként. 1895-től haláláig a kolozsvári teológia tanára, kommentár-író, Biblia-fordító. Lásd bővebben: MOLNÁR János: Kecskeméthy István (1864-1938). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 65-78; NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 30; TUNYOGI Lehel: *The life and work of István Kecskeméthy Csapó. A Hungarian Theologian and Biblical Scholar in Transylvania*. Exit Publishing House, Kolozsvár, 2008. (Átdolgozott magyar kiadása: TUNYOGI Lehel: *A rejtőzködő állitmány. Kecskeméthy István élete és munkássága*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2009).

13 Pokoly József (1866-1933) 1894 elején Geszten lelképásztor, majd 1895-től Kolozsváron az egyháztörténet tanára. Lásd bővebben: ifj. Révész Imre: *Pokoly József emlékezete*. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. Városi Nyomda, Debrecen, 1936; *Pokoly József emlékkötet*. (szerk. BARCZA József - CSOHÁNY

net tanításának feladata várt, Nagy Károly¹⁴ szisztematikatanárt Enyedről, aki az ottani teológia utolsó évében már tanított, és Molnár Albert marosvásárhelyi lelképásztort,¹⁵ aki a gyakorlati teológiára tanította a teológushallgatókat.

Enyed szellemisége azonban nem tűnt el egyik napról a másikra. Kovács Ödön tanításai nemcsak az erdélyi parókiákon éltek tovább, hanem a kolozsvári Teológián is, hiszen az öt tanár közül kettő – Nagy Károly és Molnár Albert – Enyedről jött Kolozsvárra, és az ő tanítványa volt. Mesterük gondolatvilágát azonban nem szolgálai módon vették át, hanem továbbfejlesztették, mivel érzékelték a tudományokban, s így a teológiában is jelentkező újabb irányokat, amelyek más válaszokat adnak az új társadalmi kérdésekre, mint a 19. századi liberális teológia.¹⁶

Míg Enyeden elképzelhetetlen lett volna, hogy az egyre inkább teret nyerő belmissziós irány képviselői tanári katedrára kerüljenek, addig Kolozsvárra egyszerre ketten is kaptak felkérést. Az öt tanár közül Kenessey Béla rendelkezett a legtöbb egyetemi tanári tapasztalattal, s így kezdetben ő látta el a fakultás igazgatói feladatait, és már az első egyetemi tanévnyitón erős alaphangot ütött meg:

János) A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi Füzetei. Debrecen, 1994; GÁLFY Zoltán: Pokoly József (1866-1933). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 79-89.

- 14 Nagy Károly (1868-1926) nagyenyedi lelkész, az 1894/1895-ös tanévtől teológiai tanár Nagyenyeden, 1895-től pedig Kolozsváron. 1908-1918 között egyházkerületi püspök-helyettes, főjegyző, majd 1918-1926 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. Lásd bővebben: HOOP, Froukje de: Nagy Károly (1868-1926). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 90-104; RAVASZ László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: uő.: *A halál árnyékában. Temetési beszédek*. Sylvester-kiadás, Budapest, 1927. 201-231; NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*. 30.
- 15 Molnár Albert (1849-1901) 1875-től vegytant és természetrajzot tanított a marosvásárhelyi kollégiumban, majd Budapestre költözött, ahol irodalmat oktatott. Innen hazatérve előbb Mezősámsondon, majd Marosvásárhelyen végzett lelkészi szolgálatot 1895-ig, amikor meghívják a kolozsvári teológiai fakultás első gyakorlati teológiai tanárának. Tanári feladatait és egyéb egyházi teendőit 1901-ig, hirtelen bekövetkezett haláláig végezte. Lásd bővebben: NAGY Károly: Emlékezés Molnár Albertre. In: *Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta Molnár Albert előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati teologia nyilvános, rendes tanára a Kolozsvári Református Theologiai Fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Nagy Károly teológiai tanár*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. I. kiadás 1906, II. kiadás 1927. IX-XVII.; KELEMEN Attila: Molnár Albert (1849-1901). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 54-64; NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*. 29.
- 16 „Kovács tanítványai közül Nagy Károly már a reformátori hit és konfessziók értéket is hangsúlyozza, Molnár Albert pedig felmutatja a belmisszió és az egyház szoros kapcsolatát.” NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*. 15.

„A modern teológia megvénhedt, az egyházi élet megtartására és fejlesztésére merőben képtelen lett, jobban mondva, arra soha nem is volt képes: újabb, igazán modern teológiára van szükségünk, amely a tudományok legújabb módszereivel dolgozik s úgy építsen.”¹⁷

Ez a szilárd nézőpont nem nyert teljesen igazolást a későbbiekben, annyiban azonban lényeges elmozdulás történt a következő évtizedekben, hogy a belmisszió jóval több lett, mint beszédtéma az erdélyi liberális teológia és nemzeti tradicionalizmus közegeiben. Egyre nagyobb nyitottság mutatkozott az evangéliumi ifjúsági munka irányában, az I. világháború pedig ráirányította a figyelmet a keresztyén szociális érzékenység olyan munkaterületeire, melyek korábban vagy ismeretlenek voltak, vagy nem tekintettek elsőrendűnek azokat.

Ravasz László ifjúkori eszmélkedése ezekben az években következett be. A szépirodalom szeretetétől a bölcsészettudományok iránti rajongáson át, egy önálló magyar filozófiai irány, a liberális teológia, majd a biblicitás, a konfesszionizmus és sok egyéb, kisebb-nagyobb hatás sajátos ötvözetéből áll össze az az intuitív, szintetizáló nézőpont, amellyel jellemezni lehet őt az Erdélyben eltöltött éveiben.

1.2 Teológus – teológia nélkül: a kolozsvári Egyetemi Körben és a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* szerkesztőjeként

Ravasz László Székelyudvarhelyen, a szülővárosától, Bánffyhunadtól legtávolabb eső református kollégiumban végezte a középiskolát. Itt anyai és apai ágon is családi környezetre talált, ugyanis anyai nagybátyja, id. Gönczi Lajos¹⁸ volt a kollégium igazgatója, az egyik jeles kollégiumi tanára, Ravasz Árpád pedig apai ágon volt rokona. Az érettségi előtti évben vallástanára Kovács Ödön teológiai enciklopédiáját adta le a tanóráin, amely különösen megragadta Ravasz László figyelmét. Tanulmányi előmenetelét mutatja,

17 uo. 29.

18 id. Gönczi Lajos (1852-1929) 1875-től előbb helyettes, majd egy évvel később a természetrajz és vegytan rendes tanára lett a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumban, ahol később az igazgatói tisztelet is betöltött. Fia, ifj. Gönczi Lajos lelkipásztor, a későbbi kolozsvári teológiai tanár. Ld. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 221.

hogymint gimnazista korában szép pályamunkákat adott be, amelyeket fel is olvashatott a diákok önképzőkörében.¹⁹

A nyári vakációkban a magyar és világirodalom remekműveit olvasta, és gazdag szókincsre tett szert, fogalmazáskészségét pedig versekben, értekezésekben, kisebb prózai próbálkozásokban bontotta ki.²⁰ Egyre inkább otthon érezte magát az elmélkedések és a szónoki beszédek megszövegezésében, és erősödött benne a gondolat: költő, író, vagy valami tudósféle szeretne lenni. Szeretett hamar túlesni a kötelező tananyagot, hogy önképzésben azzal foglalkozhasson, ami igazán leköti.²¹

„Ismeretlen szállóvendégként éltem napjaimat szülőfalumban; egyetlenegy barátom sem volt kortársaim közül. Otthon ültem a kollégiumból hozott könyveim mellett és a kaszinónak főként filozófiai könyveit olvastam. Az a tapasztalom, hogy körülbelül huszonöt-harminc éves korunkig minden igazságot meg kell látnunk, amiből élünk és minden ismeretet meg kell szereznünk, amit feldolgozunk, aztán csak rendszerezés, szembeállítás és elmélyítés következik. Ezért a fiatal diák sohasem olvashat eleget és a fiatal diák mindig a legmagasabb és a legnagyobb dolgokat olvassa.”²²

-
- 19 VII. osztályos korában [ma ez a III. gimnáziumi év, azaz a XI. osztály] *Anonymusról és a honfoglalásról*, valamint *Tompa Mihály Virág regéiről* tartott felolvasást az Ifjúsági Petőfi Önképzőkörben, a kör pedig mindkét dolgozatot méltónak ítélte az emlékkönyvbe való bejegyzésre. *Arany János emlékezete* című dolgozatáért és a március 15. alkalmából elmondott alkalmi beszédéért jutalomban részesült, *A kurucz költészetéről* című pályamunkáját pedig élőszóban tartott vitán védte meg kitűnő eredménnyel. Ld. *A székelyudvarhelyi Evang. Reform. Kollegium Értesítője az 1898/99. iskolai tanévről*. (szerk. GÖNCZI Lajos). Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, 1899. 112-114.
- 20 „Visszagondolva úgy találom, hogy már gyermekkoromban erős volt bennem az elmélkedési hajlam. [...] Képességeim közül – ha voltak s ami csodásak voltak – azt hiszem, legfejlettebb volt a képzelet. Sok hasznát és sok kárát láttam a túlságosan fejlett képzeletnek életem egész során át. Egész kis diákkoromtól kezdve öntudatosan tanárnak készültem, mégpedig irodalomtanárnak. V. gimnazista korom óta rendszeresen kivonatoltam olvasmányaimat s elég botor fővel mindig korábban kaptam bele a nagy olvasmányokba, mint ahogy megértem volna reá.” RAVASZ László: *Magamról*. Theologia önéletrajzokban. Coetus-sorozat I. Debrecen, 1944. 9-10.
- 21 A következő tanévben *Nem daloltam és Nézegetem* c. verseit itélik emlékkönyvbe írásra méltónak, jutalomban részesül *Töredékek* c. fordításáért (latinból fordította le Vergilius Aeneisből a *Didó átka*, *Didó és Anna*, *Venus elküldi Ámort*, *Aeneas az Elysiumban*, *Vihar a tengeren* c. részleteket), az önképzőkörben pedig *Csongor és Tünde*, *Az alföldi népballadáról*, *Homeros és Vergilius*, *Vergilius Aeneiséről és Aeneisének hatásáról* tart felolvasásokat. A *Petőfi emlékezete és a Tragikum és komikum* c. dolgozataiért szintén jutalomban részesül, március 15. alkalmából ismét ő a diákszónok. Ld.: *A székelyudvarhelyi államilag segélyezett Evang. Reform. Kollegium Értesítője az 1899-1900. iskolai tanévről*. (szerk. GÖNCZI Lajos). Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, 1900. 61. és 64.
- 22 RAVASZ László: *Örök diákok*. *Magamról*. In: uő.: *Alfa és Omega. Prédikációk, beszédek, cikkek*. II. Franklin-Társulat, Budapest, 1932. (305-308) 306.

A hatodik osztály (ma II. gimnáziumi, X. osztály) elvégzése után Ketesden mondta el első szószéki beszédét a Jel 2,7 igevers alapján, a nyári szünetben. Erre a szolgálatra a helyi lelkipásztor kérte fel. Bár a prédikáció – saját bevallása szerint – köszönőviszonyban sem volt a textussal, a gyülekezet megelégedettsége folytán „jó híre ment,” s így Kalotaszentkirályon és Hunyadon is prédikált vasárnap délutánonként.²³ Az érettségi közeledtével az Eötvös Kollégiumba adta be jelentkezését, de a meghirdetett kevés helyre nem került be. Így született meg az újabb terv: Kolozsvárra megy, hogy ott beiratkozzék a teológiára, de egyben a tudományegyetem bölcsészkarára is, hogy a lelkészi képzés mellett tanári oklevelet is szerezzen.²⁴ A teológián nem volt külön filozófiai és pedagógiai katedra, hanem vallásbölcseleti képzés folyt Kovács Ödön szellemében. Ezért a teológiai hallgatókat négy félévet felölelő filozófiai és pedagógiai tanulmányra kötelezték a tudományegyetemen.²⁵

Ravasz László a tudományegyetemen ismerkedett meg Böhm Károllyal,²⁶ akinek neokantiánus idealista filozófiai szemlélete egy életre meghatározta gondolkozását. Sokat tanult Schneller István²⁷ pedagógiai előadásából is,

23 „VI. gimnazista koromban, mikor először mentem ki Ketesdre prédikálni, magam írtam egy beszédet. Gyöngyössy Sámuelnek egyik beszédét dolgoztam át, cifráztam ki még jobban, mert eredetiben kissé szürkének találtam. A beszéd címe: *Új paradicsom*, és Pósa bácsi ismeretes versének egy-egy strófájával végződött az első és a második rész is: a *Mennyben lakó én Istenemnek* később dicséretté előléptetett két szakaszával.” RAVASZ László: *Magamról*. 10.

24 „Teológiára azzal a szándékkal mentem, hogy középiskolai tanár leszek. Az volt a vágyam netovábbja, hogy valaha Udvarhelyt tanítsak tovább, ahol tanultam. A theologia hallgatása közben jöttem rá, hogy tulajdonképpen ez az a stúdium, amire mindig vágytam.” RAVASZ László: *Örök diákok. Magamról*. In: uő.: *Alfa és Omega. Prédikációk, beszédek, cikkek*. II. 306.

25 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992. 39-58.

26 Böhm Károly (1854-1911) 1870-től a pozsonyi evangélikus líceum, 1873-tól a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium tanára, 1883-tól pedig igazgatója. 1896-tól haláláig a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem filozófiatanára, 1908-tól a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A *Magyar Philosophiai Szemle* alapítója és szerkesztője, az első magyar filozófiai rendszer megalkotója. Filozófiai iskolájának jeles képviselői: Tankó Béla, ifj. Bartók György, Ravasz László. Részletesen: *Dr. Böhm Károly élete és munkássága*. (szerk. KAJLÓS [Keller] Imre), I. kötet. A „Madách-Társaság” kiadása, Besztercebánya, 1913.

27 Schneller István (1847-1939) 1874-től az eperjesi, majd 1882-től a pozsonyi Evangélikus Teológiai Akadémia oktatója, később igazgatója, 1894-től Felmeri Lajos utódjaként a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógia Tanszékének tanára. Ld. *Pedagógiai Lexikon*. (szerk. BÁTHORY Zoltán - FALUS Iván). Keraban Kiadó, Budapest, 1997. III kötet. 291-292.

de fontos impulzusokat kapott nemcsak Széchy Károlytól,²⁸ hanem Meltzl Hugótól is,²⁹ akinél német irodalomtörténetet hallgatott. Ekkor a teológián inkább csak „vendégszereplőnek,” „műkedvelőnek” érezte magát.³⁰ A vizsgáira azért becsülettel felkészült, s mire a második tanév megkezdődött, Ady Lajossal,³¹ Ady Endre költő testvérével költözött egy szobába az internátusban, hogy mihamarabb újságírók legyenek az *Egyetemi Lapok*nál. Ady Lajos rajongása, amelyet költő-testvére iránt táplált, olyan szuggesztív erővel hatott környezetére, hogy rövid időn belül Ravasz László is a lelkesedők táborát erősítette. Erre ő így emlékezett vissza:

„Ady Lajos már akkor egészen Ady Endrében élt, hogy úgy mondjam, vidéki fiókja volt. Mivel nagyon belső kapcsolat létesült Ady Lajos és közöttem, egyszer csak azt vettem észre, hogy én is Ady Endrében élek. Ismerem a szokásait, bámulom a különégeit, figyelem az izlését, orákulumnak tartom minden nyilatkozatát. [...] Az egyetemi ifjúságban két párt alakult ki: a jobboldali, nacionalista-keresztény és a baloldali, a humanista-liberális. Mi Ady Lajossal, szívvel-lélekkel az utóbbihoz tartoztunk, azt hiszem, az Ady Endre észre sem vett magnetizmusának hatása alatt.”³²

-
- 28 Széchy Károly (1848-1906) 1880-tól a kolozsvári állami felsőbb leányiskola tanára, 1885-től a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem magyar irodalom, majd 1894-től esztétika tanára. Tanári pályáját 1905-től Budapesten folytatta. Ld. *Új magyar életrajzi lexikon*. I-VI kötet (szerk. MARKÓ László). Magyar Könyvklub – Helikon, Budapest, 2001-2007.
- 29 Meltzl Hugó (1896-1908) 1872-től német nyelvet és irodalmat tanított a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen, később francia és olasz nyelvet is. 1888-1889-ben a Bölcsészeti Kar dékánja, 1894-1895-ben a tudományegyetem rektora volt. Petőfi Sándor költészete az ő munkásságának köszönhetően lett ismertté Nyugat-Európa akadémiai irodalmi köreiből. 19. század végén. Életéről, munkásságáról lásd részletesen: KOZMA Dezső: Meltzl Hugó és a magyar irodalom. In: *Korunk*. 3. folyam, XX. évf. 2009/10. szám, 94-98.
- 30 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 71.
- 31 Diósadi Ady Lajos (1881-1940) Érmindszenten született. Tanulmányait szülőfalujában és Zilahon végezte. A teológiai fakultáson folytatott tanulmányai mellett a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen szerzett magyar-latin szakos oklevelet. 1904-1909 között Zilahon, majd testvéreinek, Ady Endre közbenjárásának köszönhetően 1909-től 1919-ig Budapesten volt gimnáziumi tanár. 1919-től debreceni tankerületi főigazgatóként, 1935-től tanügyi főtanácsosként ténykedett a Budapesti Tankerületi Főigazgatóságon. 1923-ban jelentette meg könyvét testvéréről, 1924-ben pedig a költő kéziratban maradt néhány írását rendezte sajtó alá, amelyek a további Ady-kutatások fontos forrásai lettek. Ld. *Magyar életrajzi lexikon*. I-II kötet. (főszerk. KENYERES Ágnes). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 13-14.
- 32 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 67.

A költő eleinte jó szemmel nézi ezt a lelkesedést, annyira, hogy öccse kedvéért abba is beleegyezett, hogy bárhol megjelenő verseit újra közölhetik az *Egyetemi Lapok*ban.³³ Öccsének és Ravasz Lászlónak köszönhetően Ady Endre írásai hamar eljutottak a kolozsvári egyetemistákhoz is.³⁴

Ravasz ebben az időben kötött életre szóló barátságot ifj. Bartók Györggyel is,³⁵ aki évfolyamtársa a teológián és a tudományegyetemen. A Nagy Károly által vezetett teológiai önképzőkörben mindketten hamar kitűntek tehetségükkel, azonban éppen ők lesznek azok, akik másod- és harmadéves korukban inkább az Egyetemi Kör égisze alatt tevékenykednek szívesebben, és ennek tagozataként működtetik a Teológus Kört. A hagyományos önképzőköri munka negyedéves korukra elevenedik ismét meg a teológián, de akkor már reformált formában.

Annak az ötletnek a mentén, hogy a teológus-ifjúság is lépjen be az Egyetemi Körbe, a soron következő diákvezetőségi választáson sikerült meg-

33 „Mikor az *Új verseket* Schöpflin Aladár a *Vasárnapi Újság*ban kezdte közölni, a havi formátumban megjelenő friss példányt Kilyén bácsi óriási derűltséggel elhozta és az asztalomra tette, egészen különös kíváncsisággal nézve rám – mintha elmeegógyintézet magánzárkájába leskelődnek be –, hogy vajon ezt is szépnek találom?” uo. 280.

34 ADY Endre: A halottak. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1901/3. 38-39. Megjelent a *Még egyszer* c. kötetben (Nagyvárad, 1903) – *Ady Endre összes versei. II. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest 1974*, 263; uő: Hervadáskor. *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/7. 97; Ady Endre: Éjimádó c. versciklusból idéznek tőle. *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/13. 192. Megjelent a *Még egyszer* c. kötetben (Nagyvárad, 1903) – *Ady Endre összes versei. II.* 254-256; uő: Sirasson meg. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/15. 219. Megjelent a *Versék [Édes anyámnak, hálám, tiszteletem és szeretetem jeléül]* c. kötetben, (Debrecen, 1899) – *Ady Endre összes versei. II.* 193-194; uő: Félhomályban. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/17. 259. Megjelent a *Versék [Édes anyámnak, hálám, tiszteletem és szeretetem jeléül]* c. kötetben, (Debrecen, 1899) – *Ady Endre összes versei. II.* 242-244; uő: Kossuth halálának évfordulóján. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/19. 289. Megjelent a *Versék [Édes anyámnak, hálám, tiszteletem és szeretetem jeléül]* c. kötetben, (Debrecen, 1899) – *Ady Endre összes versei. II.* 226; uő: Áldomás. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/22. 315. Megjelent a *Még egyszer* c. kötetben (Nagyvárad, 1903) – *Ady Endre összes versei. II.* 265; uő: Lázban. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/25. 338. Megjelent a *Még egyszer* c. kötetben (Nagyvárad, 1903) – *Ady Endre összes versei. II.* 264; uő: Azuba. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* V. 1902/26. 349-350. Megjelent a *Versék [Édes anyámnak, hálám, tiszteletem és szeretetem jeléül]* c. kötetben, (Debrecen, 1899) – *Ady Endre összes versei. II.* 240; uő: Dankó Pista. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* VII. 1903/5. 84-85. Megjelent a *Még egyszer* c. kötetben (Nagyvárad, 1903) – *Ady Endre összes versei. II.* 276.

35 ifj. Bartók György (1882-1970) 1907-ben magyar-német szakos tanárként Nagyenyeden kezd el tanítani. 1909-től az újszövetség tanára Kolozsváron. 1912-ben magántanári címet szerez filozófiából, s ez év őszétől a tudományegyetemen is tanít, egy erdélyi filozófiai iskola kialakításán fáradozik. 1921-től Szegedre távozik tanártársaival együtt, ahol a tudományegyetem új otthonra talál. Lásd részletesen: GAAL György: Málnási Bartók György (1882-1970) In: *Akik jó bizonyítást nyertek*. 137-179; NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás története*. 70-74.

valósítani tervüket: bekerültek az Egyetemi Kör vezetőségébe, és az *Egyetemi Lapok* szerkesztőségébe is. A lapot a kör elnöke, dr. Bodor Antal ifjú jogász,³⁶ bölcsészhallgató szerkesztette, az érdemi munka azonban inkább Ady Lajosé volt, és még néhány tehetséges hallgatóé. Testvére révén Lajos ekkor már kívülről-belülről ismerte az újságírást, Ravasz László pedig határozottan tehetőségek tartotta ezen a téren.

Ettől kezdve olyan lelkesedéssel vetették bele magukat a lapszerkesztésbe, és annyira szívügyüknek tekintették, hogy az egyetemi tanulmányok csak másodlagossá váltak. E lázas diákélet és újságírás 1902 telére teljesen kimeríti Ravaszt, és az egyetemi orvos sürgős pihenőt javasol számára. Az otthoni légkör jót tesz neki, s tekintettel a kis távolságra, barátai gyakran meglátogatják. Ekkor ismét az *Egyetemi Lapok* kerül a középpontba, s ő továbbra is lelkesen ír a következő év nyaráig.³⁷ A harmadik egyetemi év végéig, vagyis 1901-1903 között már több mint negyven rövidebb-hosszabb írása jelenik meg. Ír vezércikket, esztétikai dolgozatot, tárcát;³⁸ foglalkoztatja az egyetemi diákélet,³⁹ költeményeket, szerelmes verseket,⁴⁰ elbeszéléseket ír,⁴¹ színház-

-
- 36 Bodor Antal (1878-1955) jogász, a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank ügyészhelyettese. 1920-tól az Országos Faluszövetség titkára, később igazgatója. 1927-ben a budapesti Műegyetemen tesz magántanári vizsgát. 1935-től a Falukutató Intézet igazgatója. A magyar falukutatás egyik úttörője volt, és számos könyve, tanulmánya foglalkozik ezzel a témával. Ld. *Magyar életrajzi lexikon*. I. (főszerk. KENYERES Ágnes). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 230.
- 37 „Én írtam vezércikket, értekezést, híreket, kroit, csevegést, verset, prózát, makámát, komolyat és humorost, csak az éretlenség volt mindenikben állandó elem. Legfőbb eszményünk Ignotus, Tóth Béla, közvetlen mintáink: Ady Endre, Bíró Lajos, lapunk *A Hétnék* ifjúsági és vidéki utánzata.” RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992. 68.
- 38 RAVASZ László: Veszelei Károly. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*, V. 1902/23. 322.
- 39 RAVASZ László: A kuruczdandárról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/8. 109-111; 9. 125-126; 10. 133-134; uő.: Az egyetemi kör félévzáró közgyűlése. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 295-298; uő.: Húsvéti vakáció az egyetemen. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 327-328; uő.: Magyar Keresztyén Ifjúság – új szempontból. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/25. 340; uő.: Imperiális diákpolitika. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 19-21; uő.: Latiatuc feleym... In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 27-28; uő.: A tanítóképző intézet Erzsébet ünnepélye. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 32.
- 40 RAVASZ László: Gyónás. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/8. 113; uő.: Az árvácska. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/11. 165-166; uő.: Alszik a kedvesem. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 250; uő.: Levél. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 291; uő.: Az álom. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 326; uő.: Poétasor. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 353-354; uő.: Az én anyám. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/1. 11; uő.: A szikomorfa. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/6. 103-104.
- 41 RAVASZ László: Az erdő tündére. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 247-249;

ba jár, élményeit pedig megosztja olvasóival.⁴² A nemzeti ünnepre szónoklatot fogalmaz, melyet az Egyetemi Kör ünnepi megemlékezésén olvas fel a város főterén,⁴³ hazafias alkalmakkor a magyarság nagyjairól értekeznek,⁴⁴ hozzászól a kalotaszegi, székelyföldi emberek életéhez,⁴⁵ és esztétikai témájú egyetemi pályamunkáit, szemináriumi dolgozatait közli.⁴⁶ Ez utóbbiak közül a *Mefisztó és Lucifer* címűt egy másik, kéziratban maradt dolgozatával együtt Széchy Károly szemináriumára adja be, a *Vajda János festő költészete* című dolgozata pedig pályamunka, amellyel I. díjat nyer. Némely írásában nem riad vissza a diákos hévvel megfogalmazott froclizástól, és hol színes szavakkal cirádázott mondatokba, hol szellemeskedő gúnyba csomagolja mondanivalóját. Komolyabb hangvételű dolgozatait, amelyekben esztétikai kérdésekről értekeznek, utólag szigorúan kritizálta, és megállapította, hogy hiányzik belőlük a filozófiai megalapozottság. Már ekkor ráeszmél, hogy esztétikával foglalkozni alapos filozófiai stúdiumok nélkül tudományos felszínességet jelent.⁴⁷ Három kidolgozottabb esztétikai írását egy kis könyvecskében jeleníti meg 1903 tavaszán.⁴⁸

A továbbiakban a korábban ismertetett csoportosítás szerint foglalkozom részletesebben Ravasz László írásaival.

uő.: Mese egy meséről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 25-26; uő.: Kiszakított naplólevelek. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/6. 71-73.

- 42 RAVASZ László: Himfy dalai. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/14. 212; uő.: Színésznők részletekben, mint művészeti probléma. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/15. 239; uő.: Miss Duncanról és a táncról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 348-349.
- 43 RAVASZ László: Apokalypsis (Március 15). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/19. 281-282; uő.: Március 15 (Elmondta a szerző az Egyetemi Kör főtéri ünnepén) In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 290;
- 44 RAVASZ László: Kossuth Lajos (Elmondta a szerző az Egyetemi Körnek április 6-án rendezett Kossuth-gyászünnepélyen). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/22. 314-315.
- 45 RAVASZ László: Kalotaszegről és egyébről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/1. 8-9; uő.: Mirkó királyfi. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 24-25.
- 46 RAVASZ László: L'art pour l'art, la science pour la science. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/4. 69-71; uő.: Az érzékiség a művészetben. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 180-181; uő.: Mefisztó és Lucifer. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 182-186; uő.: Vajda János festő költészete. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 186-189.
- 47 „... Vajda Jánosról írt dolgozatomat úgy tekintettem, mint amivel bezárul filozófiátlan esztétikai érdeklődésem korszaka.” Ravasz László: *Emlékezéseim*. 63.
- 48 RAVASZ László: *Aisthesis. Három széptani kérdés*. Szerző kiadása. Gámán nyomdája, 1903. (A könyvecske tartalma: *Az érzékiség a művészetben; Mefisztó és Lucifer; Vajda János festő költészete*.)

1.2.1. A diákélet

Első vezércikkében, amely olyan hosszúra sikerül, hogy a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* három részletben közli, az egyetemi diákságnak a modern társadalomban betöltött helyéről elmélkedik, és öntudatos önszerveződést vizionál egy Kurucdandár elnevezésű diákközösségekben.⁴⁹ Az eszményi, idealisztikus kép, mely egyes lázas diák-fejekben él, s mely belengi az Egyetemi Kör klubhelyiségeit, a nemes eszközökkel nemes célokért küzdő új, magyar diákértelmiség pozitív világgépének lenyomata.⁵⁰

Ravasz programszerűen veszi számba, hogy a Kurucdandár tagjainak mi mindennel kell felvértezniük magukat. Gunyoros hangnemben beszél azon diáktársairól, akiknek az egyetemi stúdiumok a valós élettől való elzárkózást, a könyvtár avított légkörében való csendes megbújást jelenti, és értelmiségi felsőbbrendűségükben mindenkit lenéznek egy kicsit.⁵¹ A másik szélsőségesség azok csoportja, akiknek az egyetemi tanulmányok semmit nem jelentenek. Számukra a diákélet a szórakozás, mulatozás jegyében telik, és hamar elpocsékolják szüleik nehezen megkeresett támogatását.⁵² Ravasz meglátása szerint – a szélsőségességek helyett és a kötelező egyetemi tanulmányokon túl – *önképzésre* van szüksége a diákságnak, amely az előírt tanterv mellett helyet és keretet biztosít arra, hogy valóban el tudjon mélyülni az ideák és eszmék, a világot mozgató és irányító nagy gondolatokban, és majd saját, önálló iden-

49 „A Kurucdandár nem csak maga lesz történeti hatalom, hanem a nemzeti történelem lelkét is magáiban foglalván, ezáltal a múlt kincseit, nemzeti tradíciókat és aspirációkat mind a kebelében hordja és ott melengeti. Kiöli a felekezeti és nemzetiségi, sőt a faji kicsinyes velleitásokat s minden erőt, minden értékét a magyar nemzeti eszme szolgálatára hív el.” RAVASZ László: A kurucdandárról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/9. 126.

50 „Nekünk nem új Magyarország az ideálunk, hanem a megjavult Magyarország. Nem akarjuk a XX. századot XVIII. századdá alakítani, csak azt akarjuk, hogy az 'idő edénye' össze ne törjék, szét ne hulljon a múlt, el ne vesszen a jövő. Aspirációk csak tradíciókon valósulnak meg.” uo. 126.

51 „Olyan távol állunk az igazi diák eszménytől, mint a valóságtól a költészet. Egyik részünk összekunorodott könyvmoly, egy tudós palánta, minden félszégével, kizárólagosságával, különöségeivel, majmolásával, önző hiúságával, rövidlátó vakságával, nevenséges dölyfével. Siralmas species [faj] a maga egész bántó és szárnalmas mivoltával. Görbehátú, penészes arcú, félvak teremtés, akiről leette a betű az istenképűséget.” RAVASZ László: A kurucdandárról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/10. 133.

52 „A másik, az már bosszantó figura. Üres fejű, betű féltő; iskolakerülő, lump, krakéler, falurossza. Gyáva, de párbajhős; fülíg adós, de tékozló, a becsületet csak a kártyaasztalnál ismeri, de nem az iskola padjain, vagy a szülei háznál s mégis mindig becsületbeli kérdésekben utazik. – Ez a munkája neki, a szórakozásairól és mulatságáról nem írok most, mert esetleg női olvasóim is lehetnek.” uo. 133.

titással lépjen az egyetem falai közül az életbe.⁵³ Szerinte az a helyes irány, ha a diák olyan gondolkodó, aki bölcsen mérlegel, mielőtt valami nagy eszme követésére adja magát, benne él a társadalom aktuális, akár pillanatnyi történéseiben, és azokat kész formálni, alakítani, lényegében szociológus, de nem teoretikus, hanem gyakorlati értelemben. Ehhez azonban nemcsak a lelkes önképzőköri munkára van szükség, hanem arra is, hogy a hallgatók részt vegyenek az egyetemi előadásokon. Egyes hallgatók számára azonban a tavasz elközeledtével az egyetemi aulák csak várótermek, ahová néha kelletlen betéved az átutazóban lévő idegen, s tétován szertepillantva idegen arcokon pihenteti riadt tekintetét.⁵⁴

A *Magyar keresztény ifjúság* című röpirathoz, amely az egyetemisták között terjed, az irodalmi esztéta kritikus hangvételben szól hozzá, míg a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* főszerkesztői beköszöntőjében úgy ír a diákokról, mint akik gondozásra, ápolásra való facsemetékhez hasonlítanak, és továbbra is az önképzés mellett tesz hitet.⁵⁵ Csipkelődő hangvételben utasítja vissza azokat a kritikákat, amelyek az Egyetemi Kör ifjúságát érik a városban, egy politikai rendezvényt követő díszvacsorán. A jelenlévő diákkörösök legnagyobb meglepetésére valaki az „ifjúság nevében” kezdi el záporoztatni keresetlen szavait, amelyek szerint az egész vezetőség méltatlan, mert helytelen irányvonalat mutat az ifjúságnak. Magyarságukat firtatja, és számonkéri rajtuk, miért nem politizálnak többet. Az útszéli pocskondiázásig fajuló beszédre adott válaszában Ravasz kijelenti, hogy az Egyetemi Kör vezetősége nem kíván részt venni a nyílt politizálásban, és nem avatkozik pártpolitikába, különösen ezen inkrimináció után nem is akar semmilyen kapcsolatot ápolni ilyen emberekkel.⁵⁶

Száma számára még távoli jövő, vagy talán tervbe sincs véve, hogy külföldön tanuljon, mikor levelet kap egy Berlinbe peregrináló diáktársától. A levél, amely nem maradt fenn, és így nem tudjuk, hogy kitől kaphatta, rádöbben, hogy azok a hallgatók, akik külföldi egyetemekre kerülnek ki, szinte teljesen

53 „Nemzeti jellemre akarunk szert tenni. Ne fussunk mindjárt szépen csengő frázisok után. Értsük meg azokat az eszméket, jelszavakat, melyekért küzdenünk kell majd. Mi a magyar nemzet hivatása? Mi a történelem tanulsága? Mi az egyes hazafiak egyéni szerepköre, hivatása? Hogyan lehet és mikor lesz valaki igazán ember, igazi hazafi?” uo. 133.

54 RAVASZ László: Húsvéti vakáció az egyetemen. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 327-328;

55 „Az ifjúság lelke nem persely, melybe berakjuk a pénzdarabokat mindaddig, míg kikezrekedik a tőke, hanem élő fa, mely rügyezik, virágozik elébb, s abból lesz a gyümölcs. S ki mondja azt, hogy a virágnak, rügynek nincs jogosultsága, hogy az nem szép, nem értékes?” RAVASZ László: Beköszöntő. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/1. 1.

56 RAVASZ László: Latiatuc feleym... In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 27-28.

elszakadnak a hazai élet hétköznapi valóságától. Abban az időben, amikor a hírek csak a levelezés és a sajtó útján terjednek a világban, a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* szerkesztői elhatározzák, hogy rendszeresen kiküldik a lapot minden egyetemre, ahol magyar diákok tanulnak. De ő ennél továbbmegy, mert programot állít fel a külföldön tanulók számára: meg kell ismertetni a magyar kultúrát, a magyar nemzet szellemi kincseit a külföldi egyetemek hallgatóival és oktatóival. Minden peregrinusnak küldetése kell hogy legyen eloszlatni azokat a tévhiteket, s már-már babonás hiedelmeket, amelyek Nyugat-Európában keringenek a magyarsággal kapcsolatban.⁵⁷ Példának a százszokat hozza fel, akiktől szerinte van mit tanulni ebben a vonatkozásban.⁵⁸

Ahhoz azonban, hogy ez a szép diákküldetés teljesülhessen, először peregrinusokra lenne szükség. Kevés a külföldön tanulni vágyó magyar diák, s egy részüknek, akik mégis vállalkoznak erre, inkább Nyugat-Európa nagyvárosi élete jelent vonzalmat, mintsem a művelődés az universitasokon. A peregrinusi küldetéshez egyenesen nemzeti missziói tudatra van szükség, vagyis már itthon nagyon alaposan fel kell készülni, hogy kint nemes harcot tudjanak vívni, állják a kritikák sarát, és helyes érveléssel, bizonyítással tudják visszaverni azokat.⁵⁹ Az itt elméletben megfogalmazott feladatok gyakorlati meg-

57 „Csak így lehetne tervszerű, okos hadjáratot indítani a külföldiek rólunk alkotott sok sértő, balga felfogása ellen. Csak így lehetne legyőzni a jóhiszemű tévedést, a kultúrmenteket önhihet, csalhatatlannak vélt, de ferde és naiv ítéletét, mellyel felettünk napirendre térnek, vagy az exotista mosolyával érdeklődnek irántunk. Így lehetne megváltoztatni azt az évszázadokon át jó százszainktól s egyéb felebarátainktól a leggonoszabb tendenciával elferdített véleményét a külföldnek, ami az »ein Barbar« [egy barbár] és az »un asiatic« [egy ázsiai] kifejezésbe van belefoglalva.” RAVASZ László: Imperiális diákpolitika. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI 1902/2. 19-20.

58 „Lám a százszok egészen tervszerű munkaprogrammal dolgoznak már nagyon régóta, és sirathatjuk, hogy minő eredménnyel. Minden valamire való fiú külföldre megy s ott valóságos öntudatos missziót végez. Megismeri a nagynémet államot, magába szívja annak fönttartó lelkét: a német nemzet erőtől duzzadó, imperiális szellemét, s beleolvad egész lelkével e fényes aspirációk részegítő világába. Folytonos összeköttetésben áll szülőföldjével, élő kapcsot képez a tengerszem és az óceán között. Megismerteti a külfölddel saját földjét, a külföld temérdek kultúrkinccseit zsákszámba, telhetetlen mohósággal akarja földjeinek kiosztani.” uo. 20.

59 „Legelőször is minél több magyar ifjú menjen külföldre. Annyi üres stipendium [osztóndíj] vár még betöltésre, [...], hogy majdnem azt merem állítani, hogy minden szegény, derék fiú kaphatna kisebb-nagyobb segílyt. [...] Akinek pedig módja van: ne Magnetakért, Duncanokért menjen külföldre, s ne Monaco-ba, Monte-Carlo-ba, hanem univesitasokba, bele a külföldi kultúr-élet kellős közepébe. Ne művésznőkért rajongjunk, hanem művészetért, s a tudományból a tudományt szeressük, ne a kék harisnyát! Mikor aztán megindulna ez a lelkes kirajzás, egy új hadsereg, mely idegen népek kultúrkinccseit és becsülését akarja elhódítani – akkor ezek az emberek ne szájtátni menjenek külföldre, hanem a misszionárius céltudatával és elhatározásával. Tanulni sokat, minél többet, s tanítani is. Fölvilágosítani a jóhiszemű tévedőket, a rosszakarókkal megbirkózni, letörni,

valósítására 1905-1906-ban majd Ravasz Lászlónak is lehetősége nyílik, amikor Berlinbe megy egy évre tanulni. Erre dolgozatomban később visszatérek.

A szépreményű egyetemista fiatalembereket azonban nemcsak a magas-tos eszmék hevítik, nemcsak a tanárok elvárásainak kívánnak megfelelni, és nemcsak a tanulmányok kínjai gyötrik, hanem a szerelmes szívdobbanások is. Minél közelebb kerül hozzájuk szerelmük alanya, annál inkább forrong és lángol a szívük, és hamar arra jutnak, hogy a legőszintébb és legtisztább érzelmeket versbe kell szedni, melyet adandó alkalommal valahogy el kell juttatniuk, át kell adniuk a rajongott hölgynek. Mennyivel másabb azonban, ha az illető ezt az egyetemi diáklapban olvassa anélkül, hogy bárki más sejtene, hogy a vers neki szól. Ezt csak ő és szerzője tudja. Hogy kihez szólhattak azok a költemények, amelyeket Ravasz László ebben az időben írt, nem tudjuk meg. Olvashatjuk ezekben, hogy a kedves nevet naponta százszor el kell suttozni; akkora a szerelem, hogy bármit érdemes feláldozni érte, még az üdvösséget is.⁶⁰ De arról is olvashatunk, hogy amennyiben a szerelem viszonzatlan marad, az ember úgy érzi magát, mint az árvácska, amelyet a nyár elmúltával az őszi hideg fagyaszt halálra.⁶¹ Ha pedig a szerelmesek boldog találkozása romantikus szendergésbe vált, akkor a nemes lelkű férfiú oltalmazón örökdiik álmodó kedvese lehunytt szempillái felett.⁶² Az érzelmek kifejezéséhez nem is kellene szavak, hiszen aki igazán szeret, az egy pillantásból is tudja a másik gondolatait.⁶³ Néha az áhított szerelmes olyan távolinak tűnik, hogy csak álmában tud találkozni vele, de a kényszerű ébredés csalódással jár, ezért azt kívánja, bárcsak örökre az álomban maradhatna.⁶⁴

A *Poétasor* című verséből azt tudhatjuk meg, hogy csalódása csak fokozódik, mert feltűnik egy másik udvarló, aki mindent összezavar, s mire az érzelmek kitisztulhatnának a kavargó leányszívben, már csak a kikoszorózott fiú sírját keresheti a temetőben.⁶⁵ Az érzelmekkel való könnyelmű játszadozást, a szerelmes ifjú életének romba döntését az édesanya haragja kíséri, de fia a súlyos csalódás ellenére sem tud mást tenni, csak szeretni.⁶⁶

meggyőzni őket. Útját vágni a százados rágalmaknak, a denuncálásnak egyszer s mindenkorra kitekerni a nyakát. [...] Mint egyenrangú fél lépni fel a külfölddel szemben.” uo. 20.

60 RAVASZ László: Gyónás. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/8. 113.

61 RAVASZ László: Az árvácska. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/11. 165-166.

62 RAVASZ László: Alszik a kedvesem. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 250.

63 RAVASZ László: Levél. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 291.

64 RAVASZ László: Az álom. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 326.

65 RAVASZ László: Poétasor. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 353-354;

66 RAVASZ László: Az én anyám. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/1. 11.

A szerelmes költemények talán legsikerültebb darabja egy keleti mese feldolgozása, melyben a szultán leánya apjának panaszoja el szerelmi bánatát, az apa pedig azt javasolja neki, hogy a palota kertjében álló fügefához forduljon, mert szíve ott megnyugvást fog találni. A leány enged az atyai tanácsnak, azonban a tragédia – mint egy görög drámában – elkerülhetetlen: a leány a gyógyító fa lombjai alatt szerelmét kapja rajta valaki mással, s a bánat azon nyomban végez vele. A fügefát kivágják, hogy koporsót készítsenek belőle.⁶⁷

A lírai próbálkozások mellett Ravasz László néhány elbeszélést is közöl, hasonló témakörben. A *Mese egy meséről* címűben egy talpig lovagias fiatalember szórakoztatja szíve választottját, aki naiv lelkesedéssel hallgatja, és egészen beleéli magát az elhangzó történetbe.⁶⁸ Egy másikban leányok naplójába olvas bele egy parányi angyal segítségével, és hoz nyilvánosságra néhány bejegyzést a féltve őrzött gondolatokból.⁶⁹ Az érettebb irodalmi színvonal határait leginkább megközelítő, kidolgozottabb elbeszélésében egy papnövendék az édesanyjától levélben kapott hír miatt tér vissza szülőfalujába, ahol szerelmét szülői kényszerrel készülnek feleségül adni máshoz. Miközben a falu melletti erdőben bánatosan kóborol, eszébe jut, hogy amikor még gyerekek voltak, miként bújócskáltak ott, és riadtak meg a legkisebb neszre, mert az erdő tündéréét vélték hallani, amint közeledik feléjük. Márpedig azt mindenki tudta, hogy az erdő tündére gonosz szándékkal jár-ke, hogy boldog párok kapcsolatát tönkretegyje, mivel ő maga örök boldogtalanságban él magányosan. Míg a fiú barangol, az erdő szélén egy sziklás helyhez érkezik, ahol rég látott szerelmére talál, és boldogan omlanak egymás karjaiba, hogy reményt öntsenek egymás szívébe. Olyan mélyen megrendülnek a viszontlátás örömétől, hogy a bokrok közül érkező neszek hallatára teljes rémület fogja el őket, és ez a riadalom okozza a vesztüket: a sziklaszirtről, ahol újra összetalálkoztak, mindketten a mélybe zuhannak. A szerelmesek halálsikolyára csupán egy ártatlan özike néz ki egy bokorból.⁷⁰

1.2.2. Hazaszeretet

Március 15-e kapcsán 1902-ben két írása is megjelenik. Az egyikben Ezékiel könyvének 37. részéből kiindulva elmélkedik a nemzet sorsa felett. Ahogyan a prófétai látomásban megelevenednek a holt csontok, úgy van szüksége a

67 RAVASZ László: A szikomorfa. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/6. 103-104.

68 RAVASZ László: Mese egy meséről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 25-26.

69 RAVASZ László: Kiszakított naplólevelek. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/6. 71-73.

70 RAVASZ László: Az erdő tündére. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 247-249.

magyar nemzetnek a Szentlélek általi megelevenedésére – vélekedik Ravasz László az *Apokalypsis* című írásában.⁷¹ A város főterén az egyetemi hallgatóság előtt elmondott ünnepi beszédében március 15. szellemiségét, mint a mindenkori ifjúságra nézve érvényes kötelező élet- és munkaprogramot mutatja fel.⁷² Az Egyetemi Kör alig egy hónappal később Kossuth Lajosra emlékezik, ahol ismét ő a felkért szónok. A teljes elfogultság hangján, csupa szuperlatívuszban beszél róla, aki a „magyarság representative man-je, a par excellence magyar;” aki „nemcsak a magyar történelemben korszakalkotó, hanem a magyar lélekben is;” kinek „alakja áttöri a héroszok kereteit s közeledik a vallásalapítók felé.”⁷³

Az korábbi Révész-kutatások rámutattak, hogy a szűkebb pátriájának tekintett Kalotaszegről és szülővárosáról, Bánffyhunadról többször is megemlékezik írásaiban, és miután 1921-ben Budapestre költözött, gyakran foglalkozik az Erdélyt érintő kérdésekkel, vagy jelentet meg kötetet Erdélyben. Kevésbé ismert tény viszont, hogy már diákkorában, míg lelkesen írt az általa is szerkesztett egyetemi lapban, kedves hangon értekeznek e vidékről, s az ott élő emberekről. Feltétlenül ajánlja diáktársainak, hogy vegyék a fáradságot, és látogassanak el Bánffyhunadra, szervezzenek tanulmányi kirándulást, olvadjanak bele egy kicsit a kalotaszegi élet színes forgatagába, az ott élők hétköznapijaiba.⁷⁴ Egy kisebb cikkben Székelyhon is szóba kerül, ahol a székelyudvarhelyi kollégium falai között több évet töltött gyermekként. Komoly hangon beszél arról, hogy változásoknak kellene eljönniük a székely nép

71 RAVASZ László: *Apokalypsis* (Március 15). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/19. 281-282.

72 RAVASZ László: Március 15. (Elmondta a szerző az Egyetemi Kör főtéri ünnepén) In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 290.

73 RAVASZ László: Kossuth Lajos. (Elmondta a szerző az Egyetemi Körnek április 6-án rendezett Kossuth-gyászünnepélyen). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/22. 314.

74 „Idegen tengerbe beszorult kis magyar sziget ez. Annyi minden szép maradt ott fenn, egy gazdag lelkű, erős képzelmű néptöredék, melynek szívében csodálatos épségben maradtak fenn a kultúr-rétegek, úgy, hogy aki oda be tud nézni, nyitott könyvből olvashatja az ősmagyar népvilág életét, költészetét, szellemi világát. Páratlan varrottas művészetéből egy kis fantáziával meg lehet alkotni a magyar festői stílus alapvonalait, sőt még a nép jellemét is. E stílusnak, mely még az építészeti ornamentikában is érvényesül, az alapja a szív, variációinak törvénye pedig az ölelkező hullámvonalak. Minden egyes kis ciráda egy beszédes, pajkos amorette [kis Ámor], ki szüntelenül csókról, szerelemről fecseg. Lakásuk berendezésének (szinte azt írtam, filozófiájának) két főtengelye van: a nagy csepeges kemence, s a mennyezetes ágy, a boldog családi tűzhely két fő szimbóluma. Bezzeg nem a láda a fő, mint a gazdag alföldi bankároknál, s nem is asztal, mint a nagyétű ráckóknál. [...] Mesebeli tündérsziget ez! Maga a föld a legnagyobb poéta. Soha szebb költeményeket, mint az ő szép vidéke.” RAVASZ László: Kalotaszegről és egyébről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/1. 9.

életében, melyeknek az élethelyzetük javulását kellene eredményezniük, s e változásokat nem bízhatják másokra, külső emberekre, mert azok sokszor csak a szavak szintjén akarnak tenni valamit, de a konkrét cselekvés valahogy mindig elmarad.⁷⁵

1.2.3. Esztétikai kalandozások

Ravasz László esztétikával foglalkozó írásai elsősorban az irodalomban való elmélyültségéről tesznek bizonyosságot, de foglalkoztatja az esztétika más oldala is. Berczik Árpád⁷⁶ *Himfy dalai* című darabjának színpadra állítása nyomán az újságírók színikritikai hangvételében értekeznek arról, hogy az előadásnak melyek a szép, és melyek az igénytelen részei. A Kisfaludy Sándor és Szegedi Róza szerelmének történetét feldolgozó vígjátékot 1898-ban mutatták be Budapesten, egy évvel később Debrecenben, és hamar elérkezett Kolozsvárra is. Mivel a darabról még debreceni premierje idején Ady Endre is írt egy kritikát,⁷⁷ és ennek hangvétele, értékelése némely pontokon feltűnő hasonlóságot mutat Ravasz László 1902-es írásával, a már korábban említett „Ady-bűvölet” jegyében fogant gondolatokkal találjuk szembe magunkat. Ennek ellenére – Adyval ellentétben – arra a következtetésre jut, hogy a darab nívóját nem annak szerzőjén kell számon kérnünk, hanem azokon az előadókon, akik meglátása szerint nem jól játsszák szerepüket. Míg Ady a darab szerzőjét marasztalja el a tőle ismert stílusban, addig Ravasz az előadókat okolja amiatt, hogy a darab igazi értékei nem jutnak el a színpadtól a nézőtérig.⁷⁸

Rövid tárcáinak egyikében a főváros egyik színházi újságjában meglátott újíto szándékú, kacér törekvésen élcelődik,⁷⁹ egy másikban a kevésbé ismert

75 RAVASZ László: Mirkó királyfi. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 24-25

76 Berczik Árpád (1842-1919) Több mint ötven színdarab szerzője, s ezekből majdnem mindet színre vitték még életében. Ezek főleg vígjátékok és népszínművek, amelyek mára már elavultak sematikus felépítésük, visszatérő fordulataik és egyéb ismétlődő motívumai miatt, de saját korukban derűs életszemléletük ragadta meg és mulattatta a közönséget. Legismertebb darabja a *Himfy dalai* (1898). Ld. *Magyar Életrajzi Lexikon*. 185-186.

77 Ady Endre: Himfy dalai. (Vígjáték három felvonásban, egy előjattékkal. Írta: Berczik Árpád. A debreceni színház premierje 1899. január 20-án.) In: *Debreceni Főiskolai Lapok*. XLI./6. (1899. január 25). Ld. még 56. Himfy dalai. (Vígjáték három felvonásban, egy előjattékkal. Írta: Berczik Árpád. A debreceni színház premierje 1899. január 20-án.) In: *Ady Endre összes prózai műve*. I. kötet. (szerk. FÖLDESI Gyula – KOCZKÁS Sándor) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 84-85.

78 RAVASZ László: Himfy dalai. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/14. 212.

79 RAVASZ László: Színésznök részletekben, mint művészeti probléma. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/15. 239.

Veszelei Károly⁸⁰ költőről emlékezik meg.⁸¹ Hozzászól ahhoz a kérdéshez is, hogy a zene mellett lehet-e a táncot önálló művészeti ágnak tekinteni.⁸² Angela Isadora Duncan, a kor egyik hírhedt táncművészenek⁸³ előadásai kapcsán a magyar kritikusok egy része arra az álláspontra helyezkedik, hogy a tánc önálló művészeti ág, s példaként Miss Duncant hozzák fel. Ravasz úgy véli, hogy tánc csak akkor lehet, ha van zene, s ha az hiányzik, akkor inkább hasonlítanak a mozdulatok a cirkuszban látott pantomimesek szórakoztató műsorához.⁸⁴ E negatív vélemény kialakításában valószínűleg Miss Duncan hírneve vetül döntőbb súllyal a latba, mintsem a témában való jártassága.

Egy hosszabb lélegzetű írásában a tudományról és a művészetről elmélkedik, s ennek apropóját abban adja meg, hogy a kor egyik költőnöje, Erdős Renée⁸⁵ új verseskötettel jelentkezett. De mielőtt rátérnénk erre, vizsgáljuk meg, mit gondol Ravasz a tudomány és a művészet öncélúságáról.⁸⁶ Úgy

80 Veszelei Károly (1867-1902) Veszprémben született, gyermekkorától kezdve súlyos tüdőbetegségben szenvedett, melyet édesapjától örökölt. Családjával 1889-től Dombóváron élt, és Nagykonán gazdálkodott. Költeményei finom lírikusságról vallanak, amelyben a gyötrődő, vívódó lélek belső küzdelmeinek ad hangot. A súlyos betegség, amely végigkíséri életét, annyira elkeseríti, hogy harmincöt éves korában önkézeivel vet véget életének. Életében két verseskötete lát napvilágot (*Hervadás regéi*, 1894; *Fel a szívekkel*, 1897), egy pedig halála után (*Melódiák*, 1903). Ld. *Magyar Életrajzi Lexikon*.II. (főszerk. KENYERESÁgnes). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 993.

81 RAVASZ László: Veszelei Károly. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 322.

82 RAVASZ László: Miss Duncanról és a táncról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 348-349.

83 Angela Isadora Duncan (1877 vagy 1878-1927) táncművészetét az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Németországban és Oroszországban kamatoztatta, ahol rendre tánciskolákat is nyitott. Táncművészetében a görög táncművelés mellett, a néptánc, társasági tánc, természeti népek táncai és a modern atlétikai, gimnasztikai mozdulatok sajátos ötvözetét bontakoztatt ki. Táncművészetét folyamatos értetlenségbe ütközött, úgy érezte, a legműveltebb körök sem értik meg. Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Isadora_Duncan Utolsó megnyitás: 2019. szeptember. 11.

84 „A tánc tehát nem művészet, mert nem terjeszt elő öntudatosan indokolt értékes tartalmat; mint ügyesség, más művészeti ágat, a zenét ábrázolja, kíséri és egészíti ki. A tánc a zene akciója.” RAVASZ László: Miss Duncanról és a táncról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 349.

85 Erdős Renée (1879-1956) Írásainak hangvétele merőben eltér a szerelmi líra addig megszokott tartózkodó hangnemétől, és a szende női lélek finom vágyai helyett a szerelem heves érzelmeinek erotikus lírikusa. Emiatt sok kritika éri, műveit mégis sokan olvassák, korabeli népszerűségét sok példányban elkelt regényei, novellás- és verseskötetei igazolják. Ld. *Magyar Életrajzi Lexikon*. 438-439.

86 „A filozófia önmagáért, magáért a gondolkodásért való. Nem talányokat akar megoldani, nem egységes világnézetet adni, mert arra ugyan nem képes. Ideig-óráig ad egy rendszert, de az sohasem befejezett, és sohasem marad csálthatatlan. A következő percben már egy 'de hátha mégis' s a tüneményes rendszer romba hever. Olyan teóriát még senki se állított fel, melyet meg nem döntöttek volna. A filozófia-történet éppúgy lehet az emberi

véli, mindkettő önmagában és önmagáért létezik. Ez nem azt jelenti, hogy mindkettőnek ne lenne gyakorlati haszna az emberek mindennapi életében, ez azonban nem cél, hanem következmény, szükségszerű velejárója mind a tudomány, mind a művészet művelésének. Amikor a tudós tudományt művel, nem ismeretet ad át, hanem objektíven, a racionális becsületesség megszűnésén haladva kíváncsian kutat az élet nagy igazságai után.⁸⁷ Amikor pedig a művész alkot, nem az alkotás során használt műfogásokat kívánja megismertetni a műkedvelőkkel, hanem ihletettségében az életben általa meglátott szépséget kívánja kifejezésre juttatni; amikor ezt teszi, nem kell kérdeznie: vajon igaz-e az, amit alkottam? Mert ezt a tudomány végzi a maga területén. De még arra sem kell választ keresnie, hogy jó dolog-e az, amit alkotott, mert ez az erkölcs tárgykörébe tartozik.

Az irodalomban jelentkező naturalista irány, mint kortárs irodalmi kifejezési forma, Ravasz véleménye szerint nem arra hivatott, hogy az igazságot hirdesse, még ha művelői ezt is feltételezik magukról. Azonban, mint a századvég irodalmát friss levegővel feltöltő művészi kifejezési forma, hasznosnak bizonyul, s éppen ezért nevezhető jónak, végső soron szépnek. Valami, ami önmagában szép, lehet erkölcsös vagy erkölcstelen. Ez a művészet terén teljesen a szubjektív ízlésen múlik, és ez nem von le semmit a szépség objektivitásából. Az pedig, hogy a műalkotás szép, az alkotó szuverén művészi szabadságához tartozó tényező, vagyis amit a művész megoszt értő, és őt követő közönségével, azt szépnek találja. Ha a közönség véleménye mégis más volna erről, ez a művészt nem a közízlés kiszolgálására kell sarkallja, hanem szabad művészi meggyőződése szerint ragaszkodhat továbbra is álláspontjához.

Ahogy a tudomány, úgy a művészet is egyetemes. Mindkettő művelése azokra tartozik, akik erre hajlamot kaptak, s akiknek alkotásait az idő fogja az emberiség egyetemes értékei közé sorolni, vagy pedig kirostálni onnan, és feledésbe meríteni. Az adott korban azonban mind a tudósnak, mind a

tévedések felsorolásának nevezni, mint az emberi gondolkodás történetének. S ez jól van így. De azért a filozofálás nem meddő. Hatalmas hullámszáma drágaköveket dob ki a partra: örök igazságokat fedez fel és raktároz az emberiség számára.” RAVASZ LÁSZLÓ: L'art pour l'art, la science pour la science. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/4. 69.

87 „Másképp áll a dolog az oktatásnál. Itt nemcsak szükséges, de etikai követelmény, hogy szempontok szerint járjunk el. Nemzeti, hazafias szempont alá kell foglalni mindent, ez uralkodjon minden ágazatot a matematikától kezdve a történeten át a logikáig. Nemzeti legendáinkat bele kell vétni a lelkekbe. Ezt maga a dialektika követeli. Nem itt nem tudományról, hanem ismeretekről van szó. Az ismeretek pedig nem öncél, hanem kiegészítő részei a főcélnek, az általános műveltségnek. Mindaddig, míg ismeretek közléséről van csupán szó, kár előhozakodni az öncéllal. Az öncél ott kezdődik, ahol a tudomány önálló művelése, előbbre vitele. S itt a tudomány már önmagáért való, azaz: az igazságért való.” uo. 70.

művésznak kijár az önkifejezéshez, a kutatáshoz vagy az alkotáshoz való szabadság. A zene, a festészet, a szobrászat, az irodalom egyetemes emberi értékeket hordoz, amelyeknek befogadásához, átvételéhez csak az utóbbi esetében beszélhetünk akadályról, nyelvi előfeltételről, a többi esetében még ez sem szükséges, és éppen ettől egyetemes. Így a tudomány és a művészet akár kozmopolitának is nevezhető, hiszen a világon bárhol otthon kell lennie, ahol emberek élnek, és mindenhol érteni és művelni kell őket.⁸⁸ Ez spontán módon meg is történt, és történik az emberiség életében, de jól érzékelhető az is, hogy az egyes emberi kultúrák értékei egyetemes jegyeket hordoznak magukon, mint ahogyan a művészetük is. Ravasz László számára az egyetemes egyenlő a kozmopolitával. Véleménye szerint minél egyetemesebb, kozmopolitább a tudomány és a művészet, annál könnyebben hozzáférhető minden ember számára. Ez mind a tudomány, mind a művészet önmagából spontán származó tulajdonsága, és nem szükséges mesterségesen közbeavatkozni, hogy partikulárisra legyen, mert ezt is ugyanúgy önmagában hordozza konkrét művelői által, akik egy bizonyos ország lakosai vagy egy konkrét nációnáció tagjai.⁸⁹

Ravasz László gondolatsora a tudományról és a művészetéről, mint kis egyetemi dolgozat, önmagában megállná a helyét, azonban az írás végén kiderül, hogy tulajdonképpen Erdős Renée legújabb verseskötete váltja ki belőle az eszmefuttatást. Bár a szándék iránya jó, mégsem tud fajsúlyossá válni, mert e zárósorok által a teljes írás egészen más értelmet nyer. Vagyis ez a cikke is újra megerősíti, hogy egyetemista diákként a zszurnaliszta szerepébe éli bele magát, de a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* provinciális kis lap, s így gondolatai nem jutnak el széles olvasói rétegekhez; s noha igyekszik napirenden lenni a fővárosi irodalmi folyóiratok és napilapok buzgó tanulmányozásával, tájékozottsága felszínes és részleges az irodalom vagy közélet fősodrában történő eseményekről. Ez a lap azonban épp elegendő ahhoz, hogy benne ne Ravasz László szólaljon meg, hanem az a képzeletbeli újságíró, aki néhány nagynevű kortárs – elsősorban Ady – személyéből gyúródik össze, s akinek

88 „Kozmopolitásokodunk! Ne tessék attól félni. Az idő inkább a világpolgárt domborítja ki bennünk, de vajha ez a szó: magyar vagyok, kozmopolitát jelentene. Civis Romanum sum, mondta a római, s ez volt az igazi világpolgárság. Ez az én eszményem is.” RAVASZ László: *Lart pour l'art, la science pour la science*. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/4. 71.

89 „Azt akarom mondani, hogy a művészetbe nem szabad beleerőszakolni idegen elemeket. A művészi kifejezés, a szép az egyetlen cél. Etikái, epikus, agitatorikus elemmel tölteni meg a művet, s a szépet csak előterjesztési móddá aljasítani: legalábbis kannibálság.” uo.71.

„szerepét” felölteni egy ideig tetszetős dolog egy identitásában még nem teljesen kiforrott, útját kereső, tehetséges fiatalnak.⁹⁰

Az irodalmi esztétika tárgykörébe tartozó tudományos hangvételű dolgozatai, egyetemi pályamunkái jelentik ennek a zseni írói korszaknak a csúcseit. Pályamunkáival nemcsak I. díjat nyer, hanem dicsérő és biztató szavakat is kap Széchy Károly tanár úrtól – ezzel a feltétellel:

„[...] ha egy kicsit megsimítja s »az idegen szavak hánytorgatásában való magatetszselgésével« felhagy, igen jó szigorlati dolgozat lesz belőle.”⁹¹

Mivel ezekkel az írásaival részletesen foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban,⁹² itt nem bocsátkozom további elemzésekbe.

1.2.4. Vallásos gondolatok

Teológiai tartalmú írása – tanulmány, prédikáció vagy elmélkedés – nem jelenik meg 1901 és 1903 között. *A pásztor látomása* című versében karácsony örökszép témáját bontja ki: a betlehemi éjszaka sötéttségét saját korához hasonlítja, és a költemény végén annak a reménységének ad hangot, hogy az egykoron hatalmas világosságot hozó csillag ismét fel fog ragyogni, a kívánt világosságot maga a Messiás hozza el az egész világ számára, és nem fog csalódnai az, aki ebben a reménységben éli meg a karácsony ünnepét.⁹³ A költeményben a világosságot hozó Messiás elsősorban az értelmi sötétségbe érkezik meg, ahol a megfáradt vallásos gondolatok helyébe újakat hoz. Eljövetele tehát szellemi változásokat kell eredményezzen, lelki folyamatokról, megtérésről, újjászületésről, vagy mélyebb teológiai üzenetről nem beszélnek a strófák.

90 „A harmadik év első felét egészen az Egyetemi Lapoknak szenteltem, mint felelős szerkesztő. Több mint negyven év múlva szomorkás hangulattal nézegetem ezeket az újságokat. Szerkeszti és jórészt írja egy fiatal ember, aki úgy érzi, mindent meg tudna tanulni és mindent el tudna érni, amire eddig magyar újságíró vitte, de egyetlen cikkén, során nem látszik meg, hogy theologus. Nem képvisel egy világnézetet, egy új meggyőződést, nincs más mértékegysége, mint Tóth Bélának, Kóbor Tamásnak, Ignotusnak; sőt észre lehet rajta venni, hogy eszményképeit A Hét írói gárdájából választja s néhol Heltai, néhol Tóth Béla, néhol Ignotus-utánpótlásokra ismerünk cikkeiben.” RAVASZ László: *Magamról*. 17-18.

91 uo. 18.

92 KULCSÁR Árpád: „A magától értetődő dolgok elmélete...” Filozófiai és esztétikai vonások Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodásában. In: *Református Szemle*, CVIII. 2015/6. 603-687. különösen: 660-670 oldalakon.

93 RAVASZ László: *A pásztor látomása*. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/3. 35-36.

Egy hosszabb, karácsony-tematikájú cikkben arról szeretné meggyőzni hallgatótársait, hogy a vallás szép, emberépítő gondolatait elfogadni és elismerni nem méltatlan dolog egy művelt diákfőhöz. Ettől az írásától kezdve beszélhetünk arról, hogy a vallás tárgykörébe tartozó gondolatokkal is elkezdd foglalkozni, amelyek a következő években (1903-1907) bontakoznak ki. Érdeklődési körébe kerül a vallás és a tudomány, a vallás és a művészet (kultúra) kapcsolata, valamint a vallásos nevelés. Összehasonlítja a keresztyén vallást a világvallásokkal, filozófiai témájú értekezéseket közöl. Egyre elmélyültebben tárgyalja témáit.

A *Karácsonyi ének* című írásában úgy vélekedik, hogy a vallásosság épphogy nem ellenkezik az emberi természettel, hanem része annak.

„A vallás az egészséges emberi lélek egyik tevékenysége, melynek éppen a hiánya betegség, vagy abnormitás. No már most szét nézve a világon azt látjuk, hogy az emberek egy része ateista, más része csak félig vallásos, olyan babona formában leledző, s csak igen kevés részébe él az igazi vallásosság. Megszédül az ember e sötét látványon. A gazdasági nyomor derűs kép ehhez a lelki szegénységhez képest.”⁹⁴

Általánosságban véve elmondhatjuk, hogy Ravasz László írásának keletkezése idején a korszellem azt hangoztatja, hogy a vallás nem képes áthatni az ember egész szellemi életét, ezért egyre többen vannak azok – különösen a társadalom művelt rétegeiben –, akik szellemi szükségleteik kielégítését inkább találják meg egyoldalúan a tudományban vagy a művészetben. Egyre fontosabbak lesznek a tények, az emberi értelemmel érzékelhető világban végbemenő folyamatok vizsgálata, a tudományos bűvarkodás válik prioritássá, miközben a vallást egyre inkább az illúziók világába helyezik. A tudomány a 19. század végére olyan lendületet kap, a technikai vívmányok oly mértékben lenyűgözik az embereket, hogy sokan megfeledkeznek arról, hogy az érzéki világon kívül létezhet még más is. Míg korábban a hit türelmetlenségét lehetett tapasztalni a tudománnyal szemben, ez most a visszájára fordult, a tudomány egyre türelmetlenebb a vallással szemben. A tudomány eszközi mivoltából célállá változott. A társadalomban él egy előzetes feltevés Jézus Krisztusról (és a keresztyén egyházzal is), míg azonban az emberi gondolkodásban nem következik be fordulat, addig nehezen, vagy szinte lehetetlen az isteni logikát lekövetni.

94 RAVASZ László: *Karácsonyi ének*. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/3. 41.

Ravasz László lehetőséget vél felfedezni a körülményekben: meg kell szólítani a kételkedőket, és meggyőző módon kell kifejeíteni előttük, hogy a vallásosság nem zárja ki a tudomány iránti érdeklődést, vagy a művészetek ápolását. A vallás nem ellensége sem egyiknek, sem másiknak, mert az igazi vallásosság nem képez akadályt, hanem inkább felébreszti a szellemi érdeklődést. Nem az a célja, hogy elzárja az emberi látást a kor szellemi élete elől. Sem a tudomány, sem a művészetek iránt érdeklődő, rajongó és azokat művelő, kiváló szellemiségeknek nem kell attól tartaniuk, hogy közben vallásosak is, mert a vallás erkölcs, melyre mind a tudósnak, mind a művésznek, mind a munkáik iránt élénk érdeklődést mutató személyeknek szükségük van.

Ravasz László arra a vallástudományi tételre igyekszik rámutatni a liberális teológia antropocentrikus álláspontjából kiinduló gondolataival, hogy a vallásosság és a műveltség, vagyis a vallás és a tudomány nem ellentétei, vagy ellenfelei, netalán ellenségei egymásnak, hanem kiegészítói a teljes emberi létnek. Itt az eszményi valláserkölcsei nézet szólal meg, amelyet későbbi írásaiban is viszontlátunk, némileg árnyaltabb formában. Itt még kevésbé expliciten fogalmaz, és érződik, hogy ezen nézet mögül is hiányzik a mélyebb tudományos megalapozottság. Figyelmeztetni kívánja olvasóit, hogy az ifjúság gondtalan évei hamar elsuhanak, s a felnőttkor rohanó világában még kevésbé jut idő a vallásosság kiérlelődésére. Az öregkorban viszont valami sürgető kapkodás jelentkezik, amikor az ember szinte azonnal szeretné pótolni a vallásosság terén elkövetett mulasztásait. A sietség, amely a sok évtized alatt megspórolt „munkát” igyekszik önmaga irányába törleszteni, felszínességhez vezet.⁹⁵ Észrevétele azonban nem túl meggyőző, hiszen olyasmiről beszél, amelyet ő maga még nem tapasztalt meg, és kérdés, hogy ez az érvelés milyen súllyal eshetett latba egy energikus, fiatal, de korából fakadóan kissé felelőtlen generáció számára.

A lélektani megközelítés után a kérdést egyház-, és kultúrtörténeti szempontból tárgyalja, és kijelenti, hogy a középkori egyház krízisét a dogmafejlődés megrekedése okozta, s emiatt az emberiség úgy lépett az újkorba, hogy valójában nem kapott választ vallásos kérdéseire:

95 „Csakhogy ezt a benső, természetes folyamatot siettetni kezdi az öreg ember. Hamar tisztában akar lenni az üdvösségével. Nem várja be a vallás valódi lényegének kialakulását: az Istennel való benső egyesülés szabad tevékenységét és békéjét, hanem ideges kapkodással külsőhöz ragaszkodik, ceremóniák után kapkod, kétségbeesett templomgyakorló, alamizsnálkodó, erős felekezeti keretben. Íme ez a vallásnak átlagos jelentkezése. Ez nem a vallás, ez az elferdült vallás, mely elkísér a bölcsőtől a sírig, de sohasem ad igazi szent bizonyosságot.” RAVASZ László: Karácsonyi ének. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/3. 41.

„A középkorban éppen e fogalmakat, képzeteket: a dogmákat tekintették az örök isteni igazságnak, pedig azok az igazságnak kifejezési módjai. Más intelligenciájú kor másként fejezi ki az igazságot. Az emberiség fejlődött, de dogmái nem fejlődtek. S egyszer csak kinőtt belőle. Mesének tartotta a dogmákat – s ennek a tekintélyével megdőlt a vallás is.”⁹⁶

Ravasz László úgy véli, ezt a helyzetet azóta sem lehetett egészében megváltoztatni, s ennek az egyik oka, hogy a vallási megújulás helyett az általa felekezetieskedésnek minősített fejlemény jelentkezett. De nézete szerint van megoldás a vallás igazi lényegének felismerése által, s ezt pedig a „megszentelődött élet” fogalmával fejezi ki, mert

„[...] a vallás nem fogalom, dogma, történeti tény, hanem a benső, megszentelődött élet.”⁹⁷

Ez lényegében megegyezik tanárának, Schneller Istvánnak az álláspontjával, aki így határozza meg a vallást:

„A vallás az emberi szellemben, mint egységesben lefolyó viszonyulás az ember és Isten között, melynek célja az ember létének, üdvének biztosítása és ezzel Isten országának eljövetele.”⁹⁸

Ezzel Schneller István azt a gondolatot kívánja cáfolni, amely a vallást egyoldalúan az emberi szellem tevékenységeinek szférájába próbálja helyezni, és azt vagy értelmi, vagy érzelmi, vagy pedig akarati megnyilvánulásnak tekinti. Felfogása pontosabb magyarázatot ad arra, hogy Ravasz miért tart távolságot a tisztán racionális megközelítéstől, és miért fogalmaz úgy, hogy „a vallás nem fogalom, dogma, történeti tény.” A vallást az emberi értelem szférájába helyezni annyit jelent, hogy az ismeret szemszögéből közelítünk hozzá. Ez jellemezte a skolasztikát, az ortodoxiát és a racionalizmust. Ez egyfelől azt eredményezte, hogy a vallásos gondolkodást az egyház határozta meg dogmáival, másfelől az ész teljesen függetleníteni akarta magát a dogmáktól. Ez a felfogás azt a csapdát rejt magában, hogy a vallásosságot kizárólag az intelligencia, az ismeretek minősége vagy mennyisége határozná meg. Ravasz László úgy véli, a világ megismerésére, felderítésére irányuló vágy, illetve a spiritualitás iránti igény és hajlam ugyanannak az embernek alaptulajdonsága. Ha ezeket

96 uo. 42.

97 uo. 42.

98 SCHNELLER István: A vallásról I. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/7. (419-427) 420.

kijátsszuk egymás ellen, vagy pedig konfliktusba hozzuk egymással, akkor az élet egyetemes harmóniáját bontjuk meg. Ebből jut el arra a következtetésre, hogy a vallás és a tudomány között nincs ellentét, hanem egyenlő joggal bírnak az emberi élet terén. Nincs sem alá, sem fölérendeltségi viszony egyik vagy a másik kárára vagy javára, de ezzel nem egyenlőségjelet tesz a kettő közé, hanem egymás mellé helyezi őket:

„A tudomány és vallás szent harmóniába hajlik össze. Egyenlő jogú lelki képesség és tevékenység mind a kettő. Isten teremtett minket megismerő lényekké, Isten teremtett vallásos lényekké. A tudomány igazságai nem mondanak ellent a vallásos igazságoknak. Az örök igazságok között örök béke van.”⁹⁹

Ez ismét csak megegyezik Schneller István felfogásával, aki így vélekedik:

„A tapasztalat azt mutatja, hogy az ismeretek fokozása, az értelmi tényezők egyoldalú érvényesülése nem fokozza a vallásosságot.”¹⁰⁰

Ravasz azzal tekinti lezártnak a kérdést, hogy rá kell venni kortársait arra, hogy már ifjúkorukban fedezzék fel maguknak a vallás igazi értelmét és értékeit. Írásában – látens módon – missziót végez, és ezt a szándékot nem téveszti össze a keresztyén kultúra propagálásával. Kísérletet tesz a vallás igazságainak feltárására, azonban ezt annak az árán teszi, hogy ezt az igazságot megpróbálja hozzászéldíteni a modern gondolkodás feltevéseihez.

Schneller István dolgozatában találunk még egy-két fontos tételt, amelyeket azért érdemes figyelembe venni, mert ezek segítséget nyújtanak Ravasz László korai gondolkodásának jobb megértéséhez. Miután Schneller azt tisztázza, hogy a vallást nem lehet egyoldalúan az ismeret szférájába helyezni, megállapítja, hogy ugyanez igaz az érzelem és az akarat vonatkozásában is. Ha az egyoldalúság az érzelemre vonatkozik, akkor ez a kultúra, a tudomány, a művészet lebecsülését, illetve a világtól elzárkózó magatartást vonja maga után, s így a vallásosság az érzelműséggel kerül nagyon szoros összefüggésbe. Ebből az egyoldalúságból következik az értelmi szféra mellőzése, illetve az akarat és a cselekvés elhanyagolása, amely a szellem gyakorlati irányultságától való elszigetelődéshez vezet. A vallásosság nem helyezhető pusztán az akarat szférájába, mert ez azzal a kockázattal jár, hogy ez vagy a minden gondolkodás (értelem) és érzelem nélküli vak küzdelemben fog megnyilvá-

99 RAVASZ László: Karácsonyi ének. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/3. 42.

100 SCHNELLER István: A vallásról I. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/7. (419-427) 421.

nulni, vagy pedig az egyénen kívüli, külső hatalom szolgálatába süllyedni.¹⁰¹ Schneller ezek alapján jut arra a maga végkövetkeztetésére:

„A szellem egyes ágazataiba egyoldalúan nem helyezhetjük a vallást, mert különben csakis annak torzalakját nyerjük.”¹⁰²

Mindezek alapján érthetőbbé válik, hogy a vallásosság kérdésében Ravasz miért fordul szembe a dogmatizmussal, miért nem tekinti fontosnak az egyház hitvallásait, miért tart távolságot a belmissziói mozgalmak pietista irányával, és miért nem merül el a közéletben jobban, mint egyébként teszi. A téma, melyre dolgozatában kitért, azon kevesek közé tartozik ebből az időszakból, amely néhány évvel később keletkezett írásaiban is előbukkan. Ezekben tovább mélyíti gondolatait, de alapállásán még nem változtat. A preparátum ugyanaz marad, de a preparálás tudományosan megalapozottabbá válik. Soraiból most az tűnik ki, hogy nincs különbségtétel a vallás és a hit, a vallásosság és a hitélet kifejezések között. Ekkor a vallás, a vallásosság szavakat mindenre használja nagy általánosságban, miközben egy-egy mondatában az érzékelhető, hogy amikor vallást mond, akkor inkább a hitre gondol, amikor pedig vallásosságról beszél, akkor ezen a hitéletet érti.

Itt is Schneller István hatását fedezhetjük fel, hiszen professzora ekképpen reflektált erre:

„Mi szerencsétlen módon a vallást az egyházzal, a vallásosságot az egyháziassággal tévesztjük össze, sőt az egyiket a másikkal azonosítjuk, teljesen megfeledkezve nevezetesen a keresztyén vallásnak az egész világot rendeltetése szerint átható kovász-természetéről. Sokkal nagyobb a keresztyén vallásnak az életet meghatározó ereje, mint azt az egyházi szemüvege sejtí.”¹⁰³

Schneller István – érthető módon – a keresztyéniséget érti a valláson, azonban felfogásában olyan egyetemes megközelítésnek ad hangot, amelynek képlete szerint a vallás ≠ egyház és vallásosság ≠ egyháziasság. Ezzel táptalajt ad annak, hogy a vallást ne exkluzivista módon szemléljük, hanem úgy, mint amely az egyház határain túl a tudományban, a kultúrában, és a közélet minden területén fejti ki hatását, és ezzel minden irányból egységes egészbe fogja az emberi életet.

101 uo. 423.

102 uo. 424.

103 SCHNELLER István: A vallásról II. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/9. (575-582) 575.

1903 nyarán Ravasz László a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* vakáció előtti utolsó lapszámában egy pünkösdi elmélkedést közöl, de ez a rövid írás sem tartalmaz bibliai vagy teológiai üzenetet, hanem inkább a Lélek nemzetet fel-emelő hatásának gondolatát bontja ki benne – eléggé homályos formában.¹⁰⁴

1.3 Liberális teológia és belmisszió

A kezdeti időkben a kolozsvári fakultás szellemiségét a liberális gondolkodás, mint Nagyenyed és Kovács Ödön eszméinek prolongációja, illetőleg a Budapest irányából érkező belmissziós lelkület kettőssége határozta meg. Ez a fakultás Kolozsvárra költözésétől (1895) egészen a 20. század harmadik évtizedének derekáig tartott, amikortól az erdélyi református teológiai gondolkodásban kimutatható az újreformátori irány. A Karl Barth svájci rendszeres teológiai professzor nevével fémjelzett dialektikus Ige-teológia leghamarabb Tavasz Sándor rendszeres teológus, filozófus írásaiban jelentkezett (1924), de hamarosan meghatározóvá vált a kolozsvári teológiai oktatásban, és az intézetből kirajzó lelkipásztorok munkáján keresztül egész Erdélyben is.¹⁰⁵ Az újreformátori teológia a liberalizmus helyébe érkezett, de lényegi megtermékenyítő hatásokat mutatott a belmissziói gondolkodásban is, és a harmincas évekre már kivétel nélkül egészen átjárta a teológiai diszciplínákat.

Mind a budapesti, mind az enyedi teológia korábban tisztán liberális arca halványodni kezdett, egyfelől a nagynevű enyedi tanárok halála, és az ottani teológiai oktatás megszűnése miatt, másfelől a Budapesten kibontakozó belmisszió térhódításával.¹⁰⁶ A liberális teológia budapesti és enyedi jeles képviselői a 19. század második felében még heves vitákat folytattak a debreceni ún. új ortodoxia képviselőivel,¹⁰⁷ a vita azonban a század végé-

104 RAVASZ László: Pünköszt. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 163.

105 KOZMA Zsolt: A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet fennállásának centenáriuma elhangzott előadásában a következőképpen korszakolja a fakultás százéves múltját: 1895-1915: liberalizmus (építő kriticismus); 1915-1925: érték-teológia (élményteológia); 1924-1948: újreformátori teológia; 1948-1990: küzdelem az örökség megtartásáért. E felosztás szerint az utolsó korszak lényegében az újreformátori teológia tovább élését jelenti annak pozitív hozadékaival. KOZMA Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arca. In: uó.: *Önazonosság és küldetés. Tanulmányok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása*, Kolozsvár, 2001. 115-130.

106 *A Budapesti Református Theológiai Akadémia Története 1855-1955.* (szerk. PAP László - BUCSAY Mihály). Kiadja a Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1955. 38.

107 A témával részletesen foglalkozik KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Vallástudományi Könyvtár IV. Magyar

re lecsendesedett, s ahogy Budapesten, úgy Kolozsváron is elfértek egymás mellett a liberális teológiai irány utóvédjei (Nagy Károly, Molnár Albert) és a belmissziói irány képviselői (Kecskeméthy István, Kenessey Béla).¹⁰⁸

Ez utóbbiak teológiai álláspontja annak a folyamatnak a gyümölcse, amelynek kezdetén a pesti Skót Missziót találjuk. Tevékenysége a fővárosban a vasárnapi iskolai munkában, a szeretetszolgálatban, az evangelizációban, az iratterjesztésben fejtette ki hatását.¹⁰⁹ Ehhez kapcsolódott majd a *Keresztyén Ifjúsági Egyesület* (KIE), a *Bethánia Egyesület* (később C. E. Szövetség), majd a *Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség* (MEKDSZ) munkája, amelyek az angolszász vidéken evangélikál, német területen pietista misszióként, az Amerikai Egyesült Államokban kongregacionalista irányként ismert irányzatoktól nyerték szellemiségük alapjait. Idővel azonban önállóságukról tettek bizonyosságot, ahogy erről a Szabó Aladár szerkesztésében megjelenő *Új Óramutató* című kiadvány is tanúskodik.¹¹⁰

A belmisszió megtermékenyítő hatásai a teológiai fakultásokon lassan, de biztosan teret hódítottak mind mind a tanárok, mind a diákok körében. Ez részben a korábban felvázolt missziói munkáknak, részben a peregrinációnak (Skócia, Hollandia, Németország), részben pedig neves misszionáriusok, igehirdetők (Andrew Moody, Andrew N. Sommerville, John R. Mott) magyar nyelvterületen végzett evangelizációs körútjainak köszönhető. E diákok közül némelyek később maguk is teológiai tanárok lettek (a teljes-

Vallástudományi Társaság, L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010.

108 Kozma Zsolt szerint: „Erdélyben századunk 20-as éveiben a liberalizmus teljes csődjéről beszélhetünk; elsősorban nem valamilyen elméleti-filozófiai válság volt ez, hanem egyszerűen abban mutatkozott meg, hogy a keresztyén életre nézve használhatatlanná vált.” KOZMA Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. 118.

109 A Skót Misszió kezdeteit tárgyalja Kovács Ábrahám: *The origin of Scottish-Hungarian Church relations: the settlement and the first years of the Scottish mission in the 1840s*. A D. Dr. Harsányi István Alapítvány kiadványai, Debrecen, 2001. valamint részletesen foglalkozik a magyar-skót kapcsolatokkal Kovács Ábrahám: *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin. Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*. Magyar Protestáns Teológiai Történeti Könyvtár, Monográfiák I. L'Harmattan kiadó, Budapest – Partiumi Keresztyén Egyetem, Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Nagyvárad, 2016. A Skót Misszió budapesti tevékenységéről értekezik KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756-1951)* I. kötet. (ford. Kisházy Mária) Harmat kiadó – PMTI, Budapest, 1995. [Eredetileg megjelent: KOOL, Anne-Marie: *God moves in Mysterious Way. The Hungarian Protestant Foreign Mission Movement (1756-1951)*. Boekencentrum Publishing House, Zotermeer, The Netherlands, 1993]

110 *Új Óramutató*. (szerk. SZABÓ Aladár) Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1896.

ség igénye nélkül: Szabó Aladár, Kecskeméthy István, Bilkei Pap István), a tanárok közül pedig akadt, aki püspöki szolgálatba került (pl. Kenessey Béla).

A korszakváltás (liberalizmus; érték-teológia [élményteológia] – újreformatori teológia) határát jelzi Makkai Sándor úttörő munkája is, *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*.¹¹¹ E dolgozat korábban ismeretlen műfajt teremtett a magyar teológiai szakirodalomban, mivel a szerző nemcsak teológiai irodalom- és sajtótörténetet adott, de ezen keresztül tudománytörténetet is. Jelentősége annak inspiráló hatásában követhető jól nyomon, amely már túlnő a Makkai által felállított műfaji kereteken, és újabb hiánypótló, értékes teológiatörténeti összefoglaló műveket eredményezett.¹¹²

1.4 Mentorok hatása alatt

Ravasz László eleinte másodlagosnak tekintette teológiai tanulmányait, de a Nagy Károly és Molnár Albert professzorok által képviselt liberális teológia, és az általa eszményített böhmi filozófia között egyre több kapcsolódási pontot vett észre, ez pedig növelte kíváncsiságát és bizalmát a teológia iránt.¹¹³ Molnár Albert hirtelen bekövetkezett halálával nemcsak a fakultást és az egész erdélyi egyházi életet érte hatalmas veszteség, de Ravasz is elveszítette az egyikét azoknak, akik szellemiekben mélyen megérintették.

A kolozsvári *Egyetemi Lapok*ban 1901-1903 között megjelenő, több mint negyven írásából az tűnik ki, hogy világnézete liberális, a böhmi újkantiánus filozófia pedig a kritikai szellemet erősíti benne. Ebből a kritikai szellemből még hiányzik az alapos tudományos tájékozottság, azonban ahogy halad stúdiumaiban előre, épp úgy alakul, változik és érik tudományos látása is.

111 MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. „Az Út” kiadása, Kolozsvár, 1925.

112 Ilyen munkák – a teljesség igénye nélkül – MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. (A magyar liberális teológia). Főiskolai könyvnyomda, Pápa, 1939; LÁSZLÓ Dezső: *Az erdélyi református teológiai irodalom az elmúlt huszonkét év alatt*. In: *Theologiai Szemle*. 1941/1, 50-55; KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942; id. HEGEDŰS Lóránt: *Újkantiánus és értékteológia*. Mundus Kiadó, Budapest, 1996; TÓTH Zoltán: *Adalékok a magyar református teológia fejlődéstörténetéhez (1855-1938)*. Szeged, 2004.

113 „... igen, én pap akarok lenni, belső meggyőződésből és hivatásérzetből. Olyan pap, amilyenné valaki egyáltalán lehet a szubjektív idealizmus böhmi filozófiája alapján, az úgynevezett modern teizmus tanítása mellett. Nem éreztem semmi ellentétet filozófia és teologia között. Úgy jártam a különböző előadásokra, mintha egyetlenegy fakultáson, egyetlenegy tudományos világnézet alapján, egy életpályára készülnék.” RAVASZ László: *Magamról*. 16.

Ennek lenyomatai az *Erdélyi Protestáns Lapban* 1904-1907 között megjelenő vallástudományi írásai, amelyek jól tükrözik, hogy érdeklődési köre változik, szélesedik, a teológia irányában mélyül. A kritikában, mint alapmagatartásban hasonlóság mutatkozik közte és mentora, Nagy Károly professzor között. A neves Kálvin-kutató megismerkedésük idején már a szellemi élet csúcán jár, kritikáit pedig lobbanékony természete is fűszerezi. A szellemi fölény, mely Ravaszt a Nagy Károly kicsi, de hűséges, szűk tanítványi köréhez vonzza, a diákság többségében inkább csak tiszteletet és félelmet vált ki.¹¹⁴

Feltűnő, hogy a Kálvin teológiájában jártas professzor, aki ezekben az években (1900-1903) dolgozik a reformátor fő művének, az *Institutio* 1536-os első kiadásának magyarításán, mennyire kevéssé adja át e munka szellemi hatásának gyümölcseit. Pedig a Kálvin teológiájáról írt magántanári dolgozatának előszavában még arról értekezett, hogy felismerte annak a szükségét, ami a magyar református teológiai irodalomban és a teológiai gondolkodásban nagy hiányosság, és feltett szándéka, hogy munkájával ezen változtasson.¹¹⁵ Lehetséges, hogy a kezdeti érdektelenség csüggeszti el, ami munkáját övezi,¹¹⁶ de ebben az esetben az 1903-ban megjelenő *Institutio* fordítására

114 RAVASZ László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: uő.: *A halál árnyékában. Temetési beszédek*. Sylvester-kiadás, Budapest, 1927. (201-237) 216.

115 „Mikor második esztendei külföldi tanulmányaim közepett Utrechtben, számot vettem magyar protestáns theologiai irodalmunk akkori állásával s láttam, hogy a kinek nevééről több mint 3 millió magyar nevezi magát büszkén Kálvínistának, azzal a reformátorral igazi, belső ismeretséget kötni a csak magyarul tudó embernek a Révész Kálvín életén kívül majdnem semmi nem áll rendelkezésére s hogy theologus ifjúságunk is alig tud Kálvínról többet, mint amennyit részint az egyházhistóriában, részint más tudományok történeti ismertetése körén belül – a dolog természete szerint – nagyon is rövid vonásokba szorítva a professzortól hall, de azon túl még csak egy útbaigazító ismertetést sem kap magyar irodalmunkban az ő theologiai felfogásáról és rendszeréről, elhatároztam, hogy theologiai magántanári vizsgámra, a Kálvín theologijáról írandó írásbeli dolgozatomban nem kötöm magam terjedelem tekintetében a kötelezett négy nyomtatott ívhez, hanem kidolgozom legjobb tudásom szerint lehetőleg kimerítően, hogy a laikus is haszonnal forgassa s a szaktudományra nézve is használható legyen. Így állott elő e 12 ívet meghaladó dolgozat.” NAGY Károly: *Kálvín theologijája*. Báldy Károly könyvkereskedő, Nagyenyed, 1895. III-IV.

116 A dolgozat már 1892-ben kész volt, azonban 3 év alatt mindösszesen 60 előfizetőt sikerült szereznie, ami a kiadásához nem volt elégséges. Végül saját költségén vállalt még 60 darabot, így 1895-re megjelenhetett könyv formájában. A saját költségén vállalt darabok egy részét a szerző elajándékozta. E könyv tehát alacsony példányszáma miatt ritkaságnak számít. Talán ez lehet az oka, hogy Pruzsinszky Pál Kálvín-életrajzának előszavában nem említi forrásainak felsorolásakor. Az is lehetséges, hogy az egyháztörténet tárgykörében írt munka szerzője nem látta szükségét rendszeres teológiai dolgozat figyelembevételének, hiszen forrásai így is bőségesek a vonatkozó német, francia stb. nyelvű szakirodalom által. Lásd: PRUZSINSZKY Pál: *Kálvín János. Életrajz a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából*. Református Egyházi Könyvtár IV. és VIII kötetek. I. kötet

nincs magyarázat. A munkát mégis elvégzi, hogy a reformátor gondolatait szélesebb körben ismertté tegye,¹¹⁷ azt pedig nehéz lenne elvitatni tőle, hogy ezzel úttörő szolgálatot tesz, hiszen az 1536-os első szövegváltozat ekkor jelenik meg először magyarul. A Kálvin teológiai munkásságának megismeretése iránti elkötelezettség 1909-ben tetőzik, amikor Kálvinról mint dogmatikusról és etikusról írott nagyobb terjedelmű dolgozata is napvilágot lát.¹¹⁸

Ennek ellenére úgy tűnik, a kálvini tanok közvetítése látens módon jelentkezik Nagy Károly munkásságában, legalábbis Ravasz László gondolkodásában, tanulmányi évei alatt keletkezett írásai alapján egyáltalán nem fedezhetők fel még ilyen irányú indirekt hatások sem. Ez később Ravasz esetében módosul, a reformátor születésének négy századik évfordulója kapcsán. Erre dolgozatom egy következő fejezetében részletesebben is kitérek. Nagy Károly előadásain a figyelmes diák előtt

„egy olyan gondolatvilág tárult fel, amiről azelőtt sejtelmem sem volt. Felébredt bennem a tisztelet a teológia, mint szellemi erőfeszítés és egyedül elégséges világmagyarázat iránt. Megláttam a vallást: objektíve, mint világunk legnagyobb ténszövedékét, szubjektíve, mint az emberi szellem legmagasabb rendű, egzisztenciális magatartását. Találkoztam az egyházzal, mint történelmi és lelki közösséggel. Áhítatot ébresztett bennem az Abszolút Szellem, akit Istennek neveznek, a Logos, az abszolút és teremő Gondolat, a názáreti Jézus, ki ezt tanítja, éli, szimbolizálja és hordozza. Imádságban még nem voltam túl a Miatyánkon, de nagyon sok meditációm ragadott fel átszellemült szférába.”¹¹⁹

Ebben a leírásban minden benne van, amit a korabeli liberális teológiáról (vallástudományról) el lehet mondani. E szerint a teológia nem Istenről szóló tudomány, Isten annak sem tárgya, sem alanya nem lehet, hanem antropocentrikus felfogásuk szerint csak az ember. Teológiai álláspontjuk egyben

Pápa, 1909, II. kötet Pápa 1912. [Nagy Károly könyvének a birtokomban lévő, saját kezűleg dedikált példányát eredetileg az Erdélyi Múzeum Egyesületnek adományozta a Teológiai Fakultás és a saját nevében. A következő tulajdonosok sorát az ex libris-ek segítségével lehet nyomon követni. Az Erdélyi Múzeum Egyet könyvtárából előbb Hideg Lajos petrozsényi férfinabóhoz került, aki a Petrozsényi Polgári Olvasókörmnek adományozta, majd lelkipásztori magánkönyvtárba került Aradon, végül jelen sorok írójához jutott.]

117 NAGY Károly: *Kálvin János: A keresztyén vallás alapvonalai*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903.

118 NAGY Károly: Kálvin, mint dogmatikus és etikus. In: *Emlékezés Kálvinról: a reformátor születésének négy százados évfordulója alkalmára*. (szerk. Szóts Farkas). Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1909. 113-194.

119 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 76.

világnézeti álláspont, hiszen feladatukat abban látják, hogy a teológiát (vallástudományt) állandó összhangban tartsák az épp aktuális, legdominánsabb szellemi áramlattal, világnézettel, ez pedig már jó ideje a liberalizmus, annak minden tudományos, művészeti, gazdasági és politikai szétáradásával.

A liberális teológia célja azonban nemes: megmenteni az egyházat, a teológiát, végső soron a keresztyénséget attól, hogy a folyamatosan változó, „fejlődő”, „modernizálódó” világban ne marginalizálódjon, hanem része tudjon maradni az egyetemes emberi kultúrának, sőt azt a vallásosság érzületével át tudja hatni, erkölcsi tartást kölcsönözön neki. Cél az egész emberi társadalom szolgálata, jobbá tétele, erkölcsi pallérozása. Ennek érdekében mindent félre lehet tenni, ami e nemes szándékot megakadályozhatja, hogy a modern gondolkodású ember számára elfogadható legyen a keresztyén vallás. Ezért figyelmen kívül lehet hagyni a dogmákat, a Szentírásnak korábban tulajdonított speciális tekintélye megkérdőjelezhető, hatályon kívül lehet helyezhető vagy felülírható, az egyház helyét és szerepét újra lehet definiálni.

Ravasz László tanulmányai közben találkozik a liberális (vallástudományi) teológiai iskola azon tételével is, amelynek előzményei a racionalizmus talajában gyökereznek. E szerint az ember vallásosság iránti belső igénye olyan egyetemes tény, amelyet a bölcs ember nem eltagad, vagy elkerül, hanem szabadon kibontakoztatja. Ez egy intellektuális teljesítmény, amelynek különféle fokozatai vannak, annak függvényében, hogy az ember milyen szellemi magaslatokat tud bejárni saját korában. A vallásosság színvonala lényegében külső tényezők befolyása alatt bontakozik ki.

Ravasz László fentebb idézett vallomásában az Abszolút Szellemet Istennel azonosítja. Ez az általános Isten-kép, amely a klasszikus szentháromság-tantól (ahol Isten = Atya) eltér, inkább abból fakad, amit a vallástudományi iskola a különféle vallások kapcsán végzett kutatásai során tételez. E szerint minden vallásban van valami egyetemes és közös, valami általánosan abszolút.¹²⁰ A szentháromság második személye Ravasz felfogásában a „Logos, az abszolút teremtő Gondolat” feltételezhetően a Szentlelket jelenti, a názáreti Jézus pedig az az ember – és nem Isten –, aki a logoszt a legtokéletesebben megéli, képviseli. Azt, hogy erre Jézus milyen úton jut el, és miért pont ő, egyelőre homályban marad előtte. Megállapítható, hogy a különféle teológiai

120 Ahogy arra Kovács Ábrahám rámutat, a liberális teológiában a legkülönfélébb kifejezésekkel találkozhatunk a megnevezést illetően: vallásfilozófiai értelemben „Abszolút Szellem”, „Valóság”, „Igazság”; a természettudományból kölcsönözött kifejezéssel „mindenható Ész”, vallásteológiai megközelítésben „istenség”; valláspszichológiai szóhasználatlaltal „érzület”, „érzelem.” Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* 86.

eszmék, nagynevű teológusok munkássága elgondolkodtatja, és egyelőre azt a pozitív következtetést vonja le mindebből, hogy:

„... szabad, kritikai, tudományos szellem lehet hívó keresztyén, lehet református, lehet pap.”¹²¹

Egy olyan időszakban vallja ezt, melyről Lesslie Newbiggin találóan állapítja meg:

„Mindent alávetni a kritikus értelem próbájának, ami az állítólagos igazság megnevezésére tart számot – miként Pál apostol idejének görög világában, jelen kultúránkban is ez az érett személyiség ismertetőjele.”¹²²

Azonban a kritikával tudni kell óvatosan bánni, mert az értelem nem önálló ismeretforrás, hanem a felfogott és feldolgozott ismeretekből alakítja ki szubjektív nézőpontját.

Ravasz László korabeli írásaiból az derül ki, hogy értékrendszerében a teológia akkora már már a filozófia mellé került, egyenrangú félnek, s a kettő között harmóniát lát.¹²³ E látásmódot tovább erősíti a másodéven tananyagként szereplő, *A vallásbölcselet kézikönyve* című kétkötetes munka Kovács Ödön tollából, amelyen keresztül Ravasz magába szívja a magyar vallástudomány alapmunkájának számítató könyv liberális teológiai levegőjét. Kovács Ödön olvasása közben tovább növekszik benne a csodálkozó lelkesedés a felséges Szellem iránt; azt is mondhatnánk, „beavatottnak” érzi magát, mert felgyúl benne az intellektuális kegyesség világossága.

Nagy Károly professzor – Böhmhöz hasonlóan – hamar észreveszi a Ravaszban szunnyadó tehetséget, aki „csak” másodéves, de egyre gyakrabban kap megbízást különféle feladatokra. A professzor maga mellé veszi az általa szerkesztett *Erdélyi Protestáns Lap* amolyan szerkesztőségi „csendes-társának”, ahol előfordul, hogy saját írások helyett nagyra becsült professzo-

121 RAVASZ László: *Magamról*. 16.

122 NEWBIGGIN, Lesslie: *Evangélium a pluralista társadalomban*. (ford. Boros Attila) Harmat Kiadó, Budapest, 2006. 21. [eredetileg megjelent: Newbiggin, Lesslie: *The Gospel in a Pluralist Society*. Eerdemans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, USA, 1989.]

123 „Filozófia és szisztematika theologia érdekelt és különös érzésem volt az, hogy e két tárgyból minden előadás és minden fejtegetés egyszerre magától érthetővé vált számomra és emlékezetembe nyomult. Nem éreztem nehézséget ennek a két tárgynak a tanulásánál; úgy éreztem, mintha mindezt valaha halottam volna, csak elfelejtettem s most, hogy olvasom, újra világosan eszembe jut.” RAVASZ László: *Örök diákok*. *Magamról*. 306.

rának szövegét kellett befejeznie, vagy a szerkesztői teendőket ellátnia, ha ő egyházi gyűlésre sietve távozik.¹²⁴

A 19. századi liberális teológusok által 1871-ben alapított *Protestáns Egylet* egyik értékteremtő vállalkozása a *Protestáns Theologiai Könyvtár* sorozata. Heinrich Lang dogmatikáját¹²⁵ és Ferdinand Christian Baur dogmatörténetét is kiadják,¹²⁶ ezek amolyan „nyári vakációs olvasmányok” lesznek Ravasz számára. A filozófia mellett a rendszeres teológia egyértelműen fő helyet kezd elfoglalni tudományos érdeklődésében, így Otto Pfliegerer vallásbölcsezetét¹²⁷ is áttanulmányozva harmadéven Alexander Schweizer dogmatikája következik, mint kötelező tananyag.¹²⁸ Abban a tanévben azonban szinte végig betegeskedik, ez megakadályozza az előadások rendszeres látogatásában is. Professzorai elfogadják, hogy otthon készül a vizsgáira, így nem kell évet halasztania. Nagy Károllyal ebben az időben mélyül el még jobban kapcsolata, aki a kollokválásra Kolozsvárra érkező diákok kikérdezve maga is szívesen válaszol minden kérdésre, ami a tananyaggal kapcsolatban felmerül hallgatójában. Ravasz úgy érzi, hogy e beszélgetések alatt többet tanul, mint ha rendszeresen bejárt volna professzorának minden előadására.¹²⁹ El is határozza, hogy filozófiából megszerzi a doktori fokozatot, és ennek érdekében még buzgóbban foglalkozik rendszeres teológiával.

Tanulmányainak utolsó évében kapja a megbízatást id. Bartók György¹³⁰ püspöktől, hogy legyen az exmitált káplánja. Id. Bartók György ugyanannak

124 „Nagy Károly pedig egyszerűen maga mellé vett szerkesztőségi mindenesnek. Korrigáltam, laptölteléket termeltem, hírekben, entfílékben [az újságban hasábköltő céllal, pontos szószámmal megfogalmazott írás] csipkelődtem, nemegyszer elkezdett vezércikket fejeztem be, mert ő elszaladt egy-egy gyűlésre...” uo. 74.

125 LANG, Heinrich: *Keresztyén dogmatika: gondolkodó keresztyének számára.* (ford. Keresztúri Sándor) Magyar Protestáns Egylet, Budapest, 1876.

126 BAUR, Ferdinand Christian: *A keresztyén egyház a IV. V. VI. századokban.* (ford. Keresztúri Sándor). Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest, 1879.

127 PFLIEGERER, Otto: *Religionsphilosophie.* G. Reiner, Berlin, 1896.

128 SCHWEITZER, Alexander: *Die christliche Glaubenslehre nach protestantischen Grundsätzen.* I-II Band. Leipzig, 1877.

129 RAVASZ László: *Magamról.* 19.

130 id. Bartók György (1845-1908) 1876-tól nagyenyedi lelkipásztor, az *Egyházi és Iskolai Szemle* szerkesztője 1876-1883 között. 1888-tól az enyedi teológián tanít, mint helyettes tanár, majd Keresztes József professzor halála után újszövetséget, 1891-től pedig egyházi szónoklattant oktat. 1892-ből a szászvárosi eklézsia másodpapja, az enyedi teológia megszűnése előtt közvetlenül két szemeszteren át szinte minden fontosabb tárgyat ő tanít. A heroikus áldozat ellenére a nagyenyedi teológia idő közben elhalt híres professzoraival együtt „sírba száll.” 1898-tól az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője (püspök-helyettese), majd Szász Domokos halála után 1899-1908 között püspöke. In: *Akik jó bizonyoságot nyertek.* 138-139. illetve RAVASZ László: Dr. Bartók György, mint

a nagyenyedi teológiának volt a neveltje, mint Nagy Károly és Molnár Albert. Ez utóbbival már diákeveik alatt életre szóló barátságot kötöttek, egyszer még a kollégiumban a diákság előtt komoly szellemi párbajt is vívtak egymással a lélek halhatatlanságáról. Bartókon keresztül szintén Kovács Ödön szellemisége jut el az ifjú káplánhoz, hiszen ők közel húsz esztendőn keresztül tanártársak és „fegyvertársak” voltak Enyeden. Ez alatt az idő alatt id. Bartók többek között egyházi szónoklattan (homiletikát) ad elő, s hogy előadásainak jegyzeteit Ravasz nemcsak behatóan tanulmányozza, de fő művében fel is használja, amiként arra Szetey Szabolcs rámutatott a legújabb Ravasz-kutatások egyik jelentős dolgozatában.¹³¹ Erre a lényeges kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

Mialatt id. Bartók káplánja az erdélyi egyházi életet összefogó püspöki hivatal adminisztratív teendőivel ismerkedik, a püspök egyházkormányzói teendői mellett egyik fontos munkáján dolgozik, amelyben a református egyház szervezeti kérdéseit boncolgatja.¹³² Anélkül, hogy id. Bartók György *A református egyházak presbyteriális szervezete* című könyvének részletesebb elemzését elvégeznénk, általánosságban elmondható, hogy az egyházjogi témát tárgyaló, alapos dolgozat mögött ott van az egész európai protestantizmust érintő egyháztörténeti áttekintés, amelyben a presbitériumok megjelenésétől, megerősödésétől kezdve egészen a 19. század végéig a szerző áttekinti a protestáns egyházak működését, szervezeti felépítését a mögöttük lévő teológiai alapokkal együtt. Az egyházjogot ebben az időben a teológiai tudományokon belül a gyakorlati teológiához sorolták, id. Bartók György tudományos munkásságának ebben a szakaszában főleg gyakorlati teológiai kérdésekkel foglalkozik, ahogy ezt egy pár évvel később megjelenő másik munkája is igazolja: *Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés*.¹³³ Az ifjú káplán későbbi magántanári dolgozatának mindkét mű hivatkozási forrása lesz. Ahogy arra Kádár Ferenc rámutat, az egyházjog és a lelkipásztori képzést érintő kérdések már egy ideje e kor reformátusságának központi kérdései, az 1881-es alkotmányozó zsinatot követő országos

theologus. In: *Protestáns Szemle*. XX. 1908/9. 567-579 és 1908/10. 645-658. Újra közölve: RAVASZ László: *A Tháborhegy ormán. Beszéddek, cikkek, előadások*. Kolozsvár, szerzői kiadás, Lapkiadó Nyomdai műintézet Rt. nyomása, 1928. 9-48.

131 SZETEY Szabolcs: Bartók György kézírata, mint Ravasz László forrása. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2017/1. 193-204.

132 id. BARTÓK György: *A református egyházak presbyteriális szervezete*. Gámán János örököse nyomdája, Kolozsvár, 1904.

133 id. BARTÓK György: *Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés*. Gombos Ferenc nyomdája, Kolozsvár, 1907.

zsinatok feladata lesz, hogy a református egyház szervezeti és jogi rendjét, egységes istentiszteleti és intézményes szolgálatának alapjait megállapítsa.¹³⁴

Ravasz László a szószéki szolgálatok és a temérdek adminisztratív teendő mellett azonban tudományos feladatot is kap principálisától, aki a magyar protestáns egyházi beszéd történetét is szeretné megírni, s ehhez az anyagot ő kezdi el gyűjteni. Id. Bartók György kilátásba helyezi, hogy ezt a munkát közösen fogják megírni.¹³⁵ A homiletikához, mint gyakorlati teológiai tudományterülethez való közeledés első apró lépései lehettek ezek, amelyek Molnár Albert előadásain túl Ravaszt kápláni éveit alatti érik.

1.5 Viszonyítások és viszonyulások: vallástudományi írások; külföldi tanulmányok

1903 őszén Ravasz Lászlót az újságírás változatlanul foglalkoztatta, kolozsvári professzora és mentora Nagy Károly megkeresésére az általa szerkesztett *Erdélyi Protestáns Lap*ban kezdett publikálni. Ebben az időszakban lényeges változás áll be témaválasztásaiban, így főleg terjedelmesebb és egy-két rövidebb vallástudományi jellegű írása képezi vizsgálódásom tárgyát. Ezek az írásai mellőzik a korábbi zszurnaliszta hangvételt, és tartalmukban, illetve kidolgozottságukban egészen más képet mutatnak. Vizsgálatuk révén Ravasz László teológiai és vallásfilozófiai gondolkodásrendszerének keresztmetszetét kívánom feltárni, vagy legalábbis körvonalaizni. E korai írások jelentőségét az adja, hogy alig néhány évvel később, 1907-ben már az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theológiai Fakultásának legfiatalabb tanáraként viszi tovább és boncolgatja sokkal tájékozottabban azokat a gondolatokat, amelyek a jelen fejezetben tárgyalt periódusban termékenyítik meg látásmódját. Ezt az időszakot még az teszi érdekessé, hogy egy esztendő peregrynusként tölt Németországban (1905-1906). Ez elsősorban doktori és magántanári dolgozata szempontjából jelentős adalék, de megvan a helye és szerepe a következőkben tárgyalt tanulmányai esetében is.

Az *Erdélyi Protestáns Lap* a *Protestáns Közlöny* utódjaként jelent meg 1898 és 1907 között az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület hivatalos közlönyeként, azonban mind megjelenése, mind működése vitákat váltott ki. A viták egy-

134 KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most. Az ekkleziasztika művelésének alapjai, eredményei és mai lehetőségei*. Doktori értekezés a gyakorlati teológiai tudományok tárgyköréből. Sátoraljajúrhely, 2006. 47.

135 RAVASZ László: Dr. Bartók György, mint theologus. 11.

felől a Szász Gerő esperes által szerkesztett *Protestáns Közlöny* megszűnése körül bontakoznak ki. A szerkesztő nem is tagadta, hogy a lapot egyházpolitikai szócsőként írták, és hogy hangneme néha már elfogadhatatlan volt. Az új lap szerkesztésére Molnár Albert gyakorlati teológiai tanárt kérték fel, aki hirtelen bekövetkezett halála miatt csak rövid ideig töltötte be e feladatkört, így Nagy Károly tanártársa követte őt. Ezzel lényegében a Theológiai Fakultáson „kívülről” az intézeten „belülre” került az egyházkerület lapjának szerkesztése, és ez a későbbiekben is így maradt.

Másfelől az is vitákat generált, hogy az erdélyi egyházkerület, mivel hivatalos közlönyként kezelte a lapot, remélte, hogy minden egyházközség, esperesi hivatal és egyházi intézmény kötelező módon rendeli meg azt. Ez a kezdeményezés és elvárás nem váltott ki osztatlan sikert. Csekme Ferenc a görgényi egyházmegye esperese többször is igyekezett hatályon kívül helyezni ezt a rendelkezést, de próbálkozásai sikertelenek maradtak. Hovatovább a lap neve körül is viták bontakoztak ki: az esperes a „protestáns” szót kifogásolta, és azt javasolta, hogy helyette a találébb „református” szót vegyék fel a lap nevébe. A vitáknak végül a lap megszűnése és a *Református Szemle* 1908-as elindulása vetett véget.¹³⁶

Ravasz László eleinte olyan írásokat közölt az *Erdélyi Protestáns Lapban*, amelyeknek témái és műfajai megegyeztek a korábbi cikkeivel. Így az egyik írása, amelyben 1849. október 6-ra emlékezett, ismét a hazafiasság témája és hangvétele köszön vissza,¹³⁷ a reformáció emlékünnepére pedig egy jól sikerült verse kerül a lapba.¹³⁸ Ezek mellett, amint azt látni fogjuk, vallástudományi témájú dolgozatokat is közölt.

Az 1903/1904-es tanévben lényegesen kevesebbet publikál, főleg azért, mert ekkor lesz id. Bartók György (1845-1907) püspök titkára, és nagyon igyekszik minden elvárásának megfelelni. A püspök szigorú ember volt, aki mellett épp azért lett a teológiáról exmitált püspöki titkár, mert elődje nem felelt meg az elvárásoknak. Eleinte nem kap lelkészi feladatokat, viszont adminisztratívákat, amelyekben egyáltalán nincs jártassága, annál inkább. De nincs sok ideje arra, hogy lassanként beletanuljon az adminisztrációba. Mindent menet közben, nagyon gyorsan és nagyon pontosan kell megfigyelnie, elsajátítania és elvégeznie: iktatni, fogalmazni, másolni, postázni, nyilvántartani, telefonálni, protokoll eseményekre ülésrendet megtervezni. Ezek

136 BUZOGÁNY Dezső: A Református Szemle indulása. In: *Református Szemle*. C. 2007/6. 1260-1279.

137 RAVASZLászló: Október hatodikán. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VI. 1903/42. 538-539.

138 RAVASZ László: Jelenések. Október 31-re. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VI. 1903/44. 565-566.

mind-mind igen száraz teendők egy olyan fiatalember számára, aki épp csak belekóstolt a filozófia és a teológia nagy kérdéseibe, és egyre jobban otthon érezte magát a Theológiai Fakultáson, a tudományok világában.¹³⁹

1.5.1. Vallás és művészet

A *Kolozsvári Egyetemi Lapok* hasábjain között írásaiban Ravasz László a tudomány és a művészet feltétel nélküli szabad műveléséről elmélkedett, s a tudomány és a művészet fogalmában az emberiség egészét foglalkoztató dolgok két nagy területét határolta be, amikor leírta a hasonlóságokat és az eltéréseket a kettő között. 1904-ben a Bethlen Gábor Kör felkérésére tartott felolvasáson a vallás és a művészet kapcsolatát boncolgatja. Már itt megjelenik csírájában az a felfogása, amelyet a későbbiekben a gyakorlati teológiai katedrán is érvényesít, hogy tudniillik az egyetemes emberi kultúra e két területe közötti szoros összefüggés nemcsak a képzőművészeti alkotásokban bontakozik ki, hanem a kultuszban is. Ezt így fogalmazza meg:

„Legelső nyomaiban tehát a művészet a kultusszal egy: a művészi erő s a vallásos érzés összeesnek [egybeesnek]”¹⁴⁰

Ezt a megállapítást később átviszi homiletikai és liturgikai felfogásába is. A művészet, mint a világban lévő szépségnek legkülönfélébb eszközökkel történő kifejezése, kiábrázolása el tudja vezetni az emberi lelkeket a belső megnyugvás, a béke állapotába, azaz jótékony hatással van mindazokra, akik a műalkotásnak értő szemlélői és befogadói.

A vallási élet különféle megnyilvánulási formáinak rövid historikus bemutatása után két megállapításra jut: bárhova is tekintünk a világban, mindenütt azt láthatjuk, hogy a vallás és művészet nemcsak örök kapcsolatban állt egymással, hanem elválaszthatatlanok voltak. A vallás az emberi élet minden területét magába foglalja, így a művészetet is, vagyis a művészet ré-

139 „Eleinte baj volt a fogalmazással. Bartók püspök tömör, lapidáris stílusban írt, én a divatos újságírói nyelvet beszéltem. Ezért mindig vagy többet, vagy kevesebbet mondtam a kelleténél. Természetemnél fogva nem voltam pedáns, sőt inkább szórakozott és rendtelenségre hajló. Micsoda jó iskola egy ilyen ifjúnak, ha egy idős, pedáns embernek kell a dolgait nyilvántartani! De beletanulni nagyon nehéz volt. Szerencsére én apámtól azt tanultam, hogy amit az egyik ember tud, azt a másik is megtanulhatja, [...] s így én is megtanultam az irodai adminisztrációt.” RAVASZ LÁSZLÓ: *EMLÉKEZÉSEIM*. 80-81.

140 RAVASZ László: Vallás és művészet. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, VII. 1904/32. 259. [kiegészítés tőlem]

sze a vallásnak. A vallásnak e tág, általános értelemben történő megközelítése szerint aki vallásos, abban a művészet iránti érzék ugyanúgy ott szunnyad, mint a művészen vagy műkedvelőben a vallásosság.

„A vallás valóság, bizonyosság, diadal a világ felett, a művészet álomlás, szentséges játék, menekülés a világból. A vallás az élet legfőbb értéke, érdeke, a lét és nemlét, az örökélet és az üdvösség kérdése; a művészet az élet kiszűrése. A vallás az ember viszonya Istenhez, a művészet az ember viszonya önmagához. A vallás az egész életet áthatja, annak lényegét alkotja, a művészet pedig egy-egy fényes szállal szövi át.”¹⁴¹

Második megállapítása szerint, ha osztályozzuk és rendszerezzük a vallásokat, azt figyelhetjük meg, hogy a legkomplexebb, legfejlettebb formát a keresztyénség hozta el, és képviseli. Jézus imádságai, tanításai mind páratlanok, művészeti szempontból a legszebb líraiságot hordozzák magukban. Ez utóbbi álláspontjában ismét visszaköszön a liberális teológiai iskola egyik alaptézise:¹⁴² az eszményített emberideál Jézus, akiben a vallásos élet legmagasabb foka nyilvánul meg; a valláserkölcsei norma benne jut érvényre tökéletes módon; és ő az, aki olyan imádságokat fogalmaz meg, amelyek az emberi szellemet művészi szempontból gyönyörködtetik.¹⁴³

Ravasz László egyfajta transzcendens irodalmi teljesítményt vél felfedezni és kimutatni ezekben az imádságokban, amelyeknek nem az irodalmi igényesség, a formai tökéletesség a fő jellemzőjük, eredeti céljuk pedig nem is annyira a gyönyörködtetés lehetett, hanem sokkal inkább a mély tartalom közlése. A Jézus beszédeit áthagyományozó újszövetségi görög koiné nyelvjárás, mint valami szerény cserépedény, egyszerű, könnyen érthető, magasabb műveltséget nem igénylő nyelvi forma, amely ebben az értelemben szemben áll pl. Homérosz eposzaival, a drámaírók irodalmi nyelvezetével vagy akár az ókori görög filozófusok disputáiról készített feljegyzésekkel. A lényeges tartalmi eltérések tekintetében természetesen igazat kellene adnunk Ravasz Lászlónak, hogy a Jézus Krisztus által elmondott imádságok a legfontosabbak a keresztyén ember számára, ő azonban nem ezzel érvel, hanem

141 RAVASZ László: Vallás és művészet. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VII. 1904/33. 269.

142 KOVÁCS Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve. In: *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. HOPPÁL Mihály - Kovács Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010. 121.

143 KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. 161-165.

kifejezetten a művészi szempontot emeli ki. Az emberek bűnéért meghalt, keresztre feszített és feltámadott Krisztus-kép teológiai jelentősége egyelőre nem kap helyet felfogásában, viszont az imádságaival művészi gyönyörködtetést kiváltó Jézusé igen.

A későbbiekben már gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a vallásosság és a művészi élvezet közé, éspedig abból a megfontolásból, hogy nem tud elképzelni vallásosság nélküli művészetet, de azt sem, hogy a művészet nem csak vallásos áhítatot, hanem azzal ellentétes hatást is kiválthat. Azonban leginkább azt a korábbi állítását teszi zárójelbe, hogy a művészet, mint ahogy a tudomány is, önmagában létező emberi tevékenység. Bár kultúrtörténetileg megalapozott, hogy korábban mindig volt kapcsolat a vallás és a művészet, illetve a vallás és a tudomány között, a felvilágosodás némileg felülírta ezt. Az a folyamat, amely vallástalanítani kívánja az emberi élet minden tevékenységét, így a tudományos munkát és a művészi alkotást is, nem zárult le.

Ravasz Lászlót is az a liberális oktatásezsmény nevelte, amelynek nem lényegi ága, csupán mellékszála a vallásos nevelés. Ez abban mutatkozik meg, hogy noha a szóban forgó dolgozatának megírásakor már negyedéves teológus hallgató, a református egyház hitvallásait csak hírből ismeri, a biblikus szaktárgyak vizsgáira való felkészülés pedig kínos kötelesség számára, a Szentírásban való jártassága inkább tanulmányi teljesítményből, mintsem naponkénti rendszeres olvasásból származik. Bár korábban református kollégiumban tanult, a hit megéléséről azt gondolja, hogy az valamiféle pietisztikus póz, amit Kolozsváron az „odaimportált” teológiai tanárok némelyike, és néhány hallgatótársa vesz fel önmagában tetszelegve.¹⁴⁴

Az emberi élet nagy hitbeli változásairól annyi tudása van, amennyit szeretett tanára, Molnár Albert életpéldája hoz elé, de az ékesszóló professzorral csak nagyon kevés időt tölthet együtt, és a professzor nem arról ismert, hogy lelki életének ezt az oldalát az oktatás komoly tevékenységével elegyítené,¹⁴⁵

144 „Az egyház rám nézve magától értetődő adottság volt. Jól esett, hogy református vagyok, mert az én világomban minden jóra való ember református. A református egyház tanításait nem igen ismertem. Tudtam a történetéről és lelkesedtem Bocskaiért, Bethlen Gáborért. Tanultam hit- és erkölcsant, de azt soha senki sem mondta meg, hogy mi a keresztyénség magva és mi a mi hitünknek sajátos református vonása. A Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás csak theologiai professzor koromban került kezembe.” RAVASZ László: *Magamról*. 13.

145 „Molnár Albert megjárta a tékozló fiú útját a legmélyebb pontig, de csodálatosan megszabadult s a legtisztább, legnemesebb keresztyén jellemmé kristályosodott. [...] Mi volt a Molnár Albert véleménye erről a fordulatról, nem tudja senki. Bizonyára érezte, hogy a szabadító Kegyelem nyúlt bele életébe, de nem beszélt róla teológiai megkötöttsége miatt. Ő a kegyelem jelenlétét tanította, s a transzcendens, áttörő kegyelmi aktusról akkor sem

Kenessey Béla és Kecskeméthy István professzorok pedig nem vonzzák ebből a szempontból.¹⁴⁶

Ezekben az években a fakultáson még nincs hivatalos formában tartott bibliaóra, közösségi csendesóra, reggeli vagy esti áhítat, nem követelmény a Szentírás rendszeres tanulmányozása, a személyes lelki élet ápolása céljából.¹⁴⁷ A Kovács Ödön által kidolgozott tanterv, amely 1876 óta négy évben állapítja meg a teológiai tanulmányokat a leendő lelképásztorok számára, s amelyet a kolozsvári fakultás kapuinak megnyitásakor lényegében Enyedről vesznek át, ilyen kérdésekre még nem tér ki.

Ravaszh László ismerete a hitvallások terén csak jóval később gyarapodott, akkor, amikor a nyilvános élet megdermedt Kolozsváron az I. világháború végén bekövetkezett impériumváltás miatt. Ebben az időben tanártársaival, Makkai Sándorral és Révész Imrével a tanulás lesz a legkedvesebb elfoglaltságuk, és kitartóan mélyülnek el a fakultás könyvtárának egy-egy íróasztala mellett az őket érdeklő tudományterületekben. (A távozó Ravasz László helyét később Tavasz Sándor veszi át Makkai Sándor mellett.) Az odaadó tanulmányozás különös gyümölcsöt terem: 1919-ben Makkai kezébe kerül a Heidelbergi Káté, amelynek evangéliumi mélysége és fogalmi tisztasága mélyen megragadja őt, és tovább is adja Ravasznak, majd közösen úgy döntenek, hogy megmutatják a püspöknek is.

Nagy Károly, aki ekkor már az erdélyi egyházkerület püspöke szinte azonnal tervbe veszi kiadatását, kötelezővé tételét a konfirmációi felkészülésben, ugyanakkor tankönyvként történő terjesztését. Egykori tanítványai alig tudják meggyőzni, hogy várjon a kiadatással addig, míg valamelyikük újra magyarrá ülteti át az avított nyelvezetű szöveget. Ezt a feladatot aztán Tavasz Sándor végzi el szakszerűen.¹⁴⁸ Egy évvel később újabb felfedezést tesznek a könyvtárban: ezúttal a II. Helvét Hitvallás akad a kezükbe, amit szintén

akart tudni, mikor az a saját lelkében jelentkezett. És ebben neki, az akkori erdélyi teológiai közgondolkodás igazat adott. [...] Erdély s a magyar kálvinizmus nagy része tovább csodálkozott Molnár Albert etikai ereje felett, dicsérte őt józan bölcsességéért, önuralmáért, de nem adott dicsőséget annak az Úrnak, aki képes 'az elveszettet is megtalálni és a halottat feltámasztani.'" RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 74-75.

146 „Kenessey a nyolcvanas évek modern holland teológiáját tanította, de állandóan valami pozitívumra áhitozott s nem győzte szidni a kritikát és az észt. [...] Kecskeméthy még a traktátus-exegézis színvonalán mozgott, s csak később, keleti útja után fordult a vallástörténeti iskola felé. Ezért nem tudott engem megragadni uo. 73.

147 NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 38.

148 *Heidelbergi Káté. A református keresztyének hitvallása*. Fordította: TAVASZ Sándor. Nagy Károly előszavával. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1920.

alapos tanulmányozás alá vesznek, innen jutnak el Kálvinhoz, akinek néhány éve két kötetben újonnan kiadott *Institutióját* olvassák, jegyzetelik.¹⁴⁹

1904 végén Ravasz László vezércikket ír az *Erdélyi Protestáns Lapba*, amelyben valláserkölcsei szempontból vizsgálja az egyház életét. Úgy látja, hogy az egyház életében szunnyadó erőforrások rejlenek mind eszmei, mind emberi téren, és arra buzdítja olvasóit, hogy a következő évben a megfelelő konzekvenciákat levonva ne habozzanak a tettek mezejére lépni.¹⁵⁰ Bizakodó hangnemben kívánja, hogy minél többen érezzék magukat személyesen érintetteknek és érdekelteknek, mert az Istennel való együttműködés az egyház erkölcsi egzisztenciájának alapja, melynek következményei túlmutatnak az egyház határain, és el tudnak hatni a közélet, akár az államvezetés területeire is. Majd kijelenti: „Ez a keresztyén kategorikus imperatívusz.”¹⁵¹ Viszont ez a valláserkölcsei gyökérből kiinduló jószándékú gondolat még nem nyugszik gyakorlati próbákon, mert nem válaszol arra a kérdésre, hogy vajon ez a személyes érintettség a kimunkált, szilárd alapokra épített, mély hitben található-e meg, vagy az általános valláserkölcsei szabályok ismeretében? Az értelem már kész befogadni Istent, de a szubjektív individualista megközelítés arra sarkallja, hogy ő fedezze fel magának Istent, és még nem nyitott arra, hogy a vizsgálódás és kutatás helyett Istent engedje közeledni magához, hogy ő hasson rá a maga módszerével.

1.5.2. Összehasonlító vallástörténet

1904 végén újabb felolvasással jelentkezik a Bethlen Gábor Kör decemberi összejövetelén. Dolgozata az összehasonlító vallástörténet tárgykörében elemzi Buddhát és Jézust.¹⁵² Tisztázatlan kérdés marad, hogy a különleges témát maga választja, vagy feladatul kapja-e. Írása hasonlatosságot mutat más, protestáns teológusok dolgozataival, álláspontjával, mivel a téma egy ideje már foglalkoztatja a protestáns tudományos közvéleményt, s többen tudományos vizsgálódás tárgyává teszik a buddhizmust és a keresztyénséget,

149 MAKKAJ Sándor: *Szolgálatom*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.

150 „Milyen boldog megnyugvás tudni, hogy fölöttünk egy felséges, örök rend munkál, mely feltartóztathatatlanul valósul meg s adja lényegét, értékét a világnak. Az én Atyám mind-ezidáig munkálkodik – mondja Jézus. De mennyivel magasztosabb, fölemelőbb a tudat, hogy mi ennek a világrendnek megvalósítói vagyunk. Nem tárgyai, nem anyaga, hanem munkás, öntudatos elhívottak, akik beledolgozzák e világba az erkölcsi törvényeket.” RAVASZ László: Év végén. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VII. 1904/52. 423.

151 uo. 424.

152 RAVASZ László: Buddha és Jézus. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VIII. 1905/1. 6-7; 2. 13-14; 3. 23-25.

Buddhát és Jézust. Ezek közül az írások közül hármat választottam ki viszonyítási alapul. Mindhárom szerző teológiai tanár, amiként azonban látni fogjuk, ez a téma feldolgozásában, álláspontjuk eredetiségében, módszerükben nem minden ponton jelent tudományos előnyt, lényegi különbséget a diák Ravasz László előadásához képest.¹⁵³

Rác Lajos sárospataki teológiai tanár azt emeli ki Robert Falke erfurti lelkész¹⁵⁴ egyik előadása nyomán megírt dolgozatában, hogy a téma aktualitásának okait többek között a buddhista világmisszió kibontakozásában és megerősödésében, a buddhista tanoknak, életfelfogásnak különösen az európai társadalom művelt rétegeiben, a kultúrát és tudományt művelő személyek körében mutatkozó népszerűségében keresendő.¹⁵⁵ Kézenfekvő példa erre Friedrich Schopenhauer, aki filozófiáját a buddhizmus tanaival hozza összefüggésbe. Alig pár évvel később Ravasz László doktori dolgozatában foglalkozik behatóan Schopenhauer esztétikájával. Max Müller alap kutatásai mellett¹⁵⁶ és a teljesség igénye nélkül még meg kell említenünk Rudolf Seydel összehasonlító vallástörténeti munkáját is,¹⁵⁷ valamint Nicolas Notovitch nagy port kavart művét,¹⁵⁸ amelyben nem kevesebbet állított, mint azt, hogy Jézus Krisztus földi életének az evangéliumok leírásából hiányzó éveit alatt egy himalájai buddhista kolostorban tanult a helyi szerzetesektől.¹⁵⁹

Ravasz László jól ragadja meg az egyetemes szálát a vallási élet megnyilvánulásaiban, amikor megrajzolja a vallás pszichológiai hátterét is, és bemutatja annak pozitív és negatív oldalát. Rác Lajos és Szlávik Máttyás inkább

153 SZLÁVIK Máttyás: A buddhizmus és a keresztyénség. In: *Protestáns Szemle*. VII. 1895/7. 396-405; RÁC Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. In: *Protestáns Szemle*. XI. 1899/9. 547-556; és 1899/10. 599-605; KOVÁTS J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/7. 428-445.

154 Robert Falke főműve a több kiadást megért kétkötetes összehasonlító vallástörténeti munka, mely először 1895-ben jelent meg, majd 1898-ban másodjára. Legutóbbi kiadása: FALKE, Robert: *Buddha, Mohammed, Christus. Ein Vergleich der drei Persönlichkeiten und ihrer Religionen*. Ink-Tank Publishing, Verlagsgruppe Musketier Verlag, Bremen, 2018.

155 „...az utóbbi időben egyre-másra képződnek keresztyén országokban a buddhista gyülekezetek s papjaik fennhangon hirdetik, hogy Európában a buddhizmus lesz a jövő vallása. A buddhizmus tényleg valóságos hatalommá lett Európában és Amerikában, s ma valóságos indus renaissance korát éljük.” RÁC Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. 547.

156 MÜLLER, Max: *Introduction to the Science of Religion*. Longmans, London, 1873. és Müller Max: *India, what can it teach us?* Longmans, London, 1883.

157 SEYDEL, Rudolf: *Das Evangelium von Jesu in seinem Verhältnis zur Buddha-Sage*. Leipzig, 1882.

158 NOTOVITCH, Nicolas: *La vie inconnue de Jésus-Christ*. Paris, Ollendorf, 1894.

159 SIMON J., Joseph: Jesus in India? Transgressing Social and Religious Boundaries. In: *Journal of the American Academy of Religion*. Vol. 80, 2012/1. 161-199.

vallástörténeti és valláserkölcsei szempontok szerint dolgozik, azért először a két vallásalapító és a két vallás közötti különbségeket fejtik ki, majd ezt követően az eltéréseket mutatják meg. Ravasz írásából hamar kiderül, hogy Buddháról és a buddhizmusról szerzett ismeretei inkább különféle ismertetések, leírásokon alapulnak, mintsem primer vallási szövegeken vagy saját kutatásán. Ahogy erre már előbb is utaltam, ugyanez vonatkozik Rác Lajos dolgozatára; de Szlávik Máttyás eperjesi teológiai tanár munkája is hasonló jellemvonásokat mutat.

Bár Kováts J. István sem valláskutató, edinburghi ösztöndíjasként írt dolgozatához olyan forrásokból meríti anyagát, melyek az előbbi három szerzőhöz képest a legfrissebbek és a legpontosabbak, így dolgozata eredetiség tekintetében is felülmúlja az előbbieket írásait. A tárgyalt szerzők közül csak ő emlékezik meg arról – és nem mellékesen –, hogy a buddhizmus kutatása, tudományos vizsgálata és feldolgozása éppen a magyar Kőrösi Csoma Sándornak köszönhetően indul el, és az ő közvetítésével jelenik meg a nyugati tudományos életben.¹⁶⁰

Szlávik Máttyás arra a lényeges megállapításra jut, hogy bár vallápszichológiai és vallásszociológiai szempontok alapján ki lehet mutatni általános, külső hasonlóságokat a két vallás között, valláserkölcsei lényegüket tekintve mégis alapvető eltérések vannak a keresztyénség és a buddhizmus, illetve Jézus és Buddha tanításai között.¹⁶¹

Rác Lajos azt mutatja ki Jézus és Buddha személyének összehasonlítása során, hogy Jézus sokkal eredetibb, élethűbb, mint Buddha, aki inkább tünik kitalált alaknak. Ebben a vallástörténeti összevetésben találja meg ugyanazt a külső, felületi találkozást, amelyet Szlávik is kimutat, és arra a megállapításra jut, hogy mind a teológia, mind a vallástudomány számára méltatlan feladat kapcsolatot kimutatni a két vallásalapító között.¹⁶² Szerinte a buddhizmus pillanatnyi előtérbe kerülése nem fenyegeti a keresztyénséget, mert a belőle áradó pesszimizmus és nihilizmus miatt idővel ki fog esni az érdeklődés központjából.¹⁶³

Kováts J. István dolgozata nagyobb tájékozottságot mutat. Míg a többi szerző tényként fogadja el, hogy legalább annyi, vagy még több buddhista van a világon, mint keresztyén, illetve esetleg cáfolják ezt, de nem alapoz-

160 Kováts J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? 428.

161 Szlávik Máttyás: A buddhizmus és a keresztyénség. 399-400. 405.

162 Rác Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. 556.

163 „Az Istentől és Istenhez teremtett szív reális, elpusztíthatatlan szükségletei mindenkor erősebbek lesznek, mint a tévedő fantasztikum összes spekulációi...” Rác Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. 604-605.

zák meg cáfolatukat, addig ő rávilágít a tévedés gyökerére: a kínai népet homogén vallási közösségnek fogják fel, pedig Kínában a buddhizmus mellett nemcsak a taoizmus és a konfucianizmus van jelen, hanem a mohamedán vallás is. Állítását L. H. Jordan munkájára alapozza,¹⁶⁴ de sajnos olyan hevesen érvel a keresztyénség számbeli fölénye mellett, hogy saját magát is megcáfolja. Miközben arról beszél, hogy hiába híresztelik sokan a buddhizmus elterjedésének fölényét, mégis ezt írja:

„A történelem, de a mindennapi élet is számtalan példával meggyőz bennünket arról, hogy nem mindig ott van az igazság, ahol a többség.”¹⁶⁵

Mivel tételesen kifejti, hogy a buddhizmus „tagsága” egynegyede a keresztyénségnek, látens módon mégis elismeri, hogy a keresztyénség számbeli fölénye nem jelenti azt, hogy az igazság birtokában van. Ez azonban szemben áll dolgozatának teljes szellemiségével, hiszen ő is ugyanazt a végkövetkeztetést fogalmazza meg: a legteljesebben a keresztyénség hordozza a vallási igazságokat.

Ravasz László holt vallásról beszél a buddhizmus kapcsán, s annak alapítóját a vallástörténeti múlt néhai alakjának tekinti.

„Hiába. Tény az, hogy Buddha már a múlté, csak a történelemé, alapja nem a szívek elevenjébe van írva, csak az emlékezés sötét fátylára.”¹⁶⁶

Figyelmét elkerüli az a tény, hogy az orientalisták még javában dolgoznak a buddhizmus megismerésén és megismertetésén.¹⁶⁷ Ezért végső álláspontja az lesz, melyet aztán minden vallástudományi tárgyú írásában képvisel az 1903-tól 1906-ig terjedő időszakban, hogy a keresztyénség a legmagasabb szint a vallásosságban, tehát felette áll a buddhizmusnak is. Jézus vallástörténeti, valláserkölcsi és valláspszichológiai fölényéhez nem férhet kétség Buddhával szemben. Ebben lényegében teljesen megegyezik Kovács Ödön felfogása-

164 JORDAN, Louis Henry: *Comparative Religion, its Genesis and Growth*. With appendices, charts and indexes. T&T. Clark, Edinburgh, 1905.

165 KOVÁTS J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? 431.

166 RAVASZ László: Buddha és Jézus. 25.

167 A magyar buddhizmus-kutatás friss összefoglalását adja SZILÁGYI Zsolt: A magyar buddhizmuskutatás rövid története c. tanulmánya. In: *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. HOPPÁL Mihály - KOVÁCS Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 57-64.

val.¹⁶⁸ Írásában viszont tisztázatlan marad, hogy a keresztyénség miért áll minden más vallás fölött.

Abból az elgondolásból indul ki, hogy a különféle törzsi vallások és a keresztyénséggel párhuzamosan létező világvallások ember által alkotott vallások, míg a keresztyén vallásban nem az ember teremt magának isteneket, hanem az Isten teremtett magának embert, aki megismerheti Istent, és Vele közösségben élheti földi és mennyei létét. E gondolatmenet szerint tehát minden vallástörténeti és vallástudományi megállapítás igaz lehet minden már letűnt és még létező vallási formára, kivéve a keresztyénségre. Ezzel lényegében a keresztyén álláspontja az elzárkózás lesz minden további vallástudományi vizsgálódás előtt, éspedig azon a szubjektív alapon, hogy saját vallása felette áll minden más vallásnak.

Ravasz László megelégszik azzal, hogy állításai a kor protestáns teológiai színvonalához idomulnak, és hogy azok majdnem megfelelnek a liberális teológiának (vallástudománynak). Észre kell vennünk azt is, hogy tanulmányában „történeti” személyeket vet össze, vagyis a történeti Buddhát és a történeti Jézust (nem pedig a történelem Krisztusát), de épp ezért nem világos, hogy a két történeti alak közül miért csak Jézus az, aki nemcsak a múlté, hanem jelen és jövő is? Amit e cikkében Jézusról állít, amögött egyelőre nincs sem személyes hitbéli, sem tartalmi tudományos tapasztalat, pedig a liberális teológia a tapasztalati megértés útján kimunkált értelmes hit mellett foglal állást. Ha pedig felcserélnénk a dolgozatában használt kulcskifejezéseket: Buddha – Jézus; buddhizmus – keresztyénség, akkor állításai ugyanúgy megállnának, annyira általános az, amit Jézus és a keresztyénség magasabb rendűségéről vall. Talán ezért sem volt lényeges számára, hogy írása a *Buddha és Jézus* címet kapja, és nem a „Jézus és Buddhát”.

Ebben a vonatkozásban azt a kérdést sem világítja meg, hogy a buddhizmus és a keresztyénség vallási iratai között miért tekinti a Bibliát elsőrendűnek? A korabeli vallástudomány nem emeli ki a Szentírást a többi világvallás iratai közül, s ebben az értelemben Jézus tanításai nem múlják felül Buddha tanításait. Az általános kijelentésnek ott kell működnie minden nagy vallási tanító vagy vallásalapító gondolkodásában, mivel lényegében mindenik részgazságokat mond el, amelyek végső soron ugyanarról a transzcendens szféráról beszélnek, csupán más-más kontextusban, más földrajzi és törté-

168 Kovács Ábrahám: The Rise of the Science of Religion and its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele and Pfléiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen. International Review for the History of Religions*. Vol 65. 2018/2-3. 232-255.

nelmi viszonyok között. A vallástudomány még nem kellő mélységében fejt ki azon feltevését, amely szerint egy vallás tanításainak a komplexitását csak az adott kultúrkörnyezet fejlettségi szintje határozza meg, az emberiség pedig egy lineárisan kimutatható fejlődési folyamaton (evolúción) megy keresztül. Ugyanis ennek alapján az iszlámnak kellene a legfejlettebb vallási formának lennie, hiszen kronológiailag a legkésőbb keletkezett. Még nincs tisztázva a viszonyítási alap sem: saját koruk keresztyénységét mérjék össze más vallásokkal, netalán a „Jézus vallását”, vagy pedig az 1. századi keresztyéniséget?

Kováts J. István helyesen emeli ki, hogy Buddha tanításai nem felelnek meg a keresztyén talajon építkező vallástudományi tézisnek, amely szerint minden vallás valamiféle transzcendens lény, isten, vagy istenek imádatában bontakozik ki, ugyanis az istenfogalom hiányzik a buddhizmusból.¹⁶⁹ Addig azonban még nem jut el, hogy a vizsgálódás és viszonyítás módszertanában keresse a hibát. Ravasz László hasonló gondolatmenetet követ, amikor az-zal érvel, hogy: „Buddhánál magára van hagyatva az ember. Mindenki saját magát váltja meg.”¹⁷⁰

Úgy tűnik, mindketten olyasmit keresnek Buddhánál, amivel ő nem szolgálhat. Buddha esetében inkább beszélhetünk távol-keleti vallási filozófiáról, mivel ő nem is annyira vallást, mint inkább filozófiai iskolát alapított. Az sem véletlen, hogy Friedrich Schopenhauer pesszimizmusra hajló alkata éppen ezért kölcsönöz tanokat a buddhizmusból, és tudja ötvözni saját filozófiai nézeteivel, ahogy ezt Ravasz László néhány évvel később ki is mutatta.¹⁷¹ Jézus és Buddha összevetése ott hasonlik meg, amikor Jézusban valami elvont, filozófusi alkatot keresnek, Buddhában pedig olyan gyakorlatias vallásos személyt, akiben buzog az életkedv, a tenni vágyás, az alkotás öröme, a gyarapodás és gyarapítás szándéka.

A vallástörténeti spekulációk, és az ebből fakadó viták, a valláserkölcsei és valláspszichológiai viszonyítások helyett a vallásbölcseleti elemzés tűnik a legjárhatóbbnak. Ehhez azonban Buddhát inkább Szókratésszal, Platónnal, Arisztotelésszel, vagy valamelyik másik ókori nagy filozófussal, a prédikátorral (*Igen nagy hiábavalóság – mondja a Prédikátor – igen nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság! Préd 1,2*), esetleg Pállal, vagy egy másik apostollal, netalán valamelyik ókori egyházatyával lenne helyesebb összevetni. Jézus any-

169 „Vallásrendszer Isten nélkül – égboltozat nap nélkül!” Kováts J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénisége a jövő? 437.

170 RAVASZ László: Buddha és Jézus. 13.

171 RAVASZ László: Schopenhauer személye. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. IX. 1906/47. (395-396); 48. (401-402); 49. (410-411); 50. (417-419); 51. (424-426); és újra közölve: *Schopenhauer esztétikája*. Gombos Ferenc nyomdája, Kolozsvár, 1907. 11-41.

nyira eltérő felfogáson van a Buddhához képest, hogy ezek az elemzések inkább meddő tárgyalások, és *vagy-vagy* döntésbe viszik végül az értékelést.

„A jövő a munkáé, a dolgozó, nem a tétlenségbe merülő millióké. Az igazi keresztyénség folytonos mozgás, tökéletesedés: a buddhizmus harmadfélezer éves tétlenség. [...] Életet csak a mozgás szül: a tétlenség csak halált! A jövő nem lehet a buddhizmusé! Az ezredévek homályától kibontakozó és jogot, életet kérő egyéné, individuumé a jövő. A keresztyénség – a maga ősi tisztaságában – az individuum vallása. A többi vallásokban elvész az egyén. Azért ezeknek a kora leáldozott! Hol van az ókor nagy népeinek vallása? Hol van Zoroaszter vallásának régi dicsősége? Hova tűnt a mohamedánizmus hatalma, rettegett ereje? Nem a lemondást, a vak sorsot, hanem az életet, az örök küzdelmet s a halálban is csak helyváltoztatást hirdető evangéliumé a jövő!”¹⁷²

Kováts J. István nem magyarázza meg, hogy amennyiben a buddhizmus csupa tétlenség, lemondás, mégis hogyan tudott fennmaradni ennyi időn keresztül? Miért csak a keresztyénség individualista? Hiszen a buddhizmusban is ott van az individualizmus, bár igaz, hogy egészen más módon. Úgy tűnik, hogy itt inkább a keresztyénség vágyát fogalmazza meg kategorikusan, amelynek értelmében a keresztyénség marad a legerősebb, a legerterjedtebb és a legnagyobb létszámú a világ vallásai között, arra azonban nem tér ki, hogy ezt hatékony misszióval lehetne fenntartani. Az a tény azonban, hogy a 19. század második felében, a 20. század elején a buddhizmus Európában és Észak-Amerikában is élénk érdeklődést vált ki, nem éppen a tétlenségről tanúskodik. Ugyanez hatványozottabban igaz az iszlámra, amelyet Kováts J. István szintén a múló vallások közé kíván sorolni. Ennek figyelembevételével mind az ő, mind a Ravasz László nézőpontja meghaladott. Az összehasonlító vallástörténet kutatási módszertana szerint nincs rangsor a különböző vallások között a kutatott vallás objektív, tudományos értékelése és a vallásközi párbeszédben kölcsönösségen alapuló tisztelet alapján.¹⁷³

A kérdést érdemes missziológiai szempontból is átgondolni. Ravasz László sorai között az európai gyarmatosító országok mára idejétmúlt szemlélete sejlik fel, amely minden más vallást és kultúrát magától értetődően alacsonyabb rendűnek és rangúnak tart a magáéhoz képest. E felfogás szerint a

172 Kováts J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? 442.

173 A témát összefoglalja Kovács Ábrahám: Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz c. dolgozata. In: *Napkeletől napnyugatig. Vallástörténeti tanulmányok.* (szerk. Szathmáry Sándor). Nemzetközi Theológiai Könyv 43. Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Budapest, 1999. (34-51) 49-50.

misszió azt jelenti, hogy szükségszerűen fel kell számolni a másik, idegen ember vallását és egész kultúráját, és helyébe bármiféle szempont figyelembevétele nélkül egy az egyben a keresztyénséget kell plántálni.¹⁷⁴ Paradox módon ez a felfogás észrevétlenül sodorja Ravaszt mindazok álláspontja felé, akik a felvilágosodás korában a legkritikusabban viszonyultak a keresztyénséghez, s akik szerint a keresztyénség csupán történelmi múlt, mint ahogyan ezt ő a buddhizmusról gondolja. Az a radikális szellemiség még ennél is tovább ment, és a keresztyén vallásban olyan akadályozó tényezőt látott, amelyet az értelem segítségével a szabadon, azaz vallástól mentesen gondolkodó individuumoknak ki lehet és ki is kell küszöbölniük az életük minden területéről.

A szerzők álláspontjai és következtetései közötti összhang több mindentől tanúskodik. Elsősorban arról, hogy az európai és így a magyar protestáns keresztyénség sincs hozzászokva ahhoz, hogy idegen vidékekről, európai szemmel egzotikus tájakról érkezzenek olyan vallási tanok, amelyek meg tudják szólítani a társadalom kisebb-nagyobb csoportjait. Addig inkább ahhoz voltak szokva, hogy ők viszik el a keresztyén tanokat egzotikus tájakra, ahol aztán a legkülönbözőbb módokon terjesztik is azt. Ez a „hirtelen” jött népszerűség, amely a buddhizmust övezi Európában, egészen új.

„De mit akarnak a buddhizmussal itt nyugaton? Hisz kelet egyszerű, igénytelen népeit [sic!] se tudta boldoggá tenni, a süllyedésből kiemelni! Hogyan tudná megjavítani, megnemesíteni a mi százféle ellentétből nyüzsgő, fokozottabb igényeket támasztó, nehéz társadalmi életünket?”¹⁷⁵

Másodsorban, az összehasonlító vallástörténet, de általában véve a vallástudomány még nem jutott el abba a fázisába, amikor a keresztyén teológusok ki tudnak lépni saját vallási kontextusukból, hogy így műveljék e tudományt. Egyelőre minden összehasonlítás „keresztyén térfélen” történik, a keresztyén teológiától nem független összehasonlító módszertan szerint, amelybe mintegy kódolva van, hogy a végső következtetések során a keresztyénség fog kikerülni győztesen.

„Az összehasonlító vallástan a theologia legújabb tudománya. Alig fél százados a múltja, mégis óriási nagy máris az irodalma. S ennek legnagyobb része

174 A kérdést részletesen tárgyalja Bosch korszakos munkájának *Misszió a felvilágosodás nyomán* c. fejezetében. Lásd: BOSCH, David J.: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*. Harmat – PMTI kiadása, Budapest, 2005. 240-317. [eredetileg megjelent: BOSCH, David J.: *Transforming Mission – Paradigm Shifts in Theology of Mission*. Orbis Books, Maryknoll, New York, USA, 1991.]

175 Kováts J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? 430.

a buddhizmusról szól. [...] Ez a sok munka mind egy kérdés körül forog: a keresztyénséget, avagy a buddhizmust illeti-e meg a felsőbbség? Ettől már csak egy lépés a másik kérdés: melyiké a jövő?”¹⁷⁶

Harmadsorban még hiányzik a kellő tudományos objektivitás, amely a keresztyén teológia számára nemcsak módszertani kérdéseket vet fel, hanem a missziói felfogás szempontjából is revízióra kell sarkallnia azt.

Végső soron a magyar liberális teológia iskolája nem zárja el a keresztyénséget a vallástudományi vizsgálódások elől, hiszen kritikai alapon sok mindent maga is elhagy belőle, főleg azt, amely a dogmák korábban megfellebbezhetetlen igazságait illeti, de a dedukció útján ugyanoda érkezik meg, hogy tudniillik a keresztyénség a legmagasabb rendű, lényegét tekintve végső formája az emberi vallásosság teljesítményének, s így minden korábbi és még fennálló vallás summája.¹⁷⁷ Ennek értelmében, ha a bölcs emberi elme felismeri és megérti ezt, azzal a megnyugvással fogadhatja is el, hogy a keresztyén vallásban gyakorolva magát, az eszményi ember legteljesebb erkölcsiségét bontakoztatja ki saját életében. Azonban az is tény, hogy a keresztyénség felsőbbrendűségét nem kezelik *a priori* igazságnak; toleranciát képviselnek, tiszteletben tartják a más vallásúak meggyőződését és vallásgyakorlását, s ez az alapállás a későbbi vallásközi párbeszéd és ökumené előfutáraként is értékelhető.

Ravasz László előbb tárgyalt dolgozta arra is alkalmas, hogy bepillantást nyerjünk az ő korabeli tudományos műhelyébe. Már e korai írásán érződik az a koncepció, amelyet később doktori dolgozatában, illetve más kisebb-nagyobb terjedelmű publikációjában is felfedezhetünk. Tudományos gondolkodásában egy általa *a priori* igazságként kezelt tétel bizonyításához úgy jut el, hogy az erős tétel mellé egy általa gyengébbnek vélt állítást vet fel elsőnek. Miután az összehasonlítás módszerével megállapítja a gyengébb állításról, hogy az miért gyenge, meg is érkezik ahhoz az igazsághoz, melyet az írás megkezdése előtt is vallott. Gondolatmenetét követve nyilvánvalóvá válik: a gyengébb tételről nem az összehasonlítás során derül ki, hogy az a gyengébb, hanem az írás végén válik nyilvánvalóvá, hogy eleve gyengének tekintette, s így az összehasonlítás kimenetele nem lehetett kétséges. Erre a sok kérdést felvető módszerre azért is volt szüksége, mert dolgozatában nem a saját maga által elvégzett kutatások eredményei párolódnak le, hanem a mások által vallott nézeteket teszi a magáévá.

176 uo. 430.

177 Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* 98-102.

1.5.3. Valláspedagógia

Ravasz László püspöki káplánságának éveiben még egy vallástudományi írása lát napvilágot, melynek témája minden bizonnyal azzal áll összefüggésben, hogy ugyanebben az időben vallástanárként oktat a De Gerando Antonia¹⁷⁸ által vezetett felsőbb leányiskolában, és több száz konfirmandust készít fel a Farkas utcai gyülekezetben. Az igazgatónő szívügyének tekinti az iskola sorsát, a benne folyó oktatás színvonalát,¹⁷⁹ és némi aggodalom tölt el, hogy egy fiatal, nőtlen lelkipásztor jelentkezik leányiskolába tanárnak, de a későbbiekben megenyhül, sőt munkája elismeréseképpen Ravasz Lászlónak is rendszeresen küld egy-egy példányt kiadott könyveiből.

A vallás és művészet, valamint a vallás és erkölcs témakörei után a vallás és nevelés lesz a tárgy vallástörténeti dolgozatainak sorában. Meglátása szerint a tanítás nem pótolhatja a nevelést, amelyre a legelhivatottabbnak az egyházat tekinti. De a tanítást is fontos és értékes eszköznek tartja, amely része a gyermek nevelésének. Úgy véli, a keresztyén egyházak közül a protestáns alkalmasabb erre, mint a katolikus. A vallásos nevelés az ember istenképiségének kifejlesztésén munkálkodik, s a protestáns egyház ezzel is az Isten üdvtervének, a folytonosan megvalósuló erkölcsi világrendnek, vagyis az Isten nevelő munkájának részesévé teszi magát.¹⁸⁰ A nevelésben látja az egyetlen utat arra, hogy valaki keresztyénné legyen, s ez nincs ellentétben az

178 De Gerando Antonina (1895-1914) 1872-től Budapesten tanított, majd 1880-tól haláláig a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatójaként tevékenykedett. Számos pedagógiai tanulmány, tankönyv szerzője, Kolozsvár szellemi életében aktív szerepet vállalt. Lásd részletesebben: KÉRI Katalin: A modern nevelés útján – De Gerando Antonina. In: *Embernevelés*. 2. folyam, VII. 1996/2. 11-18; GAAL György: *Tört kövön és porladó kereszten: Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár, 1997, 102-103; GAAL György: *Magyarok utcája: A kolozsvári egykori Bel és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1995. 221; GAAL György: De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete. In: *Református Szemle*. CIX. 2016/5. 542-580.

179 „Amint én Kolozsvár városé vagyok, éppen úgy mondhatom, hogy ezen kolozsvári felsőbb leányiskola az enyém, mert én teremtettem és életemnek 25 legtevékenyebb, legerőteljesebb, megtermékenyebb évén át, minden erőmet, minden gondolatomat, minden törekvésemet ennek szántam. Úgy is szeretem ezen iskolát, mint ahogy a művész szereti alkotását, mint ahogy az anya szereti gyermekét” DE GERANDO Antonina: *Búcsú, Kolozsvárhoz!* In: *Kincses Kolozsvár II.* (szerk. BÁLINT István János). Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

180 „S ha a vallásos élet magában foglalja, a protestáns egyház egyenesen megköveteli a nevelést, mert életműködésének ez a sine qua non-ja. [...] A nevelés olyan szerepet tölt be az egyházban, mint a vérkeringés a testben.” RAVASZ László: *Vallásos nevelés*. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VIII. 1905/12. 91-92.

általános nemzeti nevelési programmal, amely tapasztalata szerint uralkodó irányná vált, hiszen az egyetemes magyar kultúra értékei között ott vannak a protestáns szellemiség hozzáadott értékei is, így a kettő nemcsak átfedést mutat bizonyos pontokon, hanem lényegét tekintve egy és ugyanaz.

Lehet, hogy ez utóbbi állítása nem képezné vita tárgyát, és fontos hangsúlyozni jelentőségét. Azonban az a nézete, hogy csak a nevelés útján lehet valaki keresztyénné, már gyengébb lábakon áll. A pedagógia eszményítése, a neveléstudomány piederesztálra állítása közben teljesen figyelmen kívül hagyja az isteni kegyelem munkálkodását, vagyis a teológiai szempontot. A keresztyén létállapotról mint újjászületett hívő állapotáról egyetlen szót sem szól. Így a kegyelem elsősorban nem tapasztalati valóság, hanem elméletekből megtanult igazság. De vajon alkalmazható-e arra pedagógiai módszer, hogy valaki átélje a kegyelmet, vagy hogy újjászülessen? Mert Isten pedagógiája nemcsak a racionalitáson belül működik, ahol az emberek különféle módszereket dolgoznak ki és alkalmaznak. Ő az irracionálisban is munkálkodik, ahol az általa képviselt pedagógiai szabályok működnek. Ravasznál azonban az istenfűség a valláserkölc által kinevelt személyiséget jelenti.¹⁸¹

Szemléletét a liberális teológia azon antropocentrikus képe határozza meg, amely szerint az ember alapjában véve jó, és ezzel az eredendő bűn tétele teljességgel figyelmen kívül marad. A nevelésnek, amely különféle tudományos pedagógiai módszerek alkalmazását jelenti, a tanításnak-tanulásnak, amely bizonyos értelmi, észbeli képességek meglétét feltételezi és ezek segítségével végrehajtott folyamatot jelent, abszolút útnak tekinti. A tudatosan végzett tanításnak, nevelésnek eredményeképpen az ember a jó mellett dönt, azt választja és cselekszi, tudását egy ideális, magasabb rendű, abszolút érték evilági megvalósulása érdekében alkalmazza. Ennek azonban ellentmond az ember teljes romlottságáról vallott keresztyén tan, amelyből szükségszerűen következik, hogy az embernek megváltásra van szüksége. A bűn teljesen elhomályosítja az ember józan gondolkodását, bár ettől még nevelhető, tanítható marad, de a kívánt eredményt, amelyről Ravasz László dolgozata szól, nem lesz képes elérni.

1.5.4. Peregrinus Berlinben

A kápláni év végének közeledtével Ravasz László döntés elé kerül: a püspök által javasolt egyházkerületi titkárság feladatkörében folytassa tovább egyházi munkáját, vagy inkább próbálkozzék elnyerni egy nyugat-európai egye-

181 uo. 92.

tem ösztöndíját, és külföldön tanulni egy évet. Mivel a doktori tudományos fokozat megszerzését már egy ideje fontolgatja, és mentora, Nagy Károly professzor is azt javasolja neki, hogy a gyakorlati teológiában mélyedjen el, úgy dönt, ösztöndíj után néz, és külföldre utazik.

Ravasz László fontosnak tartotta a peregrinációt Erdély szellemi életének szempontjából.¹⁸² Úgy tudta, hogy Nyugat-Európában nagyon sok ösztöndíj-lehetőség kínálkozik, és hogy az erdélyi szépreményű ifjak kevéssé élnek ezzel. Ezért meglepetésként éri, hogy sem Genfben, sem Edinburghban, sem Utrechtben nem tudják fogadni. Már-már úgy tűnik, hogy a külföldi továbbtanulásának terve nem fog megvalósulni, de végül családja hathatós anyagi támogatásával, a marosvásárhelyi kollégium és egy berlini alapítvány hozzájárulásával 1905 októberében mégiscsak útnak indulhat Németországba barátjával, ifj. Bartók Györggyel.¹⁸³

Berlin hatalmas világváros, de néhány szintén ott tanuló magyar diákkal gyorsan barátságot köt, így nem érzi magát annyira elveszettnek. A tanulmányi, művelődési lehetőségeket szinte korlátlanak látja, és gyakorlati teológiát szeretne hallgatni, de bizonytalan doktori dolgozata témáját illetően, így azt sem tudja, hogy mihez gyűjtsön anyagot és gyakorlati teológiai szakembert sem talál Berlinben. Végül Paul Kleinert¹⁸⁴ és Eduard Simons¹⁸⁵ előadásait veszi fel, Freiherr von der Goltz-nál¹⁸⁶ pedig egy belmisszióról szóló előadásorozatra iratkozik fel. Bár Kleinert professzort főleg az ószövetségi próféták tanulmányozása és magyarázása köti le, homiletikát is előad, és Ravasz László ezeken az előadásain figyel fel arra a kifejezésre, amely később egy egész gyakorlati teológiai diszciplína kibontakoztatásában inspirálja, jelentősége pedig különösen magántanári dolgozatának írása közben nő meg.

182 RAVASZ László: Imperiális diákpolitika. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 19-20.

183 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 96-99.

184 Hugo Wilhelm Paul Kleinert (1837-1920) 1868-tól gyakorlati teológia, 1877-től az Ószövetség professzora. Írásai főleg az Ószövetséghez kapcsolódnak, több prófétai könyv kommentárját is megírja. Gyakorlati teológiával foglalkozó könyvei munkásságának utolsó szakaszában jelennek meg. (Utolsó megnyitás 2019. 09.17) <https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/geschichte/rektoren/kleinert>

185 Walter Eduard Simons (1855-1922) 1902-1911 között Berlinben, 1911-1920 között Marburgban a gyakorlati teológiai professzora. (Utolsó megnyitás 2019. 09.17) https://www.unimarburg.de/uniarchiv/pkat/epochen/18661945/theologische_fakultaet/detail-s?entityId=16¤t=47

186 Hermann Alexander Georg Maximilian Freiherr von der Goltz (1835-1906) 1865-től a bázeli teológiai fakultás biblikai- és rendszeres teológiai tanára, később professzora és rektora. 1883-tól rendszeres teológiai tanár Berlinben. Részletesen: HOHLWEIN, Hans: Goltz, Freiherr. In: *Neue Deutsche Biographie*. Band 6. Duncker&Humblot, Berlin, 1964. 629.

„... a gyakorlati theologia közös törzsét, az elvi alapokat fogja adni az egyháztól, a presbiteri hivatalról, s az egyházalkotmány elveiről szóló tan, amelyet egy közös névvel ekkleziasztikának nevezünk. (Buzgó hirdetője Kleinert professzor egyetemi előadásaiban)”¹⁸⁷

Egyelőre azonban Goltz professzor belmissziói óráinak keretében látogatja végig a berlini missziói intézményeket, egy tanulmányi kirándulás alatt pedig Stettinben tesz szert komoly tapasztalatokra ezen a téren. Élményeiről részletesen beszámol az *Erdélyi Protestáns Lapban*. Goltz alkalmazott keresztyén etikának tekinti a gyakorlati teológiát, és belmissziói előadás-sorozatának épp ezért van gyakorlati tapasztalatszerzést előírányzó része.¹⁸⁸ Lényegében a keresztyénség szociális feladatait taglalja, és Stettinbe is azért viszi el diákjait, mert itt a belmisszió legkülönbébb formáival ismerkedhetnek meg számos jól működő intézményben. Meglátogatják a tábori missziót, ahol katonákkal foglalkoznak, a siketnémák intézetét, és a „Bethánia” Diakóniai és Kórházi Intézetet, amelyet Ravasz részletesen ismertet az *Erdélyi Protestáns Lap* hasábjain megjelent írásában.¹⁸⁹ A német tengerészotthonok már jó ötven éve behálózzák az egész világot, s nemcsak Stettinben, hanem távoli országok városaiban is biztos pontot jelentenek a német hajósoknak. Ennek a misszióknak, amely ilyen értelemben inkább kül- mint belmisszió, az ad külön nemzeti színezetet, hogy bármely kontinensen elérhető a kikötővárosok sokaságában.

Beszámolójában kitér még a vakok intézetére, a helyi leánynevelő intézetre, és a közeli Züllchow-ban meglátogatott fiúintézetéről is ír. Bár a cikksorozat megszakad a lapban, az érzékletes részletességgel bemutatott intézmények, a környezet és az ott dolgozó emberek, útítársak ábrázolása felcsillantja Ravasz írói vénájának egyik kiaknázatlanul maradt oldalát: az útleíróit. Nem könnyű jó útleírást készíteni, de a különféle szárazabb adatok mellett olyan eleven képi világot jelenít meg, hogy szinte filmszerűen válik átélhetővé minden epizód, amelyet szereplőivel, helyszíneivel, a természeti környezettel és az épített látnivalók adottságaival együtt rajzol meg.

A kirándulás alatt egyébként saját bőrén tapasztalhatja meg azt, amit korábban még csak hírből ismert, s amelyre karakán kiállást és öntudatos felvilágosító munkát javasolt a peregrinusoknak a *Kolozsvári Egyetemi Lapok*

187 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907. 89.

188 Goltz „Arbeiten die innere Mission, mit Besichtigung Berliner Anstalten” címen hirdeti meg előadásait. RAVASZ László: *Keresztyén szocializmus*. Akadémikusok kirándulása Stettinbe. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. IX. 1906/4. 32.

189 uo.40-42.

hasábjain.¹⁹⁰ A stettini kiránduláson egy másik diákcsoporttal találkozunk, akikkel együtt ebédelnek. A csoportot vezető professzor orosznak nézi, s kisebb előadást tart Magyarország helyzetéről.¹⁹¹ E kis jeleneten túl, általában véve szembesül azzal, hogy a magyarok életét nézve komoly a tájékozatlanság, és sokan megelégednek a felületes ismeretekkel, de nézeteiknek olyan meggyőződéssel adnak hangot, mintha a legjáratasabbak lennének minden téren a kérdésben.

Az egyetemi előadások hallgatása mellett filozófiai disszertációjának anyagát gyűjti, s figyelme Schopenhauer esztétikája felé fordul. Rendszeres teológiát Otto Pfliegerer,¹⁹² és Julius Kaftan¹⁹³ előadásain hallgat, egyháztörténetet Adolf Harnack,¹⁹⁴ újszövetséget Bernhard Weiss,¹⁹⁵ klasszika-filológiát Ulrich

190 RAVASZ László: Imperiális diákpolitika. 19-20.

191 „Ebéd alatt Kunze professzor föl akart engem, mint orosz embert világosítani a magyar válság felől. Csak hallgattam nagy türelemmel, mert kíváncsi voltam a külföldi véleményre. Kunze aztán a következő pontokban állapította meg a diagnózist: 1. A magyar olyan inkultúr nép, amelyet Ausztria fizet, s most ennek ellenére is el akarna szakadni, ha tudna; 2. a magyarok többnyire zsidók; 3. a magyar protestánsoknak nem lehet hasznát venni, mert Kossuth-pártiak. Kínos csend támadt az asztalnál, amikor megmondottam, hogy magyar vagyok. Valami fellázító a nagy népeknek az az olympusi gőgje, amellyel ignorálják a magyart. Ha helyzetünkben nem volna egy nagy világtörténeti igazság és egy jeremiási sarkantyúzás: végképp elkeserednék az ember. Kunze professzorral beszélgetésünk megszakadt s én nagy türelemmel próbáltam elhíttetni a svájci fiúkkal, hogy Magyarországon nem a német nyelv az istentisztelet nyelve.” RAVASZ László: Keresztyén szocializmus. 33-34.

192 Otto Pfliegerer (1839-1908) a 19. századi liberális teológiai irány jelentős képviselője 1875-től tanított rendszeres teológiát Berlinben. A korai keresztyéniséggel, Pál apostol teológiájával foglalkozó teológiatörténeti írásai mellett főleg vallásfilozófiai kutatásai jelentősek, melyeket könyveiben folyamatosan bővített, átdolgozott. *New International Encyclopedia* (1st ed.) 1905. Dood & Mead, New York, 1905, 677.

193 Julius Wilhelm Martin Kaftan (1848-1926) 1874-től Baselben, majd 1883-tól Berlinben a rendszeres teológia tanára és professzora. Életét, munkásságát ismerteti: RAUPP, Werner: Kaftan, Julius. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Vol. 14. Herzberg – Bautz 1998, 1128-1133.

194 Adolf Karl Gustav Harnack (1851-1930) a 19. századi liberális teológiai irány jelentős képviselője 1879-től Giessenben, 1886-1888 között Marburgban, majd 1888-tól Berlinben tanított egyháztörténetet. Életét, munkásságát bemutatja *Adolf von Harnack. Christentum, Wissenschaft und Gesellschaft. Wissenschaftliches Symposium aus Anlaß des 150. Geburtstags*. (NOWAK, Kurt – OEXLE, Otto Gerhard – RENDTORFF, Trutz – SELGE, Kurt-Victor). Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 2003. c. konferencia-kötet.

195 Bernhard Weiss (1827-1918) 1852-től Königsbergben, majd Kielben és Berlinben az Újszövetség professzora, számos újszövetségi könyv kommentárjának szerzője. Munkássága jelentős volt az Újszövetség görög szövegű kritikai kiadásánál, a *Novum Testamentum Graece* megjelenésénél. *Encyclopaedia Britannica*. Vol. 28. Cambridge University Press, 1911. 499.

von Wilamowitz-Moellendorff,¹⁹⁶ művészettörténetet Heinrich Wölfflin¹⁹⁷ és esztétikát Max Dessoir¹⁹⁸ előadásain tanul. A kint tanuló magyar diákokkal rendszeresen járnak templomba, többek között Hermann Freiherr von Soden,¹⁹⁹ Wilhelm Faber²⁰⁰ és Paul Kirmss, a Neuen Kirche lelkipásztorának igehirdetéseit hallgatják, de saját maguk is tartanak házi-istentiszteleteket.²⁰¹

1.5.5. Világnézet: vallásos vagy filozófiai alapon?

Utolsó, nagyobb lélegzetű dolgozatát, melyet megküld a Nagy Károly által szerkesztett lapba, a világnézetek alapjairól írja. Ebben is felfedezhetjük

196 Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (1848-1931) a 19. és 20. századi klasszika-filológia meghatározó személyisége. 1876-tól Greifswaldban, 1883-tól Göttingenben, 1897-től pedig Berlinben tanít. Már fiatalon nevet szerez magának azzal, hogy az ókori görög drámák értelmezése kapcsán módszertani vitába került Friedrich Nietzschevel és Richard Wagnerrel. Munkássága az ókori görög irodalom ismertetésében, Euripidész, Homérosz, Arisztotelész és Platón munkáinak elemzésében jelentős. Életét, munkásságát alapos bibliográfiai adatokkal ismerteti: *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff bibliography 1867-2010. Second Edition, Further Revised and Expanded after Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen and Günter Klaffenbach.* (ed. ARMSTRONG, Michael – BUCHWALD, Wolfgang – CALDER, William M. – LÖFFLER, Helmut.) Weidmann. 2012.

197 Heinrich Wölfflin (1864-1945) 1893-tól a bázeli egyetem, majd 1901-től a berlini, 1912-től a müncheni majd 1924-től a zürichi egyetem művészettörténeti professzora. Művészettörténeti elméletei jelentősen meghatározták a 20. századi műértelmezést. Fő műve, mely magyarul is megjelent, elsősorban a reneszánsz és a barokk alkotások összehasonlító módszere miatt volt hosszú időn keresztül referencia a művészettörténetesek számára. In: WÖLFFLIN, Heinrich: *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkor művészetben.* (ford. Mándy Stefánia). Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1969.

198 Max Dessoir (1867-1947) neo-kantiánus filozófus, pszichológus, elméleti esztéta, 1897-1933 között tanított Berlinben. Munkássága mind a parapszichológiában, mind az esztétikában jelentős. Kutatói, egyetemi oktatói tevékenysége mellett amatőr bűvész volt. LAURILA, Kaarle S.: In memory of Max Dessoir. In: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism.* Vol.6. No.2. The American Society for Aesthetics, Wiley, 1947. 105-107.

199 Hermann Freiherr von Soden (1852-1914) 1887-től a berlini Jeruzsálem templom lelkipásztora, 1889-ben magántanár, 1893-ban teológiai doktori fokozatot szerez Berlinben. Kutatási területe az Újszövetség görög nyelve, fő műve *Die Schriften des neuen Testaments, in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt/hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte.* Glau, Berlin. 1902-1910. E mellett számos újszövetségi bibliai könyv kommentárját is megírta. WESSELING, Klaus-Gunther: Soden, Hermann Freiherr von. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon.* Vol. 10. Herzberg – Bautz, 722-727.

200 Wilhelm Adolf Reinhold Faber (1845-1916) lutheránus lelkipásztor, 1893-1911 között Berlin szuperintendense. JÜRGENS, Klaus: Faber, Wilhelm Adolf Reinhold. In: *Braunschweigisches Biographisches Lexikon – 19. und 20. Jahrhundert.* Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1996. 173.

201 RAVASZ László: *Emlékezéseim.* 96-99.

a berlini stúdiók nyomait, de azt is észrevehetjük, hogy főleg a Böhm Károly filozófiai rendszere adja meg az írás alapját. Ezzel legalábbis megfelel annak a korábban felállított nézetének, hogy a diák, ha külföldre megy tanulni, akkor ne csak az ott hallottak bővületében alakítsa ki nézeteit, hanem építse be azokba az otthonról hozott szellemi értéket is. Márpedig Böhm Károly filozófiája önálló, eredeti, még ha nem is időtállóbb, mint bármely más gondolatrendszer.

Ravasz dolgozata szerint a világnézeteknek két oldaluk van: egy filozófiai és egy vallásos. E kettőt nem párhuzamosságukban, hanem piramisszerű rendszerben ábrázolja, ahol előbb a legkülönbözőbb tudományok által felismert tudásanyag csoportosul. Ezt a filozófia kezdi el rendszerezni, szerkezetbe és keretbe foglalni, majd a folyamat végén a vallásosság az, amely a csúcst jelent, és ezen keresztül minden rendszerezett anyagban a transzcendens jelenlétét látja és láttatja meg másokkal is.²⁰² E megközelítés kapcsán maga is érzi, hogy kizárta a vallást a tudományok tárgyköréből, és azt úgy helyezte rendszerének tetejére, hogy csupán pozícióját határozta meg, származását, értékét és tartalmát pedig egyáltalán nem; sőt, ezzel kirekesztette a vallást mind a tudományos vizsgálódás, mind a filozófiai rendszerezés sorából. A vallás főként szubjektív érzés csupán, és nem tudomány mindaddig, míg tanulmányozás és rendszerezés céljából át nem engedi magát, hogy így tudománnyá lehessen.

Amikor a vallás e vizsgálódások tárgyává válik, hamar előbukkan az az akadály, hogy a vallásban sok az irracionális elem, amellyel a tudományok, és a filozófia racionális megközelítése nem sokat tud kezdeni. Ezt az akadályt már 1906-ban azzal kívánja kiküszöbölni, hogy kijelenti:

„[a] hitigazságok konkrét kifejezése soha sem mondhat ellent a filozófia logikai igazságának.”²⁰³

Ez azonban a jól ismert áldozathozatalok mellett azt is eredményezi, hogy a rendszeres teológia, amelyet ő vallásbölcseletként kezel, nem lehet hittan, csupán történeti tudomány, vagyis a dogma nem vehető hitigazságnak, mert

202 „Világnézetünk anyagát tehát a tudományok hordják össze, a filozófia fogja megépíteni és rendezni, azonban a kész épületet a vallásos érzés fogja templommá avatni, az által, hogy ormára egy fénylő csillagot tűz, a *pietas*-t, amely hirdeti, hogy az Úrnak van szentelve az egész épület. [...] A filozófia szabadon, szigorú logikai igazság szerint alkotja meg a világméretű s a vallásos tapasztalás azt mondja rá: érzem, hogy mindez Istentől van.” RAVASZ László: Világnézetek harca. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. IX. 1906/21. 173.

203 uo. 181.

ismerőjének és vallójának inkább történelmi értékkel bír. A korabeli, alapvetően liberális keresztyén vallásbölcselet a szigorúan racionális alapokon nyugvó tudományos értékelés eredményeképpen jut arra a nézetre, hogy a keresztyenség, azaz a történelmi Jézus etikai tanítása az abszolút vallás. Ravasz László úgy véli, ez elégséges ahhoz, hogy megérkezzünk Jézushoz, és elismerjük (vagy inkább belássuk?), hogy „személyiségének páratlan, isteni jelentősége így lesz teológiai igazság.”²⁰⁴ A helyes világnézet tehát a keresztyén világnézet, amelyre az ész útján juthatunk el, s amelyet a pedagógia és a hitben történő nevelés (vezetés) által adunk át másoknak. Írásának ezen pontjáig más szavakkal, de lényegében megerősíti és megismétli korábbi, 1904-1905-ben írt vallástudományi dolgozatainak főbb tételeit és álláspontjait.

Ezt követően tér rá a teológia gyakorlati ágára, s azon belül is az igehirdetésre, eddigi törekvése pedig célba ér, amely szerint feltárta az igehirdetés mögött lévő világnézeti álláspontot, annak egész kialakulásával, alapjával és struktúrájával. Nézetének kialakításában változatlanul nem veszi figyelembe a hitet, illetve ezt továbbra is csak az ész által kimunkált eredménynek tudja tekinteni. Arra a kérdésre nem keres megoldást, hogy a tudományok ismereteinek szükségszerű gyarapodásával, a különféle filozófiai rendszerek hanyatlásával, átalakulásával és újbóli felemelkedésével változnia kell a világnézetnek is, amennyiben – állítása szerint – ezekre a tényezőkre épült. Ha viszont az alkotó részek folyamatos változásban vannak, nem beszélve az emberi tényezőről, akiben a világnézeti álláspont kialakul, lényegében nem is fedezhetünk fel objektív alapot a világnézet mögött. Ugyanis a különféle emberekben különféle világnézeti álláspontok fognak kialakulni, és ezek nem lesznek egységesek, még akkor sem, ha lehetne hasonlóság és átfedés közöttük. A hitvallások mértékadásának lehetőségét fel sem veti eszmefuttatásában, s ebben az esetben a Szentírás inkább tankönyv, amely azért adatott az embernek, hogy rendelkezési joga legyen felette, és nem fordítva. Némi elmozdulás azért mégis érzékelhető álláspontjában, amikor így fogalmaz:

„Mit és hogyan mondjunk? E kérdéssel a gyakorlati teológia tiszta, áldott levegőjében járunk. Itt már realizálunk, megvalósítunk, alkotunk. Kétféle úton: pedagógiai és oikodometikai úton. A nevelés Krisztushoz nevel, az építés Krisztusban épít. Eszköze az evangélium, az ige, úgy, amint az egy személyiség világnézetében tükröződik és céltudatos keresztyén munkásságában érvényesül. Tehát a Krisztustól áthatott személy a fordulópontja az egész gyakorlati

204 uo. 182.

keresztyén munkásságnak, illetve ennek a személynek szellemi exponense: világnézete. Igehirdetés annyi, mint világnézetek harca.”²⁰⁵

Bár e sorok mögött a liberális gondolat vehető észre, de az is megfigyelhető, hogy már nem csak Jézusról beszél, de Krisztust említi, és megjelenik az „építés” kifejezés, amely későbbi gyakorlati teológiai felfogásának egyik kulcskifejezése lesz. Céltudatosságról beszél, amely azt engedi sejtetni, hogy abban a gondolkozó személyben, aki egyre jobban elmélyül a teológiában, a pontosítás, a tudatosság és a tervszerűség kezd megszilárdulni.

Nem túlzás megállapítanunk, hogy Ravasz László anélkül kezd közeledni a gyakorlati teológia felé, hogy a vallásbölcseleti alapot mellőzné. Részben ugyanazt fogalmazza meg, amit Kovács Ödön már évtizedekkel korábban kimondott a gyakorlati teológia fontosságáról, tudományos módszerekkel történő műveléséről.²⁰⁶ Ugyanis az enyedi professzor átlátta, hogy annak az elméletnek, amelyet a vallástudomány megfogalmaz a vallástörténeti, vallásbölcseleti és egyéb vizsgálódások nyomán, gyakorlatba kell kerülnie, ennek véghezvitelére pedig a gyakorlati teológia hivatott. Kovács Ödön elsősorban valláspedagógiát értett gyakorlati teológián, s ennek hatósugarai messze túlmutatnak az egyházi beszéden (homiletika) és a vallástánításon (katekhetika), el egészen az irodalom, művészet, általában a kultúra minden területéig. Így a vallástudomány mind szélesebb körben tudja betölteni tanítói és nevelői munkáját. Ravasz László egyfelől magáévá teszi, másfelől meghaladja ezt az álláspontot, amikor új célt jelöl ki: eljutni Krisztushoz. Bár az evangélium és az Ige még mindig eszközök, funkciójuk által kiemeltebb helyet kapnak a cél elérésében, mint korábbi álláspontjában.

Dolgozatának második részéből végül kiderül, hogy maga is tisztában van azzal: nincs egységes világkép, máskülönben honnan lennének világnézeti harcok? Az aprólékos kifejtés azonban megszakad, akárcsak egy korábbi írása esetében is, így lényegében egy fontos kérdés megválaszolatlanul marad – egyelőre.

205 uo. 182.

206 Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* 85.

1.6 Összefoglalás

Ravasz László azon írásai, amelyeket az 1901-től 1903-ig terjedő időszakban vetett papírra, azt tükrözik, hogy a teológiai tanulmányok még nem tették teológussá az írói készséggel rendelkező egyetemi hallgatót. Megmutatkozik írói vénája, és jóllehet egy-két dolgozatában olyan témákat, kérdéseket vet fel konkrétan, amelyek a következő években született írásainak lényegi tartalmát képezik, legtöbbször inkább csak látens módon jelentkezik. Érdeklődése nagyon eklektikus, eszményképe a kritikai hangvétellű zsurnaliszta, a szárnyait bontogató irodalmár. Sorai a mindenhez értő és mindenhez az ifjúság megfellebbezhetetlen hevével hozzászóló bölcselkedőről tanúskodnak. A megalapozott ismeretek hiányára azonban van magyarázat. Még maga sem döntötte el pontosan, mi is az, ami ténylegesen érdekli. Sok mindentről hall az egyetemi előadásokon, sokat olvas, igyekszik napirenden lenni a világban zajló történésekkel, de kiforrott álláspontja még nincs. A tárgyi tudás hiányában intuitív természetére hagyatkozik, helyenként jól ráérez a témára, gondolatai koherensek és találóak, máskor azonban a diákos magabiztosság kevésnek bizonyul. Szerepjáték ez a szó jó értelmében véve, amely az útkereső, nyitott gondolkodású egyetemi hallgató értelmiségi szárnypróbálgatásai. Még nem törekszik arra, hogy szellemileg független legyen mestereitől, de önállósága nyilvánvaló annak sikeresebb és kevésbé sikeres megnyilvánulásával együtt.

1903 ősze és 1906 ősze között keletkezett írásai jóval érettebbek, és tájékozottabb képet mutatnak a tudományokban. Ebben az időben Nagy Károly teológiai professzor mellett id. Bartók György püspök lesz második mentora, aki titkárává nevezi ki. Így a teológiai tanulmányokkal párhuzamosan már kápláni szolgálatot is végez. Ezekben az években dől el benne véglegesen, hogy a teológiát választja az írói vagy filozófusi pálya helyett, és hogy tudományos fokozatot is szeretne szerezni. Ehhez kiváló lehetőséget nyújt az egyévi berlini tanulmányút.

Ebben az időszakban vallástudományi írásokat közöl, ezek mellett pedig külön érdekességek peregrinációjáról szóló útleírásai, amelyek a szunynyadó írói tehetségét csillantják fel ismét. A berlini tanulmányok nemcsak a gyakorlati teológia műveléséhez adnak megtermékenyítő impulzusokat számára. Betekintést nyer a németországi belmissziói munkába, és alapvető ismereteket szerez az egyház szociális érzékenységéről. Néhány évvel később teológiai tanárként saját diákjai körében törekszik ezen ismereteknek átadására és a különféle missziós tevékenységek meghonosítására Kolozsváron.

2. TANÁR A PÁLYÁN

2.1 Út a gyakorlati teológiai katedráig

1906 őszén Ravasz László egyéves berlini tanulmányútjáról hazaérkezve hozzáfog doktori disszertációja, majd 1907 tavaszán teológiai magántanári dolgozata megírásához. A gyors tudományos munkát az teszi indokolttá, hogy a kolozsvári teológián a gyakorlati teológiai katedra Molnár Albert hirtelen halálának következtében üres, évek óta a többi tanár tanítja tantárgyait.²⁰⁷ Ravasz Lászlónak sietnie kell, mert a soron következő egyházkerületi közgyűlésen napirendre tűzik a gyakorlati teológiai katedra betöltését, jelentkezőkből pedig több is akad. Jóbarátja, ifj. Bartók György már megszerezte doktorátusát filozófiából, most rajta a sor. A *Schopenhauer esztétikája*²⁰⁸ című doktori dolgozata 1907 tavaszán jelenik meg. A kiadással járó költségeket – ahogy korábban külföldi tanulmányi útját – szülei fedezik. Ugyanez év őszén a *Bevezetés a gyakorlati theológiába*²⁰⁹ című magántanári dolgozata is napvilágot lát. Az *Erdélyi Protestáns Lap* már 1906 november-december hónapok folyamán részleteket közöl esztétikai disszertációjából,²¹⁰ a következő év tavaszán pedig magántanári dolgozatának szinte teljes első fejezetét hozza folytatásokban.²¹¹

A májusi lapszámban olvashatunk arról, hogy a kolozsvári teológiai fakultás pályázatot hirdetett a megüresedett gyakorlati teológiai tanszékre. A pályázatra öten is jelentkeznek: Csekme Ferenc gernyeszegi lelkész, görögényi esperes, Vásárhelyi Boldizsár²¹² dési lelkész, dr. M. Szakács Albert

207 Kenessey adta elő a homiletikát Kovács Albertnek egy régi jegyzete alapján (amelyikből ő is tanult a nyolcvanas évek elején; Nagy Károly a liturgikát Molnár Albert jegyzete alapján; Pokoly a cura pastoralist és a katechetikát a Csiky Lajos jegyzete alapján. Különösen az utóbbiakat néztük le tartalmatlanságuk miatt. Csak az békített ki velük, hogy nagyon rövidek voltak. A cura pastoralis pl. alig 35 kéziratos oldal. Az egyházjog Pokoly szaktárgya volt.” uo. 81.

208 RAVASZ László: *Schopenhauer esztétikája*. Szerző kiadása, Kolozsvár, Gombos Ferenc nyomdája, 1907.

209 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*. Szerző kiadása. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907.

210 RAVASZ László: Schopenhauer személye. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. IX. 1906/47. 395-396; 48. 401-402; 49. 410-411; 50. 417-419; 51. 424-426.

211 RAVASZ László: A gyakorlati teológia történetének fő irányai. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/13. 99-100; 14. 109; 15. 116-118; 16. 125-126; 17. 130-131; 18. 139-140; 19. 149.

212 Vásárhelyi Boldizsár (1862-1942) Ilencfalván született, ahol elemi iskoláit is végzi. 1872-

sövényfalvi lelkész, dr. Bartók Jenő²¹³ nyíregyházi lelkész, valamint dr. Ravasz László.²¹⁴ A jelöltek rövid bemutatásra kerülnek, amelyből kiderül, hogy Csekme Ferenc és Vásárhelyi Boldizsár nevei ismertek az erdélyi református egyházi életben, komoly szolgálati tapasztalattal rendelkeznek, külföldön is tanultak, de lelkészi pályájuk végzése távol tartotta őket az aktív tudományos teológiai élettől. Talán nem véletlen, hogy Vásárhelyi Boldizsár éppen azé- ben jelentetett meg egy kiskönyvet,²¹⁵ amely a kezdő lelképásztorok számára kíván tanácsokat, útmutatást adni szolgálatuk minél eredményesebb végzé- sére. M. Szakács Albert a jogtudományok doktora, aki a teológia tudomá- nyos művelésével budapesti teológiai stúdiumai óta nem foglalkozott – állítja a lap. Bartók Jenő oktatói tapasztalatokkal rendelkező, teológiai magántaná- ri vizsgával bíró, bölcsészdoktorátust szerzett tehetséges gyülekezeti lelkész Nyíregyházán.²¹⁶

Ravasz Lászlóval kapcsolatban megemlítsére kerül, hogy id. Bartók György püspök titkára és káplánja volt teológiai tanulmányai alatt. Korábban a kolozsvári *Egyetemi Lapok*ban, a *Vasárnap* című gyülekezeti lapban, valamint az *Erdélyi Protestáns Lap*ban jelentetett meg kisebb tanulmányokat, cikkeket, verseket, novellákat és fordításokat. Doktori dolgozatát a kolozsvá- ri Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem, magántanári dolgozatát a Sárospataki Teológiai Akadémia fogadta el.²¹⁷

tól a marosvásárhelyi gimnázium, 1880-tól a Nagyenyedi Református Teológia tanulója. 1884-85 között Utrechtben peregrinus. Hazatérte után püspöki titkár, 1887-től szamo- sújvári, 1894-től dési lelkész. 1914-től a Dési Református Egyházmegye esperese, 1918- 1940 között kolozsvári lelkész, 1921-23 között itt esperes. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 678.

213 Bartók Jenő (1869-1953) Sárközújlakon született. Középiskolai és teológiai tanulmá- nyait Debrecenben végezte, majd 1890-től a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem hallgatója, ahol 1892-ben doktori fokozatot szerez. 1894-1895 kö- zött Halléban peregrinus, majd Debrecenben gimnáziumi tanár. Egy évvel később Debrecenben szerzi meg teológiai magántanári címét. 1897-től nyíregyházi lelkész. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 54.

214 Érdekes, hogy a kolozsvári Ellenzék c. napilap a felsorolt neveken kívül (Csekme Ferenc, Szakács Albert, Vásárhelyi Boldizsár és Ravasz László) még másokat is említ: Szalay Ferenc nagyszabasi és Ignác Márton érszentkirályi lelképásztorokat, viszont nem tud Bartók Jenőről. N. N.: Az erdélyi református egyházkerület rendkívüli gyűlése. In: *Ellenzék*. XXVIII/118.(1907. május 25) 3.

215 VÁSÁRHELYI Boldizsár: *Gyakorlati levelek egy kezdő lelképásztorhoz*. Nyomtatott Demeter és Kiss nyomdájában Désen, 1907.

216 [Különfélék] Theologiai tanári pályázat. In: *Erdélyi Protestáns Lap*.X. 1907/20. 158.

217 uo. 158.

A pályázat meghirdetését az *Erdélyi Protestáns Lap* alapján a *Dunántúli Protestáns Lap* is közli,²¹⁸ kiemelve, hogy a kandidátusok között Ravasz László a legfiatalabb, de máris komoly irodalmi munkásságot tudhat maga mögött.²¹⁹ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* röviden, egyszerre számol be arról, hogy Ravasz László Sárospatakon, május 16-án letette magántanári vizsgáját, illetve arról, hogy a kolozsvári Református Theológiai Fakultás tanári állásra hirdetett pályázatot.²²⁰ Az *Erdélyi Protestáns Lap* arról is tudósít a már említett cikkében, hogy Ravasz László magántanári dolgozatát a szaktanár kiváló értékűnek ítélte és a szóbeli vizsga elhagyását javasolta, erre azonban a vizsgaszabály szerint nem volt lehetőség. A rövid írásból kiderül, hogy Ravasz Sárospatakon tulajdonképpen korábban tette le magántanári vizsgáját, minthogy Kolozsváron megvédte volna esztétikából írt doktori dolgozatát.²²¹ Ennek oka abban keresendő, hogy bírálói szerint dolgozata terjedelmesre sikeredett, amelynek alapos átnézése időt igényelt, pedig ebből volt ekkor a legkevesebb.²²²

Mivel doktori dolgozata már tavasszal elhagyta Gombos Ferenc nyomdáját, Vásárhelyi Boldizsár új könyve mellett annak ismertetése is megtalálható a lap szóban forgó számában. Tankó Béla²²³ szerint a szerző téma-választása eredeti, mivel e dolgozat megírásáig Schopenhauer esztétikájáról nem jelent meg semmilyen értékelés magyar szerző tollából.²²⁴ Véleménye szerint helyes megközelítés, hogy Schopenhauer esztétikájának kidolgozása esetében a szerző a filozófus személyiségében kereste a megértés kulcsát.²²⁵

218 [Vegyes közlemények] Pályázat. In: *Dunántúli Protestáns Lap*. XVIII/21. (1907. május 26) 379.

219 „Az Erdélyi Protestáns Lap [...] pártállást nyíltan nem foglal, de a sorok között mégis az van, hogy Ravasz Lászlót véli legalkalmasabbnak, aki tanulókorában intézetüknek büszkesége és 2 évig püspöki titkár volt és hitoktató.” uo. 379.

220 [Iskola] Theológiai tanári magánvizsgálat. Theológiai tanári pályázat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. V/21. (1907. május 26) 332.

221 [Különfélék] Új theológiai magántanár. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/20. 157.

222 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 102.

223 Tankó Béla (1876-1946) Borberekben született, tanulmányait Enyeden végzi, a teológiát is itt kezdi el, majd Kolozsváron fejezi be 1899-ben, miközben egy évig edinburghi ösztöndíjas. 1900-tól Szászvároson tanít, a helyi gimnáziumban. 1909-ben szerzi meg filozófiai doktorátusát, majd 1914-ben magántanári képesítését a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen. Debrecenben kezd el tanítani, 1916-tól a filozófia rendes tanára, 1936-37-es tanévben az egyetem rektora. Böhm Károly filozófiai iskolájának egyik jeles képviselője. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 620.

224 TANKÓ Béla: Schopenhauer esztétikája. Írta: Ravasz László. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/20. 154-156.

225 „Én egészében elfogadom azt a tételt, hogy amint a filozófus személyiségéhez, úgy művéhez is a művészi szempont adja a kulcsot s a bizonyítást is, mely az esztétika

Tankó Béla úgy ítéli meg, Ravasz Lászlónak sikerült tudományos eszközök által beleérezni Schopenhauer gondolatvilágának mélyébe.²²⁶ Nemcsak rendszeres, világos beosztású munkáról van szó, hanem a filozófia még nem teljesen kialakult és kiforrott szakterminusaival úgy operál, hogy a nehéz témát olvasmányosan, fordulatos és színesen tudja előadni. Kritikai észrevétele, hogy ez a színesség a szöveg egyes részein annyira magával ragadja a szerzőt, és olyan szinteket ölt, amit Tankó csak a Schopenhauer munkáival való intenzív foglalkozás egyenes hatásaként tud értelmezni, továbbá annak, hogy Ravasz a nagy alkotó gazdag szellemi világába teljesen beleélte magát, s alkotásának teljesen részévé vált.²²⁷

Tankó Béla még ugyanebben az évben ifj. Bartók György disszertációját is méltatja az *Erdélyi Protestáns Lapban*. Ebben az írásában már arról beszél, hogy a két dolgozat megírása és megjelentetése egy erdélyi filozófiai iskola megszületésének ígéretes kezdeteként is felfogható, Böhm Károly filozófiai iskolájának kovásza.²²⁸ Tény, hogy ifj. Bartók Györgyöt és Ravasz Lászlót követően még Tankó Béla (1909), Varga Zsigmond (1911) és Makkai Sándor (1912) is bölcsészettől szerzett doktorátust a Tudományegyetemen, tehát Böhm filozófiájának hatása a korabeli teológusnemzedék kiválóságaira legalább annyira jelentős volt, mint a teológiai tanárok nézetei.²²⁹ A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy ebben az időben a magyar református teológiai intézetekben doktori vizsgára nem volt lehetőség, ezért vagy a peregrinusi évek alatt szerzett valaki teológiából doktori fokozatot egy külföldi

szerepét, központi jelentőségét kimutatja.” uo. 155.

226 „... az aesthetika annál fogva ránézve igazán a váltság evangéliuma s a könyv legszebb lapjai közül valók azok, melyeken e váltság után, a megsemmisülés után sóvárgó akarattal megrázó tusakodásait rajzolja s a semmibe elmerülni vágyó lélek evangéliumának hegyi beszédét foglalja össze.” uo. 155.

227 uo. 156.

228 „Örvendetes jelenség, hogy alig egy évvel a nagy mű III. részének megjelenése után [a szerző Böhm Károly művére utal] két tanulmány is mélyed el a mester művének mély alapjáig s gyümölcsötveti szellemét olyan kérdésekre való alkalmazásban, melyek maguk is a filozófia ünnepi hangulatával töltik el a gondolkodót. [...] Van valami jóleső abban, hogy a közvetlen tanítványok közt a kovász életető hatása így jelt ad magáról. Minden iskola-csinálás így indult meg, minden iskola-csinálás jogos, mert szükséges eszköz a szellem terjedésére. Hadd jusson a palaesztrára [küzdőtérre] minden nézet, úgyszólván annak lesz élete, amelyiket igazol önéreje, azaz igazsága.” TANKÓ Béla: Az akarat szabadság problémája. Írta: ifj. Bartók György. Kolozsvár, 1906, Stein János magyar királyi egyetemi könyvkereskedése bizományosa. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/38. 305-306.

229 SZELÉNYI Ödön: Böhm Károly és a protestáns keresztyénség. In: *Protestáns Szemle*. XXIII. 1911/10. 648-654.

teológiai fakultáson, vagy valamelyik hazai egyetemen jogtudományból, filozófiából, pedagógiából, más bölcsészettudományi tárgyak egyikéből.²³⁰

Ravasz László személyének és a tudományokban elért kezdeti eredményeinek népszerűsítése tovább folytatódott, az *Erdélyi Protestáns Lapban* magántanári dolgozatát Nagy Károly mutatta be. Értékelésében elfogultságának ad hangot, nem véletlenül, hiszen pártfogoltjáért id. Bartók György püspökkel is szembeszállt, aki azt sem akarta, hogy a jelöltek listájára felkerüljön, nemhogy őt válasszák meg a katedrára. Bartók püspök Vásárhelyi Boldizsárt látta volna szívesen a gyakorlati teológia új tanáraként, s Ravaszt inkább adminisztratív feladatkörben, maga mellett.²³¹ A vita tehát nem annyira az alkalmasság-alkalmatlanság kérdése között feszült, hanem hogy kinek hol lenne inkább a helye az egyház építésében, s ebben kinek az akarata lesz inkább a döntő.

Kezdetben nemcsak egyedül Bartók püspöknek voltak ellenvetései azzal kapcsolatban, hogy egy huszonötödik évét még be sem töltött teológus, aki gyülekezeti szolgálatban jóformán nem állt, tanítsa a jövőendő lelkésznevezédeket gyakorlati teológiára. Ifj. Révész Imre visszaemlékezései szerint édesapja, aki benne volt a sárospataki vizsgabizottságban, amikor hazaért a vizsga napján, szintén ellenvetésének adott hangot. Terve szerint fiát a kolozsvári teológiára szeretne volna beíratni, de Ravasz fiatalos lendülete, stílusa a vizsgán nem volt megnyerő számára.

Révész Imre hasonló megfontolásokból szeretne volna tanulmányait Kolozsváron folytatni, amiért néhány évvel korábban Ravasz: egyszerre szeretett volna a Tudományegyetemen és a Teológián is tanulni, ezt pedig abban az időben csak Kolozsváron tehette meg valaki. Édesapja azonban idővel meggondolta magát, kezdeti kétségei elmúltak, s azzal indította el Kolozsvárra fiát, hogy biztosan sokat fog Ravasztól tanulni, mert nagy tehet-

230 Teológiai doktorátust először Debrecenben lehet majd szerezni 1917-től, ahogy erről – többek között – az egyik korabeli cikkben olvashatunk. A szerző megjegyzi, hogy a fokozat megszerzése abban a formában, ahogy bevezetésre került, több akadályt hordoz magában, mely nehézkessé teszi a jelentkezők számára a hazai teológiai tudományos fokozat megszerzését. Részletesen: Kováts J. István: A debreceni teológiai doktorátus. In: *Protestáns Szemle*. XXIX. 1917/7-8. 446-453.

231 „Ravasz László Málnási Bartók György püspök lányát vette feleségül. Ennek ellenére a püspök a Molnár Albert halálával megüresedett gyakorlati teológiai tanszékre nem a vejét, a zseniális ifjú tudóst, hanem a nagy tapasztalattal rendelkező Vásárhelyi Boldizsár magántanárt, az erdélyi liberalizmus jeles képviselőjét ajánlotta és támogatta. Az egyházkerületi közgyűlés azonban Ravasz Lászlót választotta tanárrá.” NAGY László: ... és vidámitsd meg az én szívemet. *Anekdoták – életképek*. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1996. 14.

ség. Hogy mi volt az oka annak, hogy véleménye megváltozott, nem derül ki, de bizonyos, hogy a fiatal diák hamar megkedveli a fiatal tanárt, s később visszatekintve úgy értékeli, neki köszönhet a legtöbbet.²³²

A tanári választás tehát Ravasz javára dőlt el, még ha ebben jó adag megelőlegezett bizalom is volt. Az *Erdélyi Protestáns Lap* soron következő száma tájékoztatta olvasóit, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlésén Ravasz László a szavazatok túlnyomó többségét nyerte el (109) szemben Vásárhelyi Boldizsárral (34). A rövid tudósítás megjegyzi, hogy tudományos felkészültsége, ifjú lelkesedése bizakodásra nyújtanak okot, és hogy a hozzá fűzött reményeket be fogja váltani.²³³

Ravasz László katedrai székfoglalóját még ugyanennek az évnek szeptember 15. napján megtartotta. Az eseményen elhangzó beszédet Nagy Károly megszakítás nélkül hozta le az egyházi sajtóban,²³⁴ de a jelenlévők ünnepélyes köszöntéseivel, imádságaival együtt (imádságot mondott Nagy Károly; a tanári kar részéről Kenessey Béla igazgató, az egyházkerület részéről Bartók György püspök köszönti) különnyomat formájában is megjelent.²³⁵ 1907-ben a fiatal tanár friss lendülettel kapcsolódott be a teológiai intézet nevelői életébe. Alig két éve múlt, hogy felállt a hallgatók sorából, most pedig a tanári katedrán áll!

232 „Minden tanárunkat becsültük, egyiket-másikat szerettük is – őt ennek felette egyenesen csodáltuk. Ugyanabban az évben került oda professzornak, amelyben én teológusnak, s a 25 éves fiatalember – maga is kolozsvári nevelés – egy csapásra eszményünkké vált. Igehirdetésének nemcsak formai szépsége ragadott meg bennünket, hanem már ebben az első korszakában arra is fel tudta a szemünket nyitni: mennyi minden van a Szentírásban, amiért érdemes elmélyedni benne, akár fenséges világnézeti távlatokat keresve, akár örökkévaló gondolatok és üzenetek után vágyakozva. Tudományos vezetése is foglyul ejtő volt; ennek sokrétű hatásából nem emelek ki most egyebet, csak azt, amit magamon leghamarabb tapasztaltam: megtanultunk tőle szerves összefüggésben látni és értékelni az egyház élettevékenységeit, ami már magában egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette számunkra a lelkesítő tisztnek s az egyházi szolgálatnak pusztá mesterséggé válását, akár a legnemesebb hagyományi alapon is.” Révész Imre: „Vallomások” *Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990. 22-23.

233 „A gyakorlat hiányát pótolni fogja, a gyakorlati élettel fentartandó állandó kapcsolat, melynek módját nem lesz nehéz megtalálni.” [Különfélék.] In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X.1907/22. 174.

234 RAVASZ László: Az élet igazsága. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/38. 301-304.

235 *Emléklapok Dr. Ravasz Lászlónak, a Kolozsvári Református Theológiai Fakultáson a Gyakorlati Theológia nyilvános, rendes tanárának 1907. évi szeptember 15-én tartott Székfoglalójáról*. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907.

2.2 Ahogy a tanítványok látták: tanár, nevelő, mentor

Miközben Ravasz László elfoglalta Kolozsváron a gyakorlati teológiai katedrát, már zajlott az a folyamat, amely az egész Kárpát-medencei teológiai felsőoktatás tanügyi reformját célozta. Az eljövendő lelkipásztorok hatékonyabb képzése érdekében a tantárgyak besorolását újra strukturálták a négy tanévre elgondolt tanmenetben, de nem volt könnyű minden intézet javaslatának és helyi sajátosságainak eleget tenni, így a reform felemásra sikerült. Eredményként mutatkozott meg, hogy az elméleti órák tartása mellett a szemináriumok fontossága is jelentkezett, ami különösen a gyakorlati teológiai tárgyak esetében bizonyult értékes időnek.²³⁶

Az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlése már 1908 tavaszán módosításokat eszközölt a fakultás és az oktatás hatékonyabb működése céljából. Ennek értelmében lesz a tanév második félévétől Ravasz László internátusi és konviktusi felügyelő. Ezzel a döntéssel a fakultás igazgatóját kívánták tehermentesíteni. Oktatói teendői mellett a teológusok napi étkeztetése, az internátusban való elhelyezése, az együttélés működtetése, a fegyelem és a rend betartatása váltak feladataivá. Haszna azonban az volt, hogy a többi tanárhoz képest jóval gyakrabban érintkezett a hallgatókkal a kötelező előadásokon kívül is, akik közül némelyek a fiatal tanárban hamar észrevették a követendő példát. A szimpátia néhány év alatt – többek között – oda vezetett, hogy a Bethlen Gábor Kör (BGK) elnökének kérték fel.²³⁷ Vásárhelyi János²³⁸ első emlékei is ezekből az időkből maradnak fenn fiatal professzoráról.²³⁹ Négy évvel később

236 NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 87-90.

237 „... Ravasz Lászlót kértük meg, hogy vállalja az elnöklést. Ezzel őt is bevontuk a munka irányításába, de magunkat is bebiztosítottuk részben a tanári kar, részben az ifjúság támogatása felől.” IMRE Lajos: *Önéletírás*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 2. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Kolozsvár, 1999. 78.

238 Vásárhelyi János (1888-1960) tanulmányait szülőfalujában, Maroscsúcson majd Marosvásárhelyen végezte. Kolozsvári teológiai tanulmányainak befejeztével, 1912-től Besztercén lelkipásztor, majd Németországban és Svájcban tanul tovább. 1918-1921-ig Désen, majd Kolozsvár-Alsóvároson lelkipásztor, esperes, egyházkerületi főjegyző, Makkai Sándor távozása után 1936-tól haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. Számos egyházi és világi lap, folyóirat állandó szerzője és egyesek szerkesztője. Egyháziírói munkássága főleg imádságos könyvek, prédikációs kötetek kiadásában bontakozik ki. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 679.

239 „A harmadik évemnek kezdetén esemény-számba ment Ravasz Lászlóval való megismerkedésem. Ravaszt nagy rokonszenvvel, várakozással fogadta az ifjúság. Reám nézve, valószínűleg reá is, azért volt különös érdekessége a találkozásnak, mert Ravaszt heves harc között választotta meg a közgyűlés és ellenfele éppen nagybátyám Vásárhelyi Boldizsár volt. Kedvesen jellemző volt Ravaszra első találkozásunk. Ő lett az internátusi felügye-

pedig Ravasz László már az egész fakultás gazdasági felügyelőjeként végzi a teljes könyvelést, s hatalmas sikerélményként éli meg, hogy a pénzügyi mérleg elkészítésénél minden tétel fillérre pontosan elszámolásra kerül.²⁴⁰

Az oktatási reformok értelmében pl. a katekétikai szemináriumokon az elméletet gyakorlati tanításokban dolgozzák fel, vasárnaponként pedig főleg azokkal a gyerekekkel foglalkoznak a kolozsvári református gyülekezetekben, akik az iskolai vallásoktatás hatóságain kívül esnek. Vallásos estélyeket, ifjúsági összejöveteleket, gyermek-istentiszteleteket, vasárnapi iskolát tartanak. Az agapetika szemináriumok a Ravasz által Németországban látottak mintájára a város reformátusságához tartozó oktatási és szociális intézetekben, egyesületekben zajlanak, ahol a hallgatók önkéntes alapon bekapcsolódnak az ott végzett munkába. A kötelező szemináriumi munkán túl azonban az arra vállalkozó hallgatók a BGK égisze alatt szívesen vállalnak többletfeladatokat a válásos nevelés és a szeretetszolgálati tevékenységek terén.²⁴¹ Ezt egy öntudatos missziói munka csírájaként is értelmezhetjük, mely céljában nem, de módszerében eltér a Kecskeméthy professzor nevével fémjelzett Keresztyén Szövetség (KSZ) vasárnapi iskolai munkájától. A két törekvést az különbözteti meg, hogy a BGK intézményi szinten gondolkodott, míg a KSZ inkább a személyes megszólítás vonalán hívogatott az evangéliumhoz. Ravasz László vezetése alatt a BGK munkáját megpróbálja bevinni a középiskolákba az újabb, helyi körök megalapításának szándékával, illetve országos ernyő-szervezetté is szeretne

lő tanár. Jelentkezésem rendjén így szólt hozzám: Örvendek, hogy megismerhetem. Vásárhelyi úr nagyon jó fiú lehet, mert 5-6 fiú kérte, hogy Vásárhelyi úrral egy szobába helyezzem. Még szülők részéről is érkezett be ilyen kérés. Hallgattam. Ravasz ironikusan folytatta: De mégsem olyan jó, mint az Úr Jézus, mert Ő tiltakozott: Miért mondasz engem jónak. Valóban – mondtam – szembetűnően nagy a különbség. Nagyon kedvesen elbeszélgettünk, s az én szívemben megszületett az azóta is tartó változatlan vonzalom Ravasz személye iránt. Egyik legkedvesebb tanítványa lettem, aki a legnagyobb odaadással tanultam, hallgattam előadásait, vettem részt az általa irányított tevékenységekben.” VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önéletrajz*. Kolozsvár, 1937. augusztus 1. 46.

240 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 131-133.

241 „Theologus éveim második felében nagyobb jelentősége volt a Bethlen Gábor Körnek, mely működésében már nemcsak a Theológiában lakó ifjúságra volt tekintettel, hanem az egész protestáns egyetemi ifjúságot kívánta bevonni hatáskörébe. Ez egyetemi egyesület vezetését ugyanis Dr. Ravasz László vette át. Évenként tartott pár vitaestélyt, de nem ebben volt a jelentősége, hanem abban, hogy elkezdte a belmissziói munkát a kolozsvári gyülekezet keretében és pedig az ifjúság, természetesen elsősorban a theologus ifjúság bevonásával. Néhányan lelkes buzgósággal vettünk részt ebben a munkában. Vasárnapi iskolát vezettünk, a hostáti és iparos ifjúságot próbáltuk összegyűjteni és részükre előadásokat tartottunk. Az egyes parókiák lelkészei hideg részvétlenséggel, a tanítók, illetve az iskolák igazgatói éppen ellenszenvvel fogadták a vállalkozást, de azért munkánk sok vigasztaló és bátorító tapasztalatot is nyújtott számunkra, olyan tanulságokat, melyeknek később igen nagy hasznát láttuk.” VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önéletrajz*. 38-39.

előlépni a hasonló programmal bíró egyesületek egyesítésével, egy egységes, erőteljes református ifjúsági szervezet kialakításával, de mindkét szándék – különféle okok miatt – eredménytelen lesz.²⁴²

A szemináriumi órák hasonló szellemiségben folytak a budapesti teológián is, Bilkei Pap István, a gyakorlati teológia tanára,²⁴³ Ravasz kortársra vezetésével. A pesti teológusok a főváros belmissziói egyesületeit, szeretetintézményeket, szociális, pedagógiai és kulturális intézményeket látogattak végig. Budapest már előrébb járt a belmisszió területén, ami a Skót Misszióknak volt köszönhető. Itt a vasárnapi iskolai munka, a *Keresztyén Ifjúsági Egyesület* (KIE), evangelizációs alkalmak, iratmisszió, a *Bethánia Egyesület*, a *Lorántffy Zsuzsánna Egyesület*, a *Keresztyén Diákszövetség* és a BGK mind kiforrottabb missziói életet élt.²⁴⁴ Az egyesületek egy része már Erdélyben és Kolozsváron is működött, a jövőbeli lelkipásztorok pedig fiatal professzoruk irányítása mellett egyre nagyobb számban váltak nyitottá erre a szolgálatra.

A kezdetekben Ravasz László elégedetlen volt munkája eredményével, főleg az zavarta, hogy nincsenek megfelelő egyházi intézmények, ahol a gyakorlati teológia elméleti alapvetései konkrétumokban tudnának testet ölteni. Ebből arra a meglátásra jutott, hogy az eddigi nyolc félév helyett tízre kellene emelni a teológiai oktatást, az utolsó két félév szemináriumi vagy gyakorlati év lenne. A segédlelkészi szolgálatot olyan helyen kellene eltöltsék a frissen végzetek, ahol készség mutatkozik a fogadó gyülekezet lelkipásztora részéről, hogy a különféle gyakorlati teológiához köthető szolgálati területeken segítsék a káplánt a továbbképzésben. Ennek a folyamatnak a végén a második lelkészképesítő vizsga egyfajta beszámoló lenne a közösen elvégzett munkáról mind a segédlelkész, mind az előmenetelét felügyelő lelkész részéről.²⁴⁵

242 „Nagy hálával gondolok vissza Ravasz Lászlóra, aki nemcsak segített és támogatott, de megértett minket (ami még talán a támogatásnál is fontosabb volt) és kész volt velünk tartani abban a munkában is, amelyről bizonyára tudta, hogy sikertelen lesz. De azt is tudta, hogy nekünk kudarcokban kell megedzödnünk az életre.” IMRE LAJOS: *Önéletrészlet*. 81.

243 Bilkei Pap István (1865-1943) tanulmányait szülőfalujában, Bonyhádon, majd Nagykőrösön végezte. 1882-1886 között a Budapesti Református Theológiai Akadémián tanult, ahol Szabó Aladárral került jó barátságba. A belmissziót közös szívügyüknek tekintik. 1886-1888 között Skóciában, Edinburghban tanult tovább, kápláni szolgálatát követően mórággyi majd sóvéli lelkipásztor. 1905-1935 között Budapesten gyakorlati teológiai tanár. Több belmissziós egyletnek, szövetségnek a pesti elnöke, munkatársa. Az *Ébresztő* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 454.

244 *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*. 91-93.

245 NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 90.

E jövőbe mutató javaslat előtt azonban még sok akadály állt akkoriban, érdemi megvalósulására hosszú évtizedeket kellett várni. A 21. század elmúlt tizenöt-húsz évében a teológiai oktatás és gyakorlati segédlelkészi képzés terén tapasztalt változások Ravasz László korabeli elképzelésének életképességét, megvalósíthatóságát igazolják. Már ezek alapján se túlzás Vásárhelyi János megállapítása, mely szerint Ravasz Lászlónak a kolozsvári fakultás életébe való bekapcsolódása úgy következett be, mint az elevenség megjelenése a fásult világban.²⁴⁶

Vincze Géza lelkipásztor hasonlóan emlékszik vissza egykori tanárára, 1926-ban megjelent dolgozatában. A szerző nagy múltú erdélyi »ároni« család sarja, aki egyébiránt nagyszülei révén Ady Endrével is rokonságban állt. A fakultáson utolsó éves teológiai hallgató, amikor Ravasz elkezd tanítani (1907-1908). Első találkozásuk még a bánffyhunyadi vasútállomáson történik, ahol megtudja, hogy Ravasz nemrég tért vissza berlini tanulmányútjáról. Aztán tanárként találkozik újra vele, az intézet falai között. Prédikációit már ekkor kézről kézre adják a hallgatók, a diákok körében villámgyorsan a legnépszerűbb oktató lesz.²⁴⁷ A gyorsan beálló népszerűség nemcsak a kölcsönös viszonyulásból fakad, hanem abból is, hogy tanítói-nevelői tehetsége révén az óráira szívesen járnak, hiszen a bonyolult kérdések megértésében kitűnő adottságról tesz bizonyosságot.

246 „Frissen, jó felkészültséggel, kiváló szónoki készséggel, művészi írói tehetséggel, a ragyogó képességeinek tudatában lévő fiatalember fölnyenes önbizalmával kezdte meg munkáját. Alaposabb teológiai szaktudása nemigen volt, nem is arra fektette a súlyt. A Biblia eredeti nyelven való tanulmányozását még feleslegesnek ítélte. Volt azonban nagyon széleskörű irodalmi olvasottsága, igen kifinomult esztétikai érzéke, alapos filozófia ismerete, főképp Böhm Károly egyre elmélyülőbb megértése alapján kialakuló többé-kevésbé önálló teológiai felfogása és különösen Niebergall hatása alatt eszményibb látomást hordozott szívében a modern protestáns lelkipásztor hivatásáról, feladatairól. Tehetséget, lelkesedést, önbizalmat hozott és az egyszerre megelevenítette az elfásult teológiai közszellemet. Kezdte az ifúság keresni a lelkipásztori eszmény alkotó tényezőit, öntudatosan meglátta azt is, hogy van komoly munkakör az öntudatos lelkész számára, anélkül, hogy 'pistista' lenne, és így sokan kedvet kaptak arra, hogy igazi lelkipásztorok igyekezzenek lenni. Ezért volt különös jelentősége Ravasz László kolozsvári teológiai tanári működésének.” VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önéletrajz*. 36.

247 VINCZE Géza: Erdélyi Ravasz László. In: u.ő. *Igehirdető poéták, poeta igehirdetők. (Két kálvinista anonim literátor. Erdélyi Ravasz László. Czeglédy Sándor)*. Budapest, Szerző kiadása, Jakab M. H. Könyvnyomdai Műintézete. 1926. 31. [A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Nagykönyvtárában fellelhető példány a Révész család exlibris pecsétjét hordozza, belső lapján a következő ajánlással: Révész Imrééknek, a régi szeretettel és nagy tisztelettel: Budapest, 1926. augusztus 10. Vincze Géza]

„Aki más tanárnál nem tanult, nála szorgalmas tanuláshoz fogott s a hajdani »Kis Park«, hol most a görögkeleti katedrális épül – tele volt a Ravasz kurzusát tanuló diákokkal.»²⁴⁸

Eleinte egyébbel nem is igen tudott szolgálni hallgatóinak, mint órai jegyzetekkel. A tanári katedrán eltöltött első évek inkább a további tanulásról, kutatásról szóltak, s majd tíz évnek kell eltelnie, mire első (és nyomtatásban megjelent egyetlen) tankönyvét, a Homiletikát a diákjai kezébe tudja adni.²⁴⁹ Idővel azonban a többi tantárgyból is alaposan kidolgozott anyagok születtek. A homiletika mellett leginkább liturgikával foglalkozott, de katekhetikából és poimenikából is készített jegyzetet. Homiletikából egy,²⁵⁰ liturgikából három fennmaradt jegyzete ismert,²⁵¹ katekhetikából és poimenikából pedig egy-egy.²⁵² Ezek a *Teológus Kör* kézírással sokszorosított példányai közül lelkési hagyatékban maradtak fenn.²⁵³

Figyelemreméltó, ahogyan az akkori időket eléggé realiztikusan láttatja Vincze Géza lelkipásztor, egykori tanítvány. Egy egész korrajz kerekedik ki

248 uo. 34.

249 „Megkezdtem az előadásaimat anélkül, hogy egyetlenegy tárgyból kurzust, jegyzetet tudtam volna adni a hallgatóimnak. Ők jegyeztek, amit tudtak, de inkább figyeltek, mint jegyeztek. [...] Jó volt ez arra, hogy alaposan átvegyem tárgyaimnak azokat a részeit, amelyekkel még behatóbban nem foglalkoztam, (s ez volt az óriási többség) és jó volt ez arra, hogy a diákok a gyakorlati élet problémáit meglássák és megértsék a teológiai megoldásokat.” RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 107.

250 *Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908-1909-ik év, „Theologus-Kör” kiadványa, 371 oldal, litografált kézirat (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában.)

251 Dr. RAVASZ László: *Liturgika*. A „Theologus Kör” kiadványa az 1910-1911-es tanévből, 131 oldal + 19 oldal melléklettel, litografált kézirat (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában); Dr. RAVASZ László: *Liturgika*. 1920-1921. 144 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában IMS598 könyvtári jelzés alatt); Dr. RAVASZ László: *Liturgika*. 1924-1925. 152 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, IMS584 könyvtári jelzés alatt, Dávid Gyula lelkipásztor hagyatékából, az utolsó lapok hiányoznak)

252 Dr. RAVASZ László: *Katechetika*. Kiadja a Kolozsvári Református Theologia Theologus Köre, 1909-1910-ik év. (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában); Dr. RAVASZ László: *Poimenika*. Kolozsvár, „Theologus Kör” kiadványa, 1923-1924, 65 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, IMS698 könyvtári jelzés alatt)

253 „... negyedéves koromban kurzuskiadást is vállaltam. Az idő tájt ugyanis a hallgatók jegyzeteiből készültek a kurzusok. Katekétika- és poimenikakurzust írtam. Az utóbbiba még azt is bevettem a viszálykodó házastársak kibékítéséről szóló fejezetbe, amit Ravasz a viszálykodás lélektanáról mondott; s itt ez következett: »Amikor az ellentét elkezdődik a házások között, belép az anyós, aki a férjet brutális állatnak nevezi, s ettől már csak egy lépés van a leveses fazekak és kanalak repüléséig.« Ez volt a kurzusnak az a szakasza, amit mindenki megtanult.” IMRE Lajos: *Önéletírás*. 89.

soraiban, melyekben az általános erdélyi magyar sors és lelkeszi pályakép szépsége és tragikumja egyszerre jelen van.²⁵⁴ Ebbe az általános képbe helyezkedik el Ravasz László alakja, aki nemcsak a tanári katedrán, előadásaiban, hanem intézeti nevelői munkájában is odafigyel a diákokra, személyes példát ad nekik a lelkeszi viselkedésre, erkölcsös életformára nézve.²⁵⁵

2.3 A hitet növelni, hittel nevelni

A diákok együttélése folyamatosan kihívások elé állította nemcsak az internátus felelősét, de az egész tanári kart. Úgy tűnik, a fakultás a belső fegyelme-

254 „Pedig a diákanyag sokszor igen nyers és fáradságos nevelői munkát igénylő volt. A kolozsvári és enyedi kollégiumokon kívül a székely kollégiumok ontották ezt az anyagot s nem is mindig elsőrangút, mert, aki tehetett – a jobb módú, vagy jobb előmenetelű tanuló – nem jött a szerény anyagi és megélhetési lehetőségeket nyújtó papi pályára. Elment jogásznak, tanárnak, orvosnak, vagy beállott a vidéki városba ügyvédbojtárnak. Az az idő, midőn az enyedi kollégiumba harisnyásan bejött a székely fiú s teológiát, jogot végezze – külföldi egyetemeket megjárva – a végén, mint kész européer ment ki eklézsiájába, elmúlt – az erdélyi magyar középosztály régen lecsúszott arról a szerepről, melyre Bethlen Gábor politikája emelte. A marosmenti román paraszt inkább taníttathatta az enyedi kollégiumban s tovább a kolozsvári egyetemen a fiát, mint a székelyföldi szegény földműves, vagy zsellér, ki az időjárás, rossz földek mellett földrajzilag is távolabb esett a szellemi központoktól. A székely intézetek elvétele küldtek fel kitűnő diák-anyagot, de igen gyakran csak a selejtese jött s olyanok, akik jó előre kinézték maguknak rokonság útján azt a kis eklézsiát s nem ritkán feleséget is, aki nekik négy évi teológia után osztályrészükkül jut. A négy év eltelik valahogy – aztán az ifjú Timóteust a rokonság beiktatja jogaiba – s birtokállományába. Kétségtelenül igen derék lelkipásztorok nevelődtek így is, de igen gyakran megtörtént, hogy minden belső elhivatás nélküli mesteremberek jöttek a papi pályára. Ravasz László a legszigorúbb mértéket alkalmazta a papi pályára özlönklőnl s sürgette, hogy már a gimnázium VII-VIII. osztályánál hassanak oda a vallástanárok, hogy csakis a belső elhivatást érző tanulók készüljenek a papi pályára, aminek eredményeképpen már ott megkezdődjék a jövő generáció nevelése.” VINCZE Géza: Erdélyi Ravasz László. 34-36.

255 „Aztán meg kell említenünk, hogy ebben az időben a régi diákélet maradványaképpen élt valami sajátos, duhaj szellem a theologus diákok között. A régi idők tisztas keretei között s a Jókai regényeivel ezek helyén valók voltak, de ma megfosztva tápláló dajkájuktól, a poézistól, csak céltalan duhajságokban, könyvkerülő kóborlásokban s félszepségekben élték ki magukat. Dicséretére legyen mondva Ravasznak – azonnal és teljes eréllyel fel lépett ez időfecsérlő kocsmázások s félszepségek ellen s nem állott meg a tüneteknél, hanem a szellemet is gyógyította. Ő Napja volt a kolozsvári Teológiának, s aki hozzá vonzódtott – vagy mondjuk úgy, fénykörébe jutott – ezektől a kocsmázásoktól s egyéb haszontalanságoktól önkénytelenül távol tartotta magát. Tanítványainak egész gárdája nőtt fel az oldalán, szellemi vezetése alatt s vitték el mindenüvé Mesterük igéit, életelveit, tanításait. Ezek a tanítványok a Révész Imrék, Makkay Sándorok, Imre Lajosok, Mátyás Ernők, Gönczy Lajosok, Tavasz Sándorok stb. ma már tőle függetlenül is megállnak a helyükön, útjelzők és világító oszlopok a magyar kálvinista egyházi életben, de mindenik lelken ott ragyog egy fény-nyom, mit az ihletett Mester tanításaiból vettek.” uo.36-37.

zés bevett módszerei mellett más lehetőségek felé is tájékozódott, hogy a diákság hanyatlása erkölcsi téren fékezhető legyen. Ahogy arra az előbbieken már utaltam, a belmissziói munka már bontogatta szárnyait Kenessey Béla és Kecskeméthy István professzorok működése által. Míg korábban a Szász Gerő esperes nevével fémjelzett liberális irány addig fokozta a vitát a belmissziós mozgalommal, hogy az – többek között – a *Protestáns Közlöny* megszűnéséhez vezetett, az időközben halványodó liberális teológia helyett fellépő pozitív teológia már sokkal nyitottabb a belmisszió ügye iránt. A teológus ifjúság magasabb erkölcsi szinten való nevelése, a különféle kihágások keserű tapasztalatai mind-mind abba az irányba terelték a gondolatokat, hogy az eljövendő teológus ifjúsággal még a fakultásra való bekerülésük előtt, már a konfirmáció után közvetlenül el kell kezdeni foglalkozni.

Ebbe a helyzetbe hozott további megerősítést az ifjúsági munkára, a belmisszió hatékony végzésére John Raleigh Mott kolozsvári látogatása 1909-ben, aki Ravasz Lászlóra is személyes, mély hatást gyakorolt.²⁵⁶ John R. Mott amerikai metodista misszionárius először 1895-ben tett látogatást Magyarországon, majd 1903-ban újból. Ezekről az alkalmakról nagyon kevés adat maradt fenn, de Anne-Marie Kool bizonyos „hagyományokra” hivatkozva tudni véli,²⁵⁷ hogy a látogatások a *Young Men's Christian Association* (YMCA) 1894-es Londoni Világkongresszusán körvonalazódhattak először, amikor Mott a magyar református belmisszió egyik ifjú vezéralakjával, Szabó Aladárral találkozott. Mott a *Student Volunteer Movement* (SVM) vezetőségében tevékenykedett, de emellett a YMCA és a *World Student Christian Federation* (WSCF) keretében is fontos szerepe volt. Mott komoly missziói lehetőséget látott Magyarországon, és a már működő Keresztyén Ifjúsági Egyesület biztosította támogatásáról.²⁵⁸

Mott metodista volt, ez azonban nem jelentett akadályt abban, hogy református körökben kellő nyitottsággal fogadják. A metodizmusra, amely az anglikán egyházon belül alakult ki a 18. század második felében, nem volt jellemző, hogy más felekezetekből csábítson híveket magához. A belső meg-

256 John Raleigh Mott kolozsvári látogatásáról, és ennek hatásáról ld. KULCSÁR Árpád: Élő hit, élő misszió. In: *Református Szemle*. CXIII. 2020/1. 32-52., és KULCSÁR Árpád: An Encounter and Its Impact: the Visit of John R. Mott in Cluj-Napoca/Kolozsvár and His Impression upon László Ravasz In: *Perichoresis. The Theological Journal of Emanuel University*. Vol. 19. 1. 75-90.

257 KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756-1951)*. (ford. Kisházy Mária) Harmat – Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet. Budapest, 1995, I kötet (1995) 161 old.

258 SZABÓ Aladár: *Budapesttől Londonig, emlékezés a KIE 13. Világkongresszusára*. Budapest, 1895, 3.

újulási mozgalomként jelentkező metodizmus első vezéregyéniségeire, John és Charles Wesley-re komoly hatással volt a Nicolaus Ludwig Zinzendorf gróf nevével fémjelzett hernhutti közösség, amelytől azonban eltértek néhány lényeges kérdésben. Ilyen volt például a tipikusan kálvini predestinációtan, amelyet a metodisták teljesen elvetettek, és azt állították, hogy az üdvösség teljes mértékben az ember szabad akaratától függ. Az emberi cselekedeteknek is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint református körökben.

Mott lelki gyökerei az evangélikalizmusból erednek, amely a 19. század végére, a 20. század elejére két irányzatra oszlott: a fundamentalizmusra és az úgynevezett social gospel-re. Mott ez utóbbinak volt a képviselője. 1900-ban jelent meg *The Evangelization of the World in this Generation (A világ evangelizálása ebben a nemzedékben)* című könyve, amelyet hamarosan egy második kiadás is követett. A műből az a missziói optimizmus árad, amely azokban az esztendőkből általában jellemezte a nyugati, elsősorban amerikai missziós köröket. A könyv címe egyfajta jelmondatná is vált, és ez nem volt véletlen, ugyanis a 19. században parázs vitákat kiváltó millenarista felfogások közül azt az álláspontot tükrözi, amely szerint a hangsúly az „itt és most”-on van, azaz Isten országa nem a jövőben jut majd érvényre, hanem jelenvaló etikai valóság. A social gospel képviselői szerint nagyon fontos megszüntetni a tudatlanságot a világban, mert ez okozza a bűnt, ami útját állja az emberi fejlődésnek. Ez a felfogás erősen hasonlított az Európában már jó ideje domináló racionalizmuséra, és a felvilágosodás eszmeisége sem volt idegen tőle.

Az evangélium és a kultúra olyan összefonódásában hittek, amely természetesen az Amerikai Egyesült Államokban érte el a legkiválóbb megvalósítását, így a misszió céljai között szerepelt az is, hogy a világ szegényebb sorsú népeit az amerikai civilizáció és életmód áldásaiban kell részesíteni.²⁵⁹ David Jacobus Bosch hívja fel a figyelmet arra, hogy a social gospel-re európai teológiai eszmék is hatottak, többek között Albert Ritschl, vagy Ernst Troeltsch gondolatai, akiket id. Hegedűs Lóránt a Ravaszra hatást gyakorló nevek között említ meg.²⁶⁰

John R. Mott a nyugati misszionáriusoknak ahhoz az új típusához tartozott, akik nem a munkásosztály köreiből kerültek ki, hanem neves egyetemokről indultak szolgálatra, vagyis művelt, egy bizonyos szakterületen jól

259 BOSCH, David Jacobus: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*. (ford. BOROS Attila) Harmat – PMTI, Budapest, 2005, 260. [eredetileg megjelent: BOSCH, David Jacobus: *Transforming Mission – Paradigm Shifts in Theology of Mission*. Orbis Books, Maryknoll, New York, USA, 1991.]

260 id. HEGEDŰS Lóránt: *Újkantiánus és értékteológia*. Mundus Kiadó, Budapest, 1996. 29-30.

képzett, a társasági életben jártas személyek voltak. Victor János²⁶¹ 1908-ban találkozott vele a SVM liverpooli konferenciáján, amely egy következő látogatás előkészítését is jelentette. 1909-ben a Skót Misszió meghívására három hetet töltött Magyarországon, amikor nemcsak Budapestre, hanem Sopronba, Sárospatakra, Debrecenbe és Kolozsvárra is eljutott.²⁶² Ez a látogatás már jóval dokumentáltabb, ekképpen a kor egyházi sajtójából több mindent megtudhatunk róla.²⁶³ Victor János tolmácsként kísérté el körútján, és az együtt töltött idő alatt Mott komoly lelki hatást gyakorolt az ifjú teológusra. Később ő fordította le magyar nyelvre Mott egyik munkáját, *A keresztyén missziók döntő órája* címmel.

A kolozsvári látogatás előkészítésében ott találjuk Imre Lajost is,²⁶⁴ aki még 1908-ban, egy Balatonalmádiban tartott MEKDSz konferencián köt barátságot Victor Jánossal. A BGK képviselőjében vesz részt a konferencián, ahonnan jó benyomásokkal tér haza. Bár nem mindennel ért egyet azzal, ami Balatonalmádiban elhangzik, arra kiválóan ráérez, hogy mind a teológus-ifjúság, mind a kolozsvári és erdélyi fiatalok számára szükség van a lelki épülésre, a hit kimunkálására, s ennek érdekében mihamarabb tenni kell.

261 Victor János (1888-1954) 1925-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára. 1932-től lelkészi szolgálatot végez Budapesten. 1945-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület főjegyzője lesz, 1949-től ismét a Teológiai Akadémia tanára. Számos teológiai munka szerzője, Henry Drummond és John R. Mott fordítója. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 689.

262 KOVÁCS Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Studies in the Intercultural History of Christianity, Peter Lang, Oxford, 2006. 292 kk. Lásd „The birth of a student mission organization, the MEKDSz and the Mission” alfejezetet.

263 FORGÁCS Gyula: Mott János és a diákok evangelizációja. In: *Protestáns Szemle*. XXI. 1909. 264-265; STUDENS: Mott R. János. In: *Élet és Munka* I/1, 1909, 1-2; STUDENS: Mott János és a magyar diákok. *Élet és Munka* I/2, 1909, 10.

264 Imre Lajos (1888-1974) Tordai segédlelkészsége után előbb Skóciában (Aberdeenben és Edinburghban) tanul ösztöndíjasként, majd saját költségén Heidelbergben. Hazatérte után Marosvásárhelyen, majd Kolozskarán szolgál, 1921-1948 között a Kolozsvári Theológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanára. Számtalan úttörő tudományos pedagógiai eredménye, egyházépítő tevékenysége mellett a gyakorlati teológiában Ravasz munkásságát tovább gondolva jut el az ekleziaszतिकának, mint gyakorlati teológiai diszciplínának módszeres tisztázásához és kidolgozásához. Lásd részletesebben: IMRE Lajos: *Önéletírás*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 2. (A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata). Sajtó alá rendezte ADORJÁNI Zoltán és BUZOGÁNY Dezső. Kolozsvár 1999; valamint ADORJÁNI Zoltán: Imre Lajos (1888-1974). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 235-276; ENDE, Magda van der: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága. Teológiai doktori disszertáció az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben, Kolozsvár, 1982*. Budapest, Ráday College Press, 1990; és NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 80-81.

A MEKDSz által végzett ifjúsági munka módszereit nem kívánja automatikusan átvenni, a célokkal azonban egyetért. Mott látogatása épp ehhez a munkához adja meg az utolsó lökést.²⁶⁵

Az a lelkesedés, amelyet Mott Budapesten váltott ki, mindenütt megjelent, ahol megfordult. Talán nem túlzás azt állítani, hogy látogatásának misziótörténeti jelentősége volt az erdélyi reformátusságra nézve. Alig telt el egy évtized a Teológiai Fakultás Kolozsvárra való költözése óta, a tanári karban egyszerre elfért a racionalizmus és a liberalizmus, a nemzeti érzelem és a pietista háttér. Mott személyében az evangélium radikalizmusa érkezett Erdélybe, aki a világszinten meghirdetett új keresztyén missziói programot hozta magával a monarchia központi vérkeringésétől távolabb eső, erdélyi és kolozsvári tradicionálisabb református közegbe, ahol éppen újra felfedezték Kálvint, s a belső lelki megújulásra, a személyes hitre buzdító felhívás újszerű hangvételben szólalt meg.

A *Református Szemle* szerző által nem jegyzett tudósításban számol be Mott kolozsvári látogatásáról.²⁶⁶ A név szerint is megemlített résztvevők között Ravasz László neve is szerepel, aki a *Református Szemle* állandó munkatársa, és a lap ugyanezen számában „Aleph” szerzői álnév alatt ír vezércikket John R. Mottról.²⁶⁷ Hogy az „Aleph” szerzői álnév mögött valóban Ravasz Lászlót kell tudni, erre bizonyosság, hogy a szóban forgó írást több mint egy évtizeddel később szó szerint megtaláljuk az általa indított gyakorlati teológiai lap, *Az Út* gondozásában 1924-ben megjelenő, majd az érdeklődésre való tekintettel a következő évben második kiadást megérő *Az emberé-*

265 ENDE, Magda van der: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*. 26-32.

266 „Theologiai fakultásunk folyó hó 2-án központja volt a kolozsvári ifjúsági életnek. Mott János diák-előadásainak meghallgatására olyan nagy számmal gyűlt össze a főiskolai ifjúság, hogy dísztermünket zsúfolásig megtöltötte. Dél előtt 11-12-ig a theologus ifjúságnak, délután 5-7-ig, majd 8-10-ig az egyetemi ifjúságnak tartott előadásokat, melyeken részt vettek az ifjúság erkölcsi élete iránt érdeklődők is (Kenessey püspök, Boros György, Nagy Károly, György János, Kecskeméti, Ravasz, Sándor József stb.). Beszédeit eléggé megbízható gyorsírói feljegyzések alapján lapunk következő számaiban ismertetni fogjuk. Nemcsak azért, hogy törekvéseinek irányával megismertessük az érdeklődőket, hanem főleg azért, hogy kitűnjék annak gyakorlati iránya és beszédei nagy hatásának titka: a lélektan alkalmazása, a személyes tapasztalatok jelentősége. Lesz alkalmunk még ezekre visszatérni. Addig is a Mott János munkájának hazai talajba ültetésére hívunk fel minden nemes lelket, kinek ifjúságunk, nemzetünk jövő vezetői sorsa szívéen fekszik. Az apostoli buzgóságú férfiúra és munkájára pedig adjon Isten bőséges áldást!” Theologiai fakultásunk. Mott János diák-előadásai. [Különfélék rovat.] In: *Református Szemle* II. 1909/16. 259-260.

267 Aleph [RAVASZ László]: Mott János. In: *Református Szemle* II. 1909/16. 249-252.

let útjának felén című kötetében.²⁶⁸ Az írás címe alapján arra gondolhatunk, hogy az John R. Mottról szól, a tartalom azonban túlmutat személyén, s talán ez magyarázza, hogy az írás egy későbbi kötetébe is bekerült.

Vizsgáljuk meg először, melyek voltak azok a gondolatok, amelyek olyan mély hatást gyakoroltak Mott hallgatóságára, köztük Ravasz Lászlóra is. A *Református Szemlében* folytatásokban közölt beszéd, amelyet Victor János fordítása alapján jegyeztek le gyorsírással, jól felépített, könnyen követhető és evangelizációs erejű tanítás Mott világműködési utazásai során szerzett tapasztalataival kezdődik. A beszéd szemléletes példákkal támasztja alá azt, hogy az emberiség lelki sorvadásban szenved, ennek pedig az oka az, hogy az ember nem használja ki erkölcsi és lelki képességeit. A fokozatos romlás ezeknek a képességeknek elvesztésével jár.²⁶⁹ A további következmények között az elbizonytalanodást említi, amely a lelki élet elhanyagolásából fakad. A bűn fokozatosan férkőzik be az emberi életbe, és amit egykoron elítélendőnek tartott az ember, azt később elnézi mások életében, majd a magáéban is, aztán már egyenesen kívánatosnak is érzi azt, amíg végül már úgy látja, hogy nélkülözhetetlen további életére nézve.²⁷⁰ Ha valaki nem használja azokat a képességeket, amelyeket a Teremtőtől kapott, üdvösségét teszi kockára. Ha ez a magatartás még nem is jelenti a visszaélést, mégis ahhoz a példázatbeli szolgálóhoz leszünk hasonlókká, akiről Jézus Krisztus ezt mondja: gonosz szolga (Mt 25,14-30; Lk 19,11-27).²⁷¹

Mott önvizsgálatra szólította fel hallgatóságát, és olyan praktikus kérdéseket tett fel, amelyek alapján bárki könnyűszerrel megvizsgálhatta, hogy vajon nem szenved-e lelki sorvadásban. Elutasította azokat az álláspontokat, amelyek szerint előbb-utóbb majdcsak bekövetkezik egy hirtelen jövő, viharos erejű megtérés, és hogy ez egy szempillantás alatt megváltoztat mindent; de ellenezte azt a nézetet is, amely szerint, ha valakin a lelki sorvadás tünetei tapasztalhatók, az végleg el is veszett, mert nem létezik gyógymód az ilyenfajta betegségre. „Van reményesség!” – biztatta hallgatóit, majd így folytatta:

„Tapasztalatból mondom, évtizedek óta élek ifjak között, de nem találtam olyan ifjút, akire azt mondanám, hogy végképp elveszett. [...] Adjunk hálát

268 RAVASZ László: Mott János. In: uő: *Az emberélet útjának felén. Beszédek, cikkek, előadások.* „Az Út” kiadása, Kolozsvár, 1924. 87-91.

269 Mott János előadása (Külön előadás a theológusok részére) [I.] In: *Református Szemle* II. 1909/17. (270-272) 270.

270 uo. 271-272.

271 Mott János előadása (Külön előadás a theológusok részére) [II.]. In: *Református Szemle* II. 1909/18. (288-291) 288.

az Istennek, hogy ifjak vagyunk. Figyeljétek meg a lélektannak a következő szavát: 30. életévünk előtt a szokás és jellemképzés korában vagyunk, s különösen pedig a 25 év előtt. Mikor 25-30 között van, már mind nehezebb a jó szokásokat magáévá tenni. Nem lehetetlen ez, de nagyobb munka ez, mint a hegyre való kapaszkodás. Nagyon nehéz. Mondom: használjuk fel ezeket az alakítható esztendőket.”²⁷²

Valószínű, hogy a lélektan akkori – friss – kutatási eredményeit ismerő és használó Mott azon a ponton szólította meg leginkább hallgatóságát, ekképpen Ravasz Lászlót is, aki 27 éves volt. Mott azt is kijelentette, hogy minden lelkipásztornak szüksége van a lélektan tanulmányozására, hogy szolgálatát hatékonyabban tudja végezni. A beszéd befejező részében két kifejezést emelt ki: „gyakorlat” és „élet”. Ravasz László ezen a ponton is megszólítva érezhette magát. Ha elolvassuk az 1907. szeptember 15-én elmondott tanári székfoglaló beszédét, felfedezhetjük benne Mott gondolatait. Székfoglalójában is az „élet” a kulcskifejezés. Ezt tükrözi a címe is: *Az élet igazsága*. Mivel egy ilyen beszéd tanári programként is felfogható, ebben Ravasz László gyakorlati teológiai munkatervének kibontását és megerősödését figyelhetjük meg.

„Tulajdonképpen a gyakorlati teológiának egy főadata van: személyessé tenni a keresztyénséget, amely maholnap csak történelmi emlék vagy kegyes hagyomány lesz; életté változtatni azt, ami eddig kifejezés volt [...]”²⁷³

Ugyancsak 1907-ben jelent meg egy kisebb tanulmánya, amelyet a Református Prédikátori Tár új sorozatához írt.²⁷⁴ Ebben olyan gondolatokat fogalmaz meg, mint tanári székfoglalójában. Az igehirdetések színvonalának bírálata rendjén megállapítja, hogy mi a legfőbb gond a korabeli igehirdetésekkel:

„Az igehirdetésekből éppen az hiányzik, ami értelmét megadja: a személyes élet.”²⁷⁵

272 uo. 290.

273 Ravasz László: Az élet igazsága. Székfoglaló beszéd In: Nagy Károly (szerk.): *Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1907-1908. tanévről*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1907-1908, (8-14) 13.

274 Ravasz László: Az igehirdetés megújodása. (Bevezetés a Ref. Prédikátori Tár-hoz. In: Péter Károly, ifj. (szerk.): *Református Prédikátori Tár*. I. kötet. Székelyudvarhely, 1907, V-XVI.

275 uo. VI.

A továbbiakban pedig mintha csak John R. Mott gondolatait olvasnánk, kicsit más megfogalmazásban:

„Ha pedig egy pillantást vetünk az élet természetére, úgy találjuk, hogy elsősorban fejlődő. Veszteglő élet képtelenség, vagy nő, vagy sorvad, s ha nem gyarapodik, akkor feltétlenül senyved; a senyvedő élet pedig nem élet, hanem annak pusztulása.”²⁷⁶

Új világnézetre van szükség – írja ezután –, amely azonban nemcsak az igét hirdető lelkipásztorok sajátja, hanem az egész gyülekezeté, majd így folytatja:

„Ez a világnézet realisabb lesz a réginél, természetfölötti helyett természetudományos alapokon fog nyugodni, s értékelése akcentusát nem a túlvilágra, hanem e való élet örök javaira helyezendi.”²⁷⁷

Mintha csak a social gospel gondolatvilága csillanna fel ezekben a sorokban. Ravasz László felfogása így rímel azokra a nézetekre, amelyeket Mott is képviselt. Vajon mennyire hatott rá megerősítésként az a tény, hogy a kor ismert és nagyhatású szónoka, aki ifjak tízezreit szólította már meg az egész világon a Krisztusról szóló evangéliummal, ugyanazokat a gondolatokat fogalmazta meg, mint amelyeket ő már korábban papírra vetett? Ugyanis John R. Mott ezzel zárta előadását:

„Mit jelent keresztyénnek lenni? Azt jelenti, hogy ismerni kell a Krisztust, és mindinkább hasonlóvá lenni őhozzá, ismeret, tudás és tapasztalás útján. Időbe kerül ez? Egy élet munkáját igényli.”²⁷⁸

Egy évvel később Mott az Edinburghi Világmissziói Konferencia elnöke lett. A *Református Szemle* szerkesztősége figyelemmel követte további pályafutását, és időnként a legkülönbélebb eseményekről tudósította az olvasókat.

„Nem hallottam még embert, aki úgy tudott volna érdekelni, mint ő” – vall a találkozás meghatározó jellegéről Ravasz László az *Emlékezéseim* című önéletrajzi írásában. E vallomásból kiderül, hogy a találkozást fontos állomásnak tekintti hitre jutásában, megtérésében.

276 uo. VIII.

277 uo. XV.

278 Mott János előadása (Külön előadás a theológusok részére) [II.]. In: *Református Szemle* II. 1909/18. (288-291)

„... mint ahogy ez sem volt drámai lefolyású, egy belső feszültségnek teljes összeomlással és viharos talpra állással való feloldása, hanem egy ércigának a tudatosodása s lassú kivirágzása, mint az Áron vesszőjének (4Móz 17,8): úgy az én megtérésem sem volt pillanatnyi, nem tudom naphoz vagy órához rögzíteni, de fokozatosan belső megvilágosodás, áthevülés, csúcra érkezés, életem öntudatos beirányzása Krisztus felé, az Ő keresztyébe fogódzás, a neki való teljesebb átadás, a benne való egyre mélyebb meggyökerezés. Ez táplálta és alakította teológiai gondolkodásomat, tanítói, igehirdetői és pásztori szolgálatomat.”²⁷⁹

Mott előadásai megerősítették abban, hogy a keresztyénségnek gyakorlatinak kell lennie, és ennek az élet minden területén meg kell nyilvánulnia: a személyes hitéletben, a lelkipásztori szolgálatban, de a tanári katedrán is. Programszerű az a felismerése, hogy a teológián a tisztán elméleti oktatás mellett legalább annyira fontos a gyakorlati nevelés, amelyen nem a lelkészi munka szakmai fogásainak gyakorlati elsajátítását érti, hanem azt, hogy formálni kell a hallgatók belső világát is, mégpedig a krisztusi mintára. Ez a megállapítás egy fontos kérdéshez vezet: „Hogyan cselekedjük meg ezt, ha nem ismerjük a lelket s a keresztyén élet törvényeit?”²⁸⁰ A gyakorlati teológia ifjú tanára már ekkor megérti: ahhoz, hogy egy lelkipásztor hatékonyan tudjon munkálkodni a gyülekezetben, ismernie kell nemcsak a Bibliát, hanem az általa pásztorolt emberi lelkeket is. A régi felfogás az volt, hogy a pasztorációban nem tettek különbséget hallgatóság és hallgatóság között: „[...] mi mindenkinek egyformán prédikálunk, mindenkit egyformán tanítunk, vagy pásztorolunk.”²⁸¹ Ezért látta sürgetőnek ennek megváltoztatását. Bár Mottról szóló rövid írásából nem derül ki, hogy ezt pontosabban hogyan képzei el, már ennek felismerése is előrelépés nemcsak személyes életében és tanári pályáján, hanem az egész lelkészképzésre és gyülekezeti munkára nézve is.

Ezt támasztják alá Makkai Sándor visszaemlékezései is, aki 1908-ban iratkozott be a fakultásra.²⁸² Már a kezdeti időkben magával ragadta tanárainak

279 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 112.

280 RAVASZ László: Mott János. 90.

281 uo. 90.

282 Makkai Sándor (1890-1951) 1915-től vajdakamarási lelkész, közben előadásokat tart a Teológián, ahol 1917-ben szerzi meg a magántanári címet rendszeres és gyakorlati teológiából. 1917-1918 között Sárospatakon, 1918-1926 között Kolozsváron tanít teológiát. 1926-1936 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, 1936-tól haláláig debreceni teológiai tanár. Értékes vallástudományi, gyakorlati teológiai munkássága mellett gazdag irodalmi tevékenységet folytat, regényeivel a magyar szépirodalmat kívánja gazdagítani. Lásd: ifj. FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2000. 9-39. illetve: ADORJÁNI Zoltán: Makkai Sándor (1890-1951). In: *Akik jó bizonyágot nyertek*. 206-234.

a tudományok iránt érzett szenvedélye, de kétségek is emésztették, mivel olyan elvárásokkal érkezett a fakultás falai közé, amelyekből szükségszerűen – és hamar – ki kellett ábrándulnia.²⁸³ Csalódottságából és a kezdeti útkeresésből éppen a Ravasz Lászlóval való mélyebb megismerkedés vezette ki. Benne megérezte és felismerte azt a tanár-típust,

„... akiknek a legfontosabb és legelső a maga személyes, élő, evangéliumi hite, azután következik a szintén Istentől kapott ajándéknak és eszköznek, a szellemtudománynak (történelemnek, lélektanának, filozófiának) művelése és felhasználása a hit igazságának emberi oldalról való magyarázására, öntudatossá tételére...”²⁸⁴

A hiteles személyiség tudományos világnézetének meggyőző igazsága és teológiai nézeteinek életformáló szándéka kívánatosá teszik azt az utat, amelyet Ravasz már bejárt. Makkai vezetőjének tekinti, aki segít neki bejárni ezt az utat az élet forrásához. Felfedezi Ravaszban az íg hirdetés szolgálatába állított ékesen munkáló művészi képzelőerőt, s miközben az internátusi szoba csendjében egyik prédikációját olvassa a *Református Szemlében*, erre a felismerésre jut:

„íme a hit dolgairól, a vallásosság agyoncsépelet, unott, halott igazságairól is lehet ilyen ragyogóan színes, üdén szemléletes és életteljes módon beszélni, ha megvan valakinek hozzá a hitbeli meggyőződése és a művészi életre támasztó, kifejező hatalma.”²⁸⁵

Bár az íg hirdetés elméletét a másodévesek hallgatják, Makkai megszerzi a jegyzetet, és mohón veti bele magát a tanulmányozásba. Egyre gyakrabban

283 „Az ifjúkornak ezt az esztétikai színezetű, természetimádó panteizmusát, ezt az idealisztikus énszerelemből, halálvágyból és világmegváltó felajánkozásból szövődő álvalását a valláslélektani kutatások azóta eléggé feltárták, akkoriban azonban még rejtelem volt a nevelők előtt s nemigen tudtak volna mit kezdeni vele, ha véletlenül beleütköztek. Szerencséjükre az ifjúkor vallása elzárkózó, titkolózó s nem tárja ki magát hivatalos személyeknek. Ebbe a szentélybe csak a kortás-ifjú léphet be, ha a kölcsönös bizalom valahogy hidat vert a két lélekvár között s az ifjúkori barátság feledhetetlen varázsa ezekből a találkozásokból és vallomásokból fakad. Nekem ilyen barátom alig akadt s társaim csak versekbe öntve ismerhették meg vallásomat, mikor már sokkal inkább a kifejező forma jött megítélés alá, mintsem a tartalom.” MAKKAI Sándor: *Szolgálatom*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990. 19.

284 uo. 30.

285 uo. 31.

fordul Ravaszhoz tanácsért, útmutatásért az írásban, beszédben, igehirdetésben. A homiletikán keresztül érkező impulzusok mellett főleg a valláspedagógia terén nyújtott új meglátásai terelgetik az alaposabb elmélyülés irányába. Amikor nagyenyedi segédlelkészi éve alatt gyakran kell prédikálnia, nagy hasznát veszi teológiai mestere homiletikai útmutatásainak, különösen a beszéd szerkesztésében és a szemléltetés módjában.²⁸⁶ Ahogy azt ifj. Fekete Károly részletesen feldolgozta, Makkai Sándor később nemcsak tanártársa, de életre szóló jóbarátja is lesz egykori mentorának.²⁸⁷

Ravasz homiletikai szemináriumai amúgy eseményszámba mennek a diákság körében, ezt erősíti meg Vásárhelyi János is, aki egyik alkalommal „főszereplője” az órának.²⁸⁸ Az I. és II. éves hallgatók mások prédikációt ta-

286 uo. 31.

287 ifj. FEKETE Károly: Ravasz László és Makkai Sándor kapcsolata. In: uő.: *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok.* Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2008. 60-74.

288 „Nagy buzgósággal vettem részt a Ravasz László szónoklati gyakorló óráin. E gyakorlatok nemcsak abból állottak, hogy megbíráltuk az elhangzott prédikációt, hanem megbeszéljük a jelölt által előadott prédikáció anyagát, a textus helyes értelmezését, végül pedig Ravasz adott mindig eszme-gazdag összefoglalást, ragyogóan szellemes megoldásokat. Ebben a munkában csaknem minden egyes alkalommal Ravasz által melegen méltányoló elismerés mellett vettem részt. Év végén a Szász Domokos alapítványának kamatát nekem is ítélte. Érdekes, hogy az én beszédem azonban nem sikerült. Nehéz textust kaptam: Mert a mi országunk mennyekben van, honnét a megtartó Úr Jézus Krisztust is várjuk, ki elváltoztatja a mi nyomorúságos testünket, hogy hasonló legyen az Ő dicsőséges testéhez, amaz Ő hatalmas munkája szerint, mely által maga alá is vehet mindeneket. Az én liberális dogmatikai ismereteimmel, fogyatékos exegetikai tanultságommal tehetetlenül viaskodtam az igével. Mindent összeolvastam, amit csak kaptam, de lényegileg tehetetlen voltam. Jó volt, hogy ezt a textust adta Ravasz, mert alapos leckét kaptam arról, hogy mennyire messze vagyok még az Írás alapos értésétől s még inkább a készült igehirdető színvonalától. Valahogy az utolsó nap megírtam a beszédet. Általában is úgy voltam, hogy széles olvasottsággal készültem a beszédekre, de rendkívül nehezen tudtam megírni. Betanulni meg szóról-szóra sem a mások, sem a magam beszédeit nem igen tudtam. Bátran, közvetlen átérzéssel beszéltem, de ha észrevettem, hogy a hallgatóság közönyös, fölényeskedő, érdektelen, nem tudtam beszélni. De hát hol van a világon hallgatóság, melyre többször találna ez a jellemzés, közönyös, fölényeskedő, érdektelen, mint éppen egy szónoklati szeminárium hallgatósága. Mikor én kellett, hogy elmondjam beszédemet, lenéztem a katedráról. Láttam, hogy Ravasz előtt ott van a beszédem s nézi a szöveget. A hallgatóság egy része néz ki az ablakon, a másik része olvas, csak az első sorokban figyelnek, nem tudtam beszélni. Bocsánatot kérek Nagytiszteletű Úr. Én nem tudok itt és most beszélni. Lejöttem a katedráról, és őszintén megmondtam az indokaimat. Ravasz kedves megértéssel szólt. Igazán és őszintén szólt. Elfogadom az indokot, mert egész éven át szépen és szorgalmasan részt veszt a munkában. De akkor lesz tudatos és igazi prédikátor, ha majd odajut, hogy a legcínikusabb hallgatóságot is nemcsak lekötni tudja, de magába szállásra is tudja bírni. Sok pompás példát hozott fel erre nézve. Így végződött reám nézve ez a tanulságos szónoklati óra.” VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önletrajz.* 52-53.

nulják, a felsőbb évesek pedig saját beszédet írnak, imádságokkal együtt. E szemináriumok hagyománya Erdélyben abba a korba nyúlik vissza, amikor a lelkészképzés még a négy ősi református kollégiumban zajlik, s először 1839-ben Marosvásárhelyen, majd 1846-ban a többi kollégiumban is (Nagyenyed, Kolozsvár, Székelyudvarhely) felállítják a theologicum seminariumot (prédikatori gyakorlati intézetet), melynek keretei között a teológusok homiletikai, liturgikai gyakorlatokat tartanak. Már ekkor váltakozik a mások prédikációinak betanulása, és a saját beszédek megírása, elmondása, amelyet az előbbieket esetében a prédikációválasztás, szónoki képességek szempontjából, az utóbbiak esetében pedig tartalmi, fogalmazásbeli szempontok alapján is bírálnak mind a tanárok, mind a diákok.²⁸⁹ A gyakorlat tovább él akkor is, amikor már csak egy helyen, Kolozsváron (1854-1862), majd Nagyenyeden (1862-1896) működik lelkészképzés Erdélyben. Molnár Albert ezt viszi „vissza” Kolozsvárra, s ehhez a hagyományhoz igazodik utódja, Ravasz is. Budapesten Török Pál és Székács Ferenc, a gyakorlati teológia első pesti tanárai az 1858-59-es tanévtől alkalmazzák hasonló módon minden évfolyamon a módszert.²⁹⁰

Ravasz szemináriumain, miután a hallgatók a prédikációt rendes istentiszteleti keretek között előadják az évfolyam előtt, kezdődik az értékelés, a bírálat, a vita, vagy épp a tréfálgozás, ha a hallgató olyasmit mond vagy tesz, ami egy kis csipkelődésnek is helyet adhat. Ezzel lényegében arra kívánja felhívni a leendő lelképásztorok figyelmét, hogy a kritikát el kell tudni viselni, és a legjobban megírt prédikáció is hatástalan maradhat, ha elmondója nem követ el mindent annak érdekében, hogy hallgatósága (a gyülekezet) figyelmét éberén tartsa. Nyomatékosítja, hogy az igehirdetésnek építőnek, de rendszeresnek és logikusnak is kell lennie. Fontos a jó diszpozíció, mellyel nemcsak a hallgatóság figyelmét tudja felkelteni az igehirdető, de annak megtartásában is támaszkodhat erre az egész prédikáció alatt. Az órák emlékezetesnek bizonyulnak, több kiváló hallgató évtizedek múltával is fel tud idézni egy-egy tanulságos vagy épp tréfás helyzetet, esetet.²⁹¹

Ahogy Vincze Géza visszaemlékezéséből kiderül, Ravasz saját maga ad példát a szemináriumon adott jó tanácsokra. Eseményszámba megy, ha

289 NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. 12.

290 *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*. 179.

291 „A hozzászólók mindig új és új eredeti diszpozíciókkal akartak előrukkolni. Történt egyszer, hogy Tökés Gyula kollegánk így osztotta két részre a prédikációt: mit szól ehhez a zsidó Isten és mit szól a keresztyén Isten? Mire Ravasz megkérdezte: - Tökés úr, maga politeista? Ez mindenesetre rendszerességre és logikus gondolkodásra nevelt bennünket.”
IMRE Lajos: *Önéletírás*. 88.

valahol prédikál, akár a gyulafehérvári egyházmegye közgyűlésén, akár Kolozsváron, az egyházkerületi közgyűlésen hirdeti az igét.²⁹²

2.4 Kálvin-emlékév

2.4.1. Kálvin-tanulmányok

Teológiai tanulmányai során Ravasz László sem bizonyult kivételnek az alól, hogy Kálvin műveit csak felszínesen ismerje, és ez az állapot teológiai tanári pályája kezdetén sem sokat változott. Valószínűsíthető, hogy Pongrácz József megállapítása rá is érvényes volt:

„Kérdésem, hány teológus ismeri Kálvint a saját tapasztalatából, és hány fogadja el a róla szóló általános ítéletet hallgatólagosan.”²⁹³

Az 1909-es évforduló azonban őt is arra készítette, hogy alaposabb ismereteket szerezzen a reformátor műveiből, hiszen a teológus hallgatók előtt készült ünnepi előadást tartani. Érdekes, hogy Kálvin-tanulmányairól önéletrírásában a *Hitéletem* fejezetben emlékezik meg, egy fél mondat erejéig:

„A teológiai főiskolán felébredt bennem egy intellektuális hit, inkább a modern teológia igazságainak hódoló logikai érzelem, mintsem hit és bizalom. 1909-ben Kálvin-tanulmányok rendítettek meg [kiemelés tőlem] s azután Mott János személyes hatása.”²⁹⁴

A Kálvin-tanulmányok kapcsán tehát nem is annyira az intellektuális élményt, az új ismeret megszerzését, a reformátor munkásságában való alaposabb jártasságot, esetleg egyfajta szellemi inspirációt emel ki, hanem azt, hogy a hitre jutás folyamatában, hitének fejlődésében volt döntő jelentősége an-

292 „Olvasd Jókait s benne van az egész régi Magyarország. Olvasd Ravaszt, s benne van az egész Erdély” – vélekedik Vincze, s úgy érzi: „valami csak Erdélyben tapasztalható határozottság, biztosság, nyugalom uralja beszédét. [...] Ha Ravasz Lászlót hallgatom, mindig az az érzésem, hogy egyedül nekem beszél, az én lelkem gondolatait, érzéseit juttatja kifejezésre. [...] Ez a lélek csak Erdély sajátos kultúrájában fejlődhetett olyanná, amilyen s Erdély a legnagyobb áldozatot hozta meg, mikor legdrágább fiát – Magyarországnak adta...” VINCZE Géza: Erdélyi Ravasz László. 43-45.

293 PONGRÁCZ József: Kálvin kommentárja az Efézusi levélről. In: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*. Debrecen, 1936. 116.

294 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 112.

nak, hogy Kálvin munkáit tanulmányozta. Egy, a *Református Diákmozgalom* folyóirat Örök diákok c. rovatába, 1931-ben írt pár oldalas önéletírásából kiderül, hogy tíz évvel később ismét Kálvin műveit forgatja:

„A Kálvin-jubileum alkalmával alapos Kálvin-tanulmányokat kezdtem végezni, és ide tértem vissza, amikor 1919-ben a román impérium miatt a világon mindentől elszakadva, remeteségre, fizikai és lelki remeteségre voltunk kárhozthatva.”²⁹⁵

E rövid vallomás arról, hogy Kálvinnal foglalkozik, nem tisztázza azt, hogy csak Kálvin műveit olvasta-e, avagy Kálvinnól is olvasott esetleg. Az sem teljesen világos, hogy Kálvin műveit latinul olvasta-e, vagy az ekkor elérhető magyar fordításokat.²⁹⁶ Egy másik, rövidebb lélegzetű önéletírásában így emlékezik vissza ezekre az időkre:

„Rájöttem, hogy csak a bizonyágtételben van missziói erő, de benne több van, mint a legragyogóbb apológiában. Kálvin János műveinek olvasása, a »Kálvinizmus lényegének«, a református hitvallási iratok tanulmányozása egy-egy inkább új utak felé terelt.”²⁹⁷

A Kálvin-tanulmányok egyértelmű lenyomatai azok az előadások, amelyek először teológiai folyóiratokban, majd kötetekben jelennek meg. A dolgozatomban tárgyalt periódusban nyomtatásban megjelent írásait figyelembe véve kitűnik, hogy a reformáció, a protestantizmus, a kálvinizmus vissza-visszatérő témái lettek beszédeinek, írásainak,²⁹⁸ prédikációinak.²⁹⁹

295 RAVASZ László: Örök diákok. Magamról. 308.

296 Rövid számbavétele annak (a teljesség igénye nélkül), hogy mi volt elérhető Ravasz számára Kálvintól és Kálvinnól magyar nyelven: *A keresztyén vallás alapvonalai*. Fordította NAGY Károly, kolozsvári teológiai tanár. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903; id. RÉVÉSZ Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Debrecen, 1864 (harmadik kiadás 1909); THELEMANN, Otto: *Kálvin élete*. (ford. FARKAS József) Pest, 1871; d' AUBIGNÉ, Merle: *Kálvin János, az újkori szabadság egyik alapítója*. (ford. BALOGH Ferenc) Debrecen, 1878; NAGY Károly: *Kálvin teológiája*. Theológiai magántanári vizsgára. Báldy Károly könyvkereskedő, Nagyenyed, 1895; és egypár rövidebb tanulmány.

297 RAVASZ László: *Magamról*. 32.

298 RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. In: uő.: *Látások könyve. Beszédek, elmélkedések*. Az Út kiadása. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917. 3-31; RAVASZ László: *Hitbizonyosság és reformáció*. In: uő.: *Orgonazúgás. Beszédek, előadások*. Szerzői kiadás. Studium könyvesbolt, Budapest, 1923. 4-13; RAVASZ László: *Mi a reformáció?* In: uő.: *Az emberélet útjának felén. Beszédek, cikkek, előadások*. II. kiadás. Az Út kiadása, Kolozsvár, 1925. 64-68.

299 RAVASZ László: *Íme, én mindeneket megújítok*. In: uő.: *Ez ama Jézus*. Kolozsvár, 1910,

A továbbiakban a vonatkozó témában írt tanulmányait, beszédeit, előadásait szeretném alaposabb vizsgálat tárgyává tenni, majd Kálvin tanainak és a kálvinizmusnak Ravasz teológiai gondolkodásában való hatásaival kívánok foglalkozni.

2.4.2. Kálvini hatások Ravasz László teológiai gondolkodásában

2.4.2.1. Kálvinról és a kálvinizmusról

Figyelembe véve Ravasz Lászlónak a témába vágó írásait, beszédeit, a legelmélyültebbnek az 1909-es jubileumi évben íródott *Kálvin és a kálvinizmus* című előadása bizonyul. Bár a dolgozatban tárgyalt perióduson túl (1907-1921) keletkező, rövidebb lélegzetű írásai is tartalmaznak értékes meglátásokat, némely esetben gondolatiságukban szinte teljesen megegyeznek, de az is előfordul, hogy több beszédének is ugyanazt a címet adja. 1909-ben írt tanulmánya fajsúlyosságában nem vetekszik Nagy Károly alapos dolgozatával Kálvin teológiájáról, mégis érdemes összehasonlítás alapul venni, és megfigyelni a kettejük közötti felfogásbeli azonosságokat és eltéréseket Kálvin személye és a kálvinizmus kapcsán. Ravasz tanulmánya elején szembeállítja a kálvini tanítást a liberális felfogással, illetve vallástörténeti alapon a keresztyénséget (ami alatt a kálvinizmust érti, mint a keresztyénség megjelenésének legtisztább formáját) és más vallásokat. Véleménye szerint Kálvin egyik hatalmas érdeme, hogy ismét rávilágított:

„nem az Isten van miérettünk, hanem mi vagyunk az Istenért”, illetve, hogy „minden Istenért van, Isten lénye az egyetlen tényező és az egyetlen érték, s a teremtett világ minden porcikája arra való, hogy Istennek ez a virtuális dicsősége kisugározhassék.”³⁰⁰

Ezek szerint a Kálvin-tanulmányok megsejtetik Ravasz Lászlóval, hogy a liberális teológia elérte a maga határait. Ha a vallásbölcselet tovább halad megkezdett útján, a keresztyén teológiából egyre kevesebb fog maradni, ami-

95-99; RAVASZ László: Az eleve elrendelés. In: uő.: *Orgonazúgás. Beszédek, előadások*. Szerzői kiadás. Studium könyvesbolt, Budapest, 1923, 86-95.

300 RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. In: *Az Erdélyi Református Egyházkerület Értesítője az 1909-1910-es tanévről*. (szerk. NAGY Károly). Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1910. 33-50. Újra közölve: RAVASZ László: *Látások könyve. Beszédek, elmélkedések*. Az Út kiadása. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917. (3-31) 6.

vel foglalkozhat. A liberalizmus korabeli virágzása idején a keresztyén teológia egyetemességét mintha épp az ellenkező végéről kívánták volna megközelíteni. Az egyetemességet abban az értelemben használták, hogy csak az maradhat meg a keresztyénségből a vallásos lélek számára, ami amúgy minden más nagy vallási irányban is hasonló módon megtalálható, a többire a továbbiakban az egyetemes, szabad vallási eszmék tág horizontján nem lesz szükség, a látókört holmi idejétmúlt dogmák nem szűkíthetik tovább.

Nagy Károly egészen más következtetésekre jut Kálvin munkásságával kapcsolatban. Munkájának első nagy részében (Kálvin hittana) arra a megállapításra jut, hogy

„Kálvin volt az első, aki pszichológiai tapasztalatokon nyugvó tudományos teológiát művelt, s ez fordulópontot jelent a tudományos teológia történetében.”³⁰¹

Ez a megállapítás igazolható azzal, amit Kálvin az *Institutio* 1536-os, első kiadásában megfogalmazott, és változatlanul megőrzött a végső, 1559-es változatában is:

„az egész szent tudomány ebből a két részből áll: Istennek és magunknak az ismeretéből”³⁰² (1536), „Egész bölcsességünk, már ti. amelyet igaz, valóságos bölcsességnek kell tartanunk, két részből áll: Isten s önmagunk ismeretéből.” (1559)³⁰³

Bár a két megfogalmazás között a szóhasználat is változik, a *szent tudomány* később *bölcsességként* kerül újrafogalmazásra. Ebbe inkább a liberális, valásbölcséleti gondolkodás kívánta belemélni azt, hogy Kálvin hitismereti rendszere alapos lélektani megfigyelések és személyes tapasztalatok fundamentumára épül.³⁰⁴ Nagy Károly egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a hitismeret kiindulópontja az ember, az emberi szellem vallásos oldala, amely mind magát, mind a körülötte lévő világot bizonyos viszonyba állítja egy tőle különböző, magasabb lényel.³⁰⁵

301 NAGY Károly: *Kálvin teológiája*. Theológiai magántanári vizsgára. Báldy Károly könyvkereskedő, Nagyenyed, 1895. 36.

302 *Kálvin János Istitutioja 1536*. Fordította: VICTOR János. A Magyar Református Egyház Kiadása, Budapest, 1936. 23.

303 *A keresztyén vallás rendszere I-II*. Fordította: CZEGLÉDY Sándor és RÁBOLD Gusztáv. Pápa 1909-1910. Református Egyházi Könyvtár V-VI kötetek. 37.

304 NAGY Károly: *Kálvin teológiája*. 40.

305 uo. 41.

Míg Kálvin az Istenismeret és az önismeret kérdéséről az *Institutio* első változatában csak szűkszavúan elmélkedik, az 1559-es változatban már jóval bővebben ír erről, és arra a következtetésre jut bibliai alapon, hogy bár e kettőt, ti. az Istenismeretet és az önismeretet nehéz szétválasztani, de abban állaspontja világos, hogy melyik következik előbb, és miért: előbb Istent kell megismernünk ahhoz, hogy valóban megismerhessük önmagunkat is. Sőt, egyenesen logikai feltétel is, hogy előbb legyen Istenismeretünk, mert ha ez nincs meg, minden önismeret hójával való, és félresiklott. Nagy Károly, aki maga is fordítója Kálvinnak, ezzel szemben azt is állítja, hogy

„e gondolat nem más, mint amit az újabb kori vallásbölcsezet korunk fogalmaival és terminusaival úgy fejez ki, hogy a vallás az ember lényegén alapszik.”³⁰⁶

Miközben állítása szintiszta vallásbölcseleti igazság, egyetlen dolog nehezen lekövethető csupán, hogy ezt miért Kálvin tanaival kapcsolatban állítja? Abban igaza van, hogy Kálvint nem a filozófiai rendszeralkotás vezette munkája kidolgozásában, sem a spekulációra való hajlam, azonban mégiscsak arról a meggyőződéséről tesz bizonyosságot, hogy Kálvin elsőként foglalkozott a vallásfilozófiával, azaz egész pontosan azzal, amit valláspszichológiának nevezünk. Bár Kálvin valóban nem alkotott filozófiai rendszert, így nem véletlen, hogy a filozófiatörténet érdeklődésén mindezidáig kívül esett, filozófiára azonban szüksége volt, hogy egy ilyen komplex és alapos rendszert kidolgozzon. Az emberről szóló meglátásait pedig legfeljebb annyiban lehet pszichológiai, vagy valláspszichológiai terminológiának tekinteni, amennyiben a 19. században kibontakozó új társadalomtudomány vizsgálódásának konkrét tárgyát az emberi lélekben fedezte fel. Terminológiájában, tudományos eszköztárában azonban nem rendelkezett még azokkal az egzakt kifejezésekkel, amelyekkel pontosan meg tudta volna fogalmazni felismeréseit. Ebben az értelemben valóban úgy tűnhetett, hogy a pszichológia ugyanazt mondja el, mint amit Kálvin, ebből pedig az következik, hogy Kálvin szóhasználata az *első valláspszichológus* címre érdemesíti, de véleményem szerint ez távol áll a valós Kálvin-képtől.

Ravasz László Kálvinról kialakított nézőpontjához visszatérve, egyre inkább látszik, hogy egykori professzorának meglátásait nem minden kritika nélkül fogadta be, az újkantiánus értékfilozófia pedig arra a felismerésre vezette Kálvin tanaival kapcsolatban, hogy Isten az abszolút érték, melyet az értékteológia alap kijelentésének is felfoghatunk. Így kezd összeforni

306 uo. 44.

Ravasz gondolkodásában a kanti filozófia a kálvini teológiaértelmezésével, és bontakozik ki az átmeneti teológiai álláspont, mely a hanyatló liberalizmus és a hamarosan felbukkanó újreformátori teológia közötti egyfajta hídát képez. Ravasz ugyanis azt érti meg Kálvinnál, hogy az Istenismeretből az önismeretbe maga Isten vezet, az Ige által, ez a *testimonium internum Spiritus Sancti*, tehát az ember lelkének egyedül jogosult gondozója maga Isten, a Teremtő, a Szentlelken, és azokon az embereken keresztül, akik a Lélek indíttatásából pásztorolják az arra rászorulókat.

Ravasz tanulmányában Ernst Troeltscht és Abraham Kuyper is idézi. Az előbbi liberalizmusa miatt nem különösebben meglepő, ám Kuyper, kinek teológiai hatását leginkább Sebestyén Jenőhöz³⁰⁷ kapcsolják a magyar református teológiában, és az ún. *történelmi kálvinizmus* irányzatával azonosítják, annál inkább szembetűnő. Ravasz Kuypernek *A kálvinizmus lényege* című könyvét idézi, amely magyarul 1914-ben jelent meg, Sebestyén Jenő előszavával.³⁰⁸ Ahogy azt az előbbieken említettem, Nagy Károly a vallásbölcselet, valláspszichológust véli felfedezni Kálvinban. Ravasz ellenben Immanuel Kanttal hozza párhuzamba:

„Amit Kant végzett a filozófiai erkölcsstanban módszeresen és céltudatosan, azt Kálvin a maga theologiai erkölcsstanában instinktíve akarta megvalósítani. Újkori kultúránk erkölcsi alapjaiba a gránitelemeket ők ketten építették.”³⁰⁹

Nagy Károllyal ellentétben Ravasz ismét Kálvin filozófiai beállítottságára helyezi a hangsúlyt. Kálvin azonban igyekezett távol tartani magát a túlzó filozófiai spekulációtól, kerülte, hogy saját elképzeléseit tegye az élő Isten kijelentésének a helyébe. Kiindulópontja Isten, ellentétben a 19. századi vallásbölcseleti megközelítésekkel, vagyis a liberális teológia álláspontjával éppen szembehelyezkedő, amikor nem az emberből magyarázza meg az Istent, hanem fordítva.³¹⁰

307 Sebestyén Jenő (1884-1950) 1918-tól theologiai tanár Budapesten. 1930-ban a hollandiai Vrije Universiteit Amsterdam disz doktorává választotta. Szerkesztője a *Kálvinista Szemlének* (1920-1931) és a *Magyar Kálvinizmusnak* (1934-1938). Számos tanulmányt, prédikációt publikál Abraham Kuyper teológiai felfogását követve. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 536.

308 KUYPER, Ábrahám: *A Kálvinizmus lényege*. A Kálvin-Szövetség kiadványai XIV. (ford. Csűrös József - Czeglédi Sándor) Nánásy István könyvnyomdája, Nagybánya, 1914. E kiadvány az eredeti szövegének újbóli lefordításával, más cím alatt, később ismét megjelent. KUYPER, Ábrahám: *Kálvinizmus és modernitás*. (ford. DANKULY Levente). Koinonia, Kolozsvár, 2001.

309 RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. 12.

310 „Vallástörténetileg azt jelenti ez a gondolat, hogy nem az Isten van miértünk, hanem mi

Kálvin írásmagyarázati elveit, igehirdetői munkásságát *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)* című munkájában tárgyalja részletesen. Mivel e műre dolgozatomban később visszatérek, itt csak dióhéjban foglalom össze a kálvini írásmagyarázati elvek közismert pontjait. Kálvin a Szentírásnak csak a történeti-nyelvi magyarázati módszerét fogadja el, igehirdetése gyakorlati jellegűek. Nem válogat a Biblia könyvei között, olyannyira, hogy az egyházi ünnepkör, vagy bármilyen más külső tényező nem befolyásolja abban, hogy sorozatban haladjon a Szentírás könyveinek magyarázatában. Kálvin prédikációi textusmagyarázatok, nincs bennük tételezés, sem téma. A textus magyarázatakor versről versre halad, nincs fő tétel, fő gondolat, ami köré csoportosítaná mondandóját. Úgy is mondhatjuk, hogy a textus szerkezete adja meg a prédikáció szerkezetét is. Fontos szempont azonban, hogy az igehallgató minden versben megtalálja azt, amit a saját maga életére tud gyakorlati módon alkalmazni.³¹¹ Ravasz László homiletikai tankönyvében is kitart a filozófiai megközelítés mellett, amikor Kálvin teológiai gondolkodásának fő lényegét a következőképpen fogalmazza meg:

„Kálvin világtörténelmi jelentősége abban áll, hogy a vallásos becslést abszolút értékre fektette, ez az abszolút érték pedig a mindenható Isten szuverenitása. Isten akarata az egyetlen norma, mindennek a világon ehhez kell szabnia magát”³¹²

Juhász Tamás kolozsvári rendszeres teológiai professzor hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában arra, hogy az Isten szuverenitása a későbbiekben Ravasz László teológiai gondolkodásában is kulcsszerepet tölt be.³¹³ Az alábbiakban ezzel kívánok részletesebben foglalkozni.

vagyunk az Istenért. Minden más vallásalakulás eddigelé egy alapgondolaton nyugodott: az ember boldogulásán s éppen ezért minden más vallásfelekezet értékelése eudemonisztikus. [...] A modern vallásbölcsezet pedig kimutatja, hogy nem az Isten teremtette az embert, hanem az ember az Istent, avégre, hogy ezzel az eszközzel a végeesség korlátjaiból kiszabaduljon, a zűrzavaros világban összhangot teremtsen s a maga arasznyi életét a halálón túlra is prolongálja. Ebből aztán nyílegyenesen következik az, hogy ember mindig addig vallásos, amíg szüksége van rá, ameddig érdekében áll. Mihelyt a természetvizsgáló azt hiszi, hogy áttekintette a dolgok szövevényét s fölfedezte a világ belső törvényeit: egyszerre eldobja magától azt a babonát, hogy az élő Isten kormányozza a világot, mert erre a tényezőre sem a világmagyarázatnál, sem az élet gyakorlati alakításánál semmi szüksége nincs.” uo. 6.

311 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 78-87.

312 uo. 79.

313 JUHÁSZ Tamás: „Útközben voltam teológus” Ravasz László munkásságának teológiai értékelése. In: *Confessio*. XXXII. 2008/1. 14-22.

2.4.2.2. A kálvini teológia, mint világnézet

Az 1909-1914, valamint az 1917-es évek kerek évfordulói a református egyházak számára jó alkalmak voltak a reformátorok és a reformátori tanok újbóli felfedezésére. Amikor Ravasz László teológiai gondolkodásában a kálvini hatásokat törekszem felmutatni, szándékosan nem a kálvinizmus hatásairól beszélek. Kálvin direkt hatása, a primer forrásokból való tájékozódás, valamint a későbbi századokban a tanításainak kálvinizmus formájában való bármiféle megjelenése között vannak különbségek. Azt jól lehet látni, hogy Kálvin újbóli felfedezése Ravasz teológiai gondolkodásának is fontos impulzusokat ad, a 20. század eleji kálvinista önmeghatározáshoz, illetve a különféle módokon megnyilvánuló kálvinizmushoz hasonlóan. Az alapgondolat, amelyet az előbbieken már említettem, Isten szuverenitása. Ez Ravasz Lászlónál több mint teológiai álláspont, ez egyben világnézeti álláspont is.

Több írásából is kiderül, hogy kapcsolatot lát a kálvini tanok és a liberalizmus között, ezért tisztázni kell, hogy mit ért ő ez utóbbi alatt. Erre a kérdésre az általa is szerkesztett *Protestáns Szemle* 1916. évi számában reflektál, *Mi a liberalizmus?* című dolgozatában.³¹⁴ Itt egy eszményi liberalizmus meghatározását kapjuk, az ún. *igazi* liberalizmusét vagy *történelmi* liberalizmusét. Valóban, a „szabad egyház szabad államban” kálvini elvének megvalósulásához, mely Kuyper teológiai felfogásában is központi helyet tölt be, feltétlen szükség van az emberi akarat szabad gyakorlására, a szuverén, felelősségteljes döntések meghozására. Mivel az egyház az emberek szabad akaratából létrejövő földi közösség is egyúttal, joggal várhatja el, hogy működése az állam által szavatolt legyen. Ebben az esetben az egyháznak is el kell ismernie az állam szabad működését, az egyház fennhatósága, bábáskodása nélkül, ez pedig a szabad gazdasági rend jelenlétét is feltételezi, vagyis a kapitalizmusét. Ravasz az libertinizmussal szemben konkrét elhatárolódást fogalmaz meg, mert ebben súlyos hiányosságként mutatkozik az erkölcs relativizálása a társadalmi élet minden területén, ahol a szabadság egyenlővé válik a szabadossággal, ahol az egyén Isten előtti felelőssége teljességgel eltűnik.

A liberalizmus megvalósulása az ember életében sohasem állhat szemben az Isten szuverenitásával, vagy ha ezt teszi, akkor létjogosultságát elveszíti. A Ravasz által meghatározott liberalizmus nem az embernek ember ellen, akár véres harcok árán kivívott szabadságjogait jelenti. Ő az isteni terem-

314 RAVASZ László: *Mi a liberalizmus?* In: *Protestáns Szemle*. XXVIII. 1916/5-6. 341-346. E tanulmány megjelent *Mi a szabadelvűség?* címmel Ravasz László: *Az emberélet útjának felén. Beszéddek, cikkek, írások*. Az Út kiadása, Kolozsvár, 1924. 102-108.

tettség gondolatából kiindulva azt vélelmezi, hogy az Istentől kapott szabadság az ember lényegéhez tartozik, vagyis az Isten szuverenitásából fakad. Istennek ugyanis tetszett, hogy az embert szabad akarattal ruházza fel, az ember pedig akkor szabad, és akkor van igazi szabadelvűség az életében, ha ennek programszerű megvalósítását hivatásának, küldetésének tekinti. A liberalizmus Ravasz felfogásában az emberi egzisztenciával azért jár alapvetően együtt, mert Isten minden embert úgy teremtett, hogy önmaga lehessen, szabadon mozoghasson és dönthessen, azzal a tudattal, hogy Istennek mindenért számadással tartozik. Ez a gondolat korábban Kálvinnál, mint etikai princípium jelent meg. Ennek értelmében a liberalizmus félreértéséről, vagy szándékos félreértelmezéséről van szó, amikor az ember nem ismeri meg Istent, a vallást feleslegesnek, vagy éppenséggel akadálynak tartja. Nincs köze a kálvinizmushoz sem annak a liberális társadalmi berendezkedésnek és államformának, ahol a társadalmi igazságtalanságok a feudális kor letűnte után sem oldódnak meg, de épp ellenkezőleg: tovább mélyítik azokat. Úgy tűnik, Ravasz László a kálvini tanulmányok hatására sokkal tisztábban látja saját liberális világszemléletét, felfigyel a liberalizmus árnyoldalaira is.

A kálvinizmusban nem csupán világnézeti álláspontot lát, hanem kultúr-történeti programot is. A kálvinizmus erényeinek taglalásába azonban addig jut, hogy a magyar nemzet életében szinte minden pozitív dolgot kizárólag ennek tulajdonít.³¹⁵ Ezen a ponton Ravasz a saját maga által kimondott, Kálvintól átvett álláspontról feledkezik meg, hogy a vallást nem lehet utilitarista módon felfogni, mert nem a keresztyénség (kálvinizmus) van a nemzetért, hanem fordítva; és a legpontosabban: a keresztyénség van az Istenért.

Úgy tűnik, a kálvinizmus kiemelése az összes keresztyén irányzat közül változatlanul vallásbölcseleti alapon történik. Ezzel szemben Abraham Kuyper a vallásbölcseleti álláspontot veti el, és másfajta, kálvini alapokon nyugvó nézetre helyezkedik. Az ember vallásosságában nem a primitívebb formákból a fejlettebb szintekre való lépésekről, hanem a tökéletesből az elkorcsosulásba való fordulásról beszél, amelyből teológiai értelemben az egyetlen kivezető út csak szóteriológiai lehet.³¹⁶

Ravasz a kálvini tanok elterjedésének messzemenő hatásaként foglalkozik Angliával, Hollandiával és az Amerikai Egyesült Államokkal, olyan pozitív

315 RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. 29-30.

316 „... ez az elmélet azt hirdeti, hogy az első ember Istene iránti tökéletes nyitottságban teremtettet; vagyis olyan lényként, akit a legtisztább, leghamisítatlanabb vallásos érzület töltött be. Ezért ez a szemlélet a vallásnak a pogányságban tapasztalható számos alacsonyrendű, tökéletlen és lehetetlen formájának a fölbukkanását semmiképpen sem az ember alkotó erejének, hanem épp ellenkezőleg, bűnbeesésének a következményeként

példákként hozza fel ezen országokat, ahol a kálvinizmus következményeképpen a társadalmi élet szinte minden területén a fejlettség, a civilizáltság a legmagasabb szinteket érte el.³¹⁷ Ezen megállapításai inkább szubjektív alapokon nyugszanak, és felületesebb kulturális, gazdasági, politikai és miszsiológiai ismeretekből fakadnak. Anélkül, hogy ezt részletesen elemezném, David J. Bosch kapcsolatos gondolatai alapján elmondható, hogy a keresztyén misszió kálvini irányának a misszióról kialakított részleges felfogása, illetve a 19. század legvégén eluralkodó általános missziói optimizmus gondolatai köszönnek itt vissza, melyre dolgozatom egy korábbi fejezetében már kitértem.³¹⁸

Talán pontosabb megközelítés lehet az a szemléletmód, amely a kálvini tanok Európában, majd a kontinens határain túl való elterjedésében egy olyan eszmevilág szétáradását láttatja, mely alkalmasnak bizonyult arra, hogy kultúraformáló erőként szolgáljon; egyedülállóság helyett inkább egyediségről beszélhetünk. A kálvinizmus a középkorban haladó szellemiségként mozgósította a kontinens lakóit, ebben a humanista miliő is segítségére volt; a reneszánszra hatékony teológiai válasznak mutatkozott, teljes dominanciát azonban soha nem alakított ki.

A kálvinizmusról kialakult felfogásban Ravasz László és Abraham Kuyper álláspontjában vannak eltérések, de egyezések is. Az eltérések adódnak a két nemzet gondolkodásbeli különbözőségeiből, hogy mindkettőjüknek megvan a maga szubjektív nézőpontja, amivel különböző mértékben bár, de egyformán relativizálják álláspontjukat. A kálvinizmusnak az egyes európai országokra, nemzetek társadalmi berendezkedésére, politikai életére gyakorolt hatásában egyaránt elfogultak, nézőpontjuk enyhén exkluzivista. Abban azonban teljes egyetértésben vannak, hogy a tudományok és a művészetek területén a kálvinizmus nélkül teljesen elképzelhetetlenek lennének azok az állapotok, minden pozitív és negatív hozzáadékkal együtt, amelyek a 19. század végére megmutatkoznak.

Az Isten szuverenitásának kálvini alaptételéből mindkettőjüknél ugyanazon következtetéseket kapjuk, de élünk a feltételezéssel, hogy ebben Kuyper

könyveli el. A vallás ezen alacsonyrendű és tökéletlen formái nem tekintendők az alacsonyabbtól a magasabb rendű felé tartó fejlődésnek, hanem szánalmas elkorcsosulásnak, amely – a dolog természetét tekintve – az igazi vallás helyreállítást csakis szoteriológiai úton teszi lehetővé.” KUYPER Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. 54.

317 RAVASZ László: *Kálvin és a kálvinizmus*. 21-23.

318 Lásd erről bővebben: BOSCH, David J.: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*. Harmat-PMTI, Budapest, 2005. *A protestáns reformáció misszió-paradigmája* (219-239), valamint a *Misszió a felvilágosodás nyomában* (240-260) című fejezeit.

megtermékenyítően hat Ravasz gondolkodására. A nagy francia forradalmat közvetlenül megelőző, és az azt követő szellemtörténeti állapotokat mindkettőn elvetik, Kuyper azonban nemcsak a liberalizmust, de a konzervativizmust is elutasítja, szellemi zsarnokságnak minősítve mindkettőt.³¹⁹

Kant filozófiája kapcsán helyesen állapítja meg Kuyper, hogy Kant „a valóság befolyását kizárólag az erkölcsi életre korlátozta.”³²⁰ Nem tulajdonít akkora jelentőséget Kant filozófiájának, mint Ravasz, s jóval kevesebb hasonlóságot lát Kálvin és Kant gondolkodása között. Ebben az értelemben Kuyper felfogásában a filozófia jóval csekélyebb szerepet játszik.

A kálvini nézetek szerint a tudomány nincs alábecsülve, sem túlbecsülve. Azon a ponton, ahol a tudomány mindentudásával és mindenhatóságával találkozunk, már nem köthető a kálvinizmushoz, és erre vissza sem vezethető. Kuyper is érzékeli a századfordulóra kialakult, majd azt a folytatólagosan radikalizálódó tendenciát, hogy az egyetemeken az oktatókat nézeteik alapján válogatják meg, tudatosan és módszeresen cserélve le, váltva fel a korábbi idők tudományos nézeteit vallókat. Ez a csere a tudomány és vallás szembenállásának progresszív kibontakozása, ahol a vallásosság (értsd: keresztyénség) szinte kizáró okká válik a tudomány szabad, racionális művelése szempontjából. A tudományt komolyan vevő és művelő többé nem tekinti a teológiát is tudománynak, mert e mögött a hitet gyanítja, amelyhez a tudománynak nem lehet köze.³²¹ Kuyper világosan rámutat arra, hogy ez a feszültség mesterséges, valódi viszály nem létezik, hiszen a teológián kívül minden más tudományterületet gyakorlónak is szüksége van hitre, mint ahogy a hitnek is szüksége van a tudományra, különben a babonáság korcs világába fordul.³²² Hasonlóképpen vélekedik Ravasz is, amikor a profán és az egyházi kultúra közötti hosszú, évszázadokon átívelő harcról beszél, amelyben hol az egyik kerekedik a másik felé, hol megfordítva. Szerinte a kálvinizmus kínálta fel a kibékülésre és a közös munkálkodásra való eszmei alapot.³²³ Ennek ellenére a nagy eszmék összeütkezésében Európa tudományos, kulturális irányai nem találkoznak minden esetben a kálvini felfogással, az eredmény inkább részleges, a kálvini nézet ajánlat, amellyel lehet élni, vagy el lehet vetni.

319 KUYPER, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. 111.

320 uo. 49.

321 A témával részletesebben foglalkoztam egy korábban megjelent tanulmányomban. KULCSÁR Árpád: A párbeszéd szüntelen aktualitása. A teremtés kérdése a teológiában és a természettudományokban. Ravasz László szintézise. In: *Református Szemle*. CXI. 2018/2. 170-193.

322 KUYPER, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. 135. 137. 143-144.

323 RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. 26.

A művészetek értelmezése mutatja a legtöbb hasonlóságot Ravasz és Kuyper felfogásában. Mindkettőjük nézeti megegyeznek abban, hogy a kálvinizmus nem művészetellenes, de a téma lényegének megragadásában Ravasz nagyobb alaposságot mutat. Ez a filozófiában való jártasságának, a Böhm-tanítvány esztétikai elmélyültségének köszönhető.³²⁴ Kuyper felismeri, hogy a kálvinizmus mulasztása, hogy istentiszteletében a művészi elem teljesen híjával van, s a művészi élményt meghagyja a színház, a hangverseny, és másik művészeti ágak számára, megoldást azonban nem kínál arra, hogy ezen miként lehetne változtatni, vagyis a vallás nyújtotta esztétikai élményig nem megy el.³²⁵ Ravasz tisztában van vele, hogy a kálvini teológiai álláspont nem a művészet ellen, hanem az esztétikai vallásosság ellen irányult, ahol nemcsak fennállt annak a veszélye, hogy a vallásos esztétikai élmény az élmény nyújtotta tárgy imádatába csap át, hanem ahol ez sajnálatosan be is következett. A művészi igénnyel megalkotott kultusz tárgy immár nem a mögötte jelentkező Istenre fordította a vallásos áhítat figyelmét, hanem magára a tárgyra vetítette ki ugyanezt:

„ebből kifolyólag nem arra a következtetésre jutottak, hogy az Isten szép, hanem a szép az Isten.”³²⁶

A kálvinizmus a művészetet kivonta az egyház mindenhatósága alól, így az szabadon bontakozhatott ki, témáját szabadon választhatta meg. Ennek tisztán pozitív haszna a művészetekre lett, a keresztyénség számára azonban hosszútávon újabb kihívásokat hozott, mert a művészetekben egyre inkább jelentkező kendőzetlenség, az erkölcsi relativizmus nem maradt meg az Isten szuverenitásából következő keretek között. Ez a helyzet újabb állásfoglalásra kellett készítse a keresztyénséget, azaz a kálvinizmus arra kényszerült, hogy kritikát gyakoroljon, és egyfajta programot fogalmazzon meg a művészet számára. Ezzel csak egyetlen gond akadt: végső soron ugyanúgy hozzá kellett szólnon a művészetek műveléséhez, mint tette ezt a reformáció előtti egyház.

Kálvinista programalkotásról már csak Kuyper esetén beszélhetünk, bár abban egyeznek Ravasszal, hogy a kálvinizmust tovább kell vinni, és tovább kell fejleszteni, a legalaposabb Kálvin-tanulmányok folytán. Erre Ravasznak

324 Részletesen tárgyalva: KULCSÁR Árpád: „A magától értetődő dolgok elmélete...” Filozófiai és esztétikai vonások Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodásában. In: *Református Szemle*. CVIII. 2015/6. 603-687.

325 KUYPER, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. 152.

326 RAVASZ László: *Kálvin és a kálvinizmus*. 28.

a későbbiekben már nem jutott sok ideje, Kuyper azonban a princetoni egyetemen tartott sorozatában külön előadást szentelt ennek a kérdésnek. Világossá teszi, hogy a 20. század teológiai gondolkodásának új iránya van szüksége, a liberalizmus elérte a maga határait, és tovább haladni ezen az úton nem lehet, amennyiben a teológia keresztyén kíván maradni. A kálvinizmusnak más irányt kell vennie. Hogy a jövő kívánalmainak meg tudjon felelni, vissza kell térnie a legnemesebb értelemben vett gyökereihez.

„Az a teológia, amely tulajdonképpen lerombolja a Szentírást, mint szent könyv tekintélyét; a bűnben nem lát egyebet, mint a fejlődés hiányát; Krisztust nem tartja többre, egy központi jelentőségű vallásos zseninél; a megváltást pusztán gondolkodásmódunk megváltozásaként fogja fel; és olyan miszticizmusba merül, amely szöges ellentétben áll az intellektus világával, hasonlatos ahhoz a gáthoz, amely a vízárdat első ostromára átszakad.”³²⁷

Kuyper a 20. században a keresztyénség legfőbb veszedelmének a modernizmust látja, és a kálvinista program kialakítását azért is véli sürgetőnek, mert megítélése szerint a római katolicizmusnak nincs hiteles alternatívája, vagyis a kálvinista egyházaknak kell lépnie minél hamarabb. Ravasz hasonló veszélyt a modernizmus helyett inkább az ateizmusban lát, de arra is felhívja a figyelmet, hogy az adott körülmények között a kálvinizmusnak védekeznie kell az észrevétlen elkatolizálódás ellen is. Ennek ekkleziológiai és ekkleziasztrikai konzekvenciáiról dolgozatom egy későbbi fejezetében értekezem. Azt azonban meg kell itt jegyezni, hogy Ravasz felfogása aktuális gondolatokat hordoz. Ennek értelmében a keresztyénséget – annak katolikus vagy protestáns formájában – az európai kultúrából kivenni, vagy szándékosan kiirtani végzetes hiba lenne. A keresztyénségnek összetartóbbnak kell lennie, mint a korábbi századokban, hogy Európa megmaradhasson keresztyénnek. A két nagy irányzat közötti torzsalkodás végső soron haszontalan, mert ez oda vezethet, hogy amennyiben mégis valamilyen kemény csapás érné az európai, keresztyén világot, könnyen bekövetkezhet egy összeomlás. Ezért érdemes megfontolás tárgyává tenni Kuyper négy pontban összefoglalt kálvinista programját:

1. „A kálvinizmust többé ne mellőzzük ott, ahol még mindig létezik, hanem erősítsük meg mindenütt, ahol hatása érezhetően jelen van;

327 KUYPER, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. 193.

2. A kálvinizmust tegyük ismét vizsgálódásunk tárgyává azért, hogy a külvilág is megismerkedhessék vele;
3. Alapelveit fejlesszük tovább korunk szükségleteivel összhangban, és következetesen alkalmazzuk azokat az élet különféle területeire;
4. Azok az egyházak, amelyek továbbra is igényt tartanak erre a hitvallásra, semmiképpen ne szégyelljek azt.³²⁸

E tételek nemcsak az Európán belül, és ezen kívül végzendő 21. századi keresztyén misszió alapjaihoz adnak támpontokat, de a gyakorlati kivitelezésen túl a misszió végzése mögötti teológiai látásmód elvi kérdéseiben is irányt mutathatnak. Kuyper a sajátosan holland protestáns helyzetre is reflektál ezzel, ahol a szétdaraboltság veszélyforrás lehet a keresztyénség jövője szempontjából.

2.5 Összefoglalás

Ravasz László teológiai gondolkodásában és lelki életében jelentős változások következnek be 1907 és 1910 között. Tanítványai visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a pozitív, építő viszonyulás nemcsak saját munkájára hat megtermékenyítően, de tanítványait is jövőbe látó módon terelgeti a szellemi növekedésben, támogatja tudományos kibontakozásukban. A gyakorlati teológia tanáraként a különféle szemináriumi és önkéntes diakóniai tevékenységeken keresztül új utakat nyit meg a belmisszióban. Az általa képviselt alternatíva ugyanúgy életképesnek bizonyul, mint a pietista irányultságú belmissziói munka, és e kettő kiegészíti egymást. A belmisszió iránti nyitottságának jele, hogy a Kolozsvárra érkező John Mott előadásain részt vesz, és személyesen megszólítva érzi magát. A kolozsvári diákság fokozott érdeklődése e látogatás kapcsán alátámasztja azt a feltételezést, amely szerint az ifjúság lelki nevelése több mint pedagógiai feladat, és ez különösen igaz az eljövendő lelkipásztori nemzedékek esetében. Ezeknek a kihívásoknak Ravasz László igyekszik megfelelni, törekvései az idézett visszaemlékezések alapján nem maradnak eredménytelenek. A liberális teológia szellemiségében nagy hangsúlyt kap gondolkodásában a szubjektum és az individuum, melyek a belmissziói (pietista) irányultságban is döntő jelentőségűek, mikor a személyes hitélet kimunkálásáról, megtérésről, újjászületésről van szó. John Mott kolozsvári látogatása Ravasz Lászlót is rávezeti erre a felismerésre, s új

328 uo. 203.

megvilágításba helyezi az általa sokat hangoztatott „személyes élet” tételét, amit a lelkipásztori szolgálatra nézve maga is szükségesnek tart. Gyakorlati teológiai felfogása, amely elsősorban a Friedrich Niebergall nevével fémjelzett irányt képviseli Erdélyben, jövőbe mutató gondolatokat, sajátos magatartást eredményeznek tanítói, nevelői munkájában. Ravasz László előrelátó gondolatai a teológiai oktatás és lelkészképzés hatékonyabbá tételéről a mögöttünk álló egy-két évtizedben megvalósult gyakorlatba ültetésükkel megerősítést nyernek.

A Kálvin-emlékév Ravasz László számára is közelebb hozza a reformátor tanításait, s bár ezek egyelőre nem írják felül a konfesszionalizmussal szembeni fenntartásait, fokozatos enyhülés figyelhető meg. A kálvinizmus egyelőre látens módon, de helyet kap teológiai felfogásában. Nézeteinek összevetése a holland kálvini irány emblematikus személyének, Abraham Kuypernek az írásaival rámutat Ravasz László kálvinizmusból merített gondolatainak helyes irányultságára. Kálvin felfogásának behatóbb tanulmányozása rádöbbeníti azokra az értékekre, amelyeket a reformátori tanok hordoznak, s felismeri, hogy ezek nincsenek ellentétben azzal a megújulásban lévő, modernnek nevezett teológiával, melyet ő is vall.

Tanári pályájának kezdetén megfigyelhető, hogy fokozatosan saját útját kezdi el járni, ez a Kálvinról és a kálvinizmusról vallott nézeteiben is megmutatkozik. Mentorának, Nagy Károlynak, mint Kálvin-kutatónak nem mindenben osztja nézeteit, hanem mer és tud saját következtetésekre jutni. Szellemi önállóságának további jelei mutatkoznak meg az Abraham Kuyper felfogásával való összevetésből. Filozófiai elmélyültsége a holland lelkipásztor és államférfi mellé helyezik, annak ellenére, hogy abban az időben a kálvinista elvek gyakorlati megvalósításában az erdélyi egyházi élet és teológiai oktatás elmarad a hollandtól.

3. AZ ÉRTÉKEK ÁTÉRTÉKELÉSE

3.1 Bevezetés a gyakorlati teológiába

1934 februárjában az Országos Református Theologiai Tanári Értekezleten Debrecenben megjelent tanárok a magyar református teológiai irodalom helyzetképéről és legközelebbi teendőiről értekeztek.³²⁹ Az előadók számba vették a századforduló óta eltelt több, mint három évtized teológiai irodalmának termését, és azokat tárgykörök szerint csoportosítva értékelték. Vasady Béla az általános vallástudományt tárgyaló előadásában annak a véleményének adott hangot, hogy az újreformátori teológia megjelenéséig (1925) a vallástudomány lényegében bekebelezte a református teológiát.³³⁰ Jeles teológusok, akik kisebb-nagyobb terjedelmű dolgozataikban, könyveikben fejtették ki saját szakterületüket, lényegében vallástudományt műveltek, és nem a szó klasszikus értelmében vett teológiát. Az általa idézett szerzők nevei dolgozatomban szinte kivétel nélkül felbukkantak már: Nagy Károly, ifj. Bartók György, Makkai Sándor, Imre Lajos és természetesen Ravasz László.

Vasady Béla nézőpontja szerint, mely az újreformátori teológiában gyökerezik egészen, a teológia vallástudományként művelése nem tett jót a református teológiának.³³¹ Igaza van abban, hogy a keresztyén teológiát, mint tudományt a vallástudományoktól meg kell különböztetni és külön kell választani, illetve, hogy az antropocentrikus vallásosság, mely az értékelt írásokból, és a szerzők teológiai gondolkodásából kitűnik, csak része, de nem a teljessége a keresztyén hitnek és vallásosságnak. Egy hatalmas előnyt azonban el kell ismernünk a vallástudományként művelt teológia képviselőinek: a teológiát, mint tudományt művelték, nem szűntek meg tudósok lenni. A református teológiát – bizonyos veszteségek árán, de – a 19. századi tudományok sorába állították és ott tartották.

A református teológián belül erre a tudományos megbecsülésre különösen a gyakorlati teológiának volt szüksége. Ravasz László *Bevezetés a gyakorlati teológiába* című magántanári dolgozatának épp ez az egyik jelentősége, hogy

329 A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. In: *Theologiai Szemle*. IX-X. 1933-1934 összevont számok. 124-142.

330 VASADY Béla: Az általános vallástudomány. In: *Theologiai Szemle*. IX-X. 1933-1934 összevont számok. (124-131) 124.

331 TAVASZY Sándor: Tudomány és világnézet. A theologiai tudomány helye a tudományok mai rendszerében. In: *Az Út*. VIII. 1925/1. 20-23.

a teológiának ezt a területét felemelte abból a sokadrangúságból, amelybe akarva-akaratlan ragadt más területekhez képest. Novák Lajos a dolgozatot méltatva, így vélekedett:

„Ezzel a dolgozatával több és jobb szolgálatot tett a magyar református egyház gyakorlati theologia irodalmának s magának a tudomány tudományos hitelének, mint az őt megelőző írók valamennyien.”³³²

Munkájával az elvi alapok kidolgozását tűzte ki célul, mint aki pontosan tisztában van vele, hogy ennek mi a tétje. Ezzel Ravasz László egy új, önálló diszciplína alapjait is megvetette a gyakorlati teológia számára. Nem véletlen, hogy az 1934-es tanári értekezleten Csikesz Sándor azt állította e munkáról, hogy minden korábbi, a témába vágó munkát elavulttá tett.³³³ Hasonlóan vélekedett 1938-ban Czegléd Sándor is: Ravasz László dolgozata óta a magyar protestáns gyakorlati teológia igazi tudományként művelhető. Ugyanakkor felfigyelt arra a kihívásra is, mely e tudományosság mögött húzódott, s jól érzékelte annak a szükségességét, hogy Ravasz munkájának vizsgálata, kiértékelése és továbbvitele több mint időszerűvé vált.³³⁴

A közel százoldalas dolgozat egy része – ahogy arra már korábban utaltam – folytatásokban megjelent az *Erdélyi Protestáns Lap* 1906-os évfolyamában. A négy nagyobb fejezetből az elsőt a lap rendszeres olvasói már megismerhették, melyben rövid, vázlatos történetét adja a gyakorlati teológiának. A dolgozat megjelenésekor Nagy Károly elfogult hangnemben értékelte jelentőségét:

„szegényes magyar theologiai irodalmunk gyöngyszeme”, valamint „látszik, hogy nem tan, de átélt és éltető, gazdagító igazság, valóság” tükröződik a dolgozattól, aminek kapcsán, „ami égbe ragadtatott Ilyésünkre gondolunk, a boldogult Molnár Albertre, kinek lelke, palástja örököse ez az ifjú Elizeus. Hol fogja hordani e palástot: a gyülekezeti munkában-e vagy a tanári katedrán: a jó Isten végzésének titka. Egy bizonyos, hogy itt vagy ott, de mindenütt a választottak kiváltságos csoportjába fog tartozni.”³³⁵

332 NOVÁK Lajos: Vélemény Ravasz László magántanári dolgozatáról. In: *Ellenzék*. Független politikai napilap. XXVIII/118.(1907. május 25) (2-3) 3.

333 CSIKESZ Sándor: A magyar református gyakorlati teológia. In: *Theologiai Szemle*. IX-X. 1933-1934 összevont számok. (141-152) 142.

334 CZEGLÉDY Sándor: *A prédikáció gyülekezetszerűsége*. A Pápai Református Theologiai Akadémia Kiadványai, 25. Budapest, 1938. 7-8.

335 uo. 167.

Novák Lajos sárospataki gyakorlati teológiai tanár úgy látta, a dolgozatban Ravasz rendszeralkotó szándéka nyilvánul meg. A korábbi felfogásokkal szemben, melyek a gyakorlati teológiával kapcsolatban regnáltak, szerzője a hétköznapi értelemben vett gyakorlati teológiával kevésbé, de az elvi kérdésekkel annál alaposabban foglalkozik. Megközelítése vallásbölcseleti, vallástörténeti, az egész munka a gyakorlati teológia metafizikáját adja.³³⁶

A dolgozattal Ravasznak nagyon sietnie kellett, ezért mindössze három hét alatt írja meg, ez pedig a szöveg minőségének a rovására megy. Bírálói meg is jegyzik, hogy „idegen szavakkal telített, dialektikája igen elvont, néhol homályos, sőt parlagias.”³³⁷ A *Protestáns Szemle* recenziójában kritikusa össze is gyűjti azokat a megfogalmazásokat, szófordulatokat, melyekkel vagy csínján kellett volna bánnia, vagy teljesen mellőznie kellett volna,³³⁸ és egyik-két kisebb tárgyi tévedésre is felhívja Ravasz figyelmét.³³⁹ Novák Lajos úgy vélekedik, hogy az egész munka az egyházi körökben nem szívesen hallgatott bölcsészeti műnyelven íródott, de azt elismeri, hogy

„... az az író, aki ilyen írói tulajdonságokkal rendelkezik, egyképpen hivatott a tudománynak úgy az irodalomban, mint a tanári katedrán való szolgálatára.”³⁴⁰

A dolgozat néhány gondolata visszaköszön a fakultáson elmondott székfoglaló beszédében, illetve egy-két kisebb tanulmányban is, melyek már túlmutatnak a gyakorlati teológia elvi kérdésein, a homiletika tárgykörébe vezetnek,³⁴¹ egyes részek pedig beépítésre kerülnek homiletika tankönyvébe. Ezeket a szövegátfedéseket dolgozatom lábjegyzeteiben jelölöm.

336 NOVÁK Lajos: Vélemény Ravasz László magántanári dolgozatáról. 2.

337 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 94.

338 „Ezekre példa: kaptafa-bölcsesség; lócsei kalendárium; lélekölő, sivár ortodoxia; bűvész a cilinderből; nagyműveltségű causeur; a vallástudományok árfolyam-értéke; a masszív dogmatizmus farizeusai; a materializmus, ez a nagy parázna; boszorkánypogatag; a tradíciók békanyála; nyereg alatt puhított bölényhús; abroncsok a hordó körül. stb.” Sz. M.: Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. Kolozsvár, 1907, 96 lap. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/8. (547-549). 548.

339 „Kissé erőltetett a ‘ténykomplexum’ s az ‘egyházközség és közönség’ közötti megkülönböztetés. Végül tárgyi tévedés, hogy Lipsius, a nagy jénai dogmatikus Ritschl tanítványa, s csakis a gyakorlati teológiára nézve fogadhatom el azt az állítását, hogy ‘a református szellem Németország szabad teológiájának vala a nemtője.’” uo. 548.

340 NOVÁK Lajos: Vélemény Ravasz László magántanári dolgozatáról. 3.

341 RAVASZ László: Az igehirdetés megújíthatósága. In: *Református Prédikátori Tár*. (szerk. ifj. Péter Károly). Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely, 1907. V-XVI; Ravasz László: Igehirdetésünk alapkérdése. In: uő.: „*Ez ama Jézus*” *Egyházi beszédek, elmélgédek*. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910.

3.2 A református egyház élettana; az ekkleziasztika születése. Elvi kérdések

A magyar református gyakorlati teológiának, mint teológiai tudományterületnek a nagyobb megbecsülését a 19. század kezdete óta gyakorlati teológiát tanító református teológiai tanárok rendre sürgették. Kovács Albert a *Homiletika* 1904-ben külön fejezetet szentelt a kérdésnek, amelyben megállapította, hogy nem elegendő az, ha valaki gyakorlatias ember, egy szolgálatra kibocsájtott lelkipásztornak kellő tárgyi tudással is rendelkeznie kell, a gyakorlati munka mögött az elméleti alapoknak is ott kell lenniük:

„Némelyek a gyakorlati theologia értékét az elméletivel szemben túlbecsülik, s a theologustól nem kívánnak egyebet, mint hogy jó practicus pap legyen. [...] theologiai ismeret nélkül senki sem lehet jó pap.”³⁴²

Ennek megfelelően Ravasz László magántanári dolgozatának bevezető részében elsőként azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy tudomány-e a gyakorlati teológia, és szükséges-e külön prolegomenát szentelni neki? Megelégedhetünk azzal, amit korábban némelyek vallottak, miszerint „különböző természetű műszabályok összességéről”³⁴³ van csupán szó? Boross Géza Ravasz László gyakorlati teológiai munkásságának jelentőségéről írt rövid, de tartalmas dolgozatában hívta fel újra a figyelmet arra, hogy ez a kérdés mennyire lényeges volt Ravasz korában, és elmondhatjuk, hogy ugyanilyen lényeges ma is. Az újreformátori teológia ugyanis az egész kérdéskört rendszeres teológiai, ekkleziológiai témának tekintette, éppen ezért az elvi tisztázásokat is ezen a területen látta helyénvalónak.³⁴⁴ A 20. század második felétől azonban a gyakorlati teológiai gondolkodás ismét felülvizsgálta irányultságát. Az 1960-as évek végére kérdéssé lett, hogy a gyakorlati teológia megmarad-e a Karl Barth általi Ige-teológia tekintélye alatt, és az egyházi cselekvést is változatlanul – kizárólagossággal – ennek rendeli alá, vagy változtatni fog ezen.³⁴⁵

342 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1904. 2.

343 Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 4.

344 Boross Géza: Ravasz László, a gyakorlati teológus. In: *Református Szemle*. XC. 1997/2. (142-145) 142-143.

345 Laan, Jaap H. van der: *Hoge woorden over de preek*. Uitgebreide tekst van het afscheidscollege, uitgesproken op vrijdag 2 november, 2001. Kampen Oraties 17. Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen, 2001. (1-24) 14.

A változtatást képviselők a gyakorlati teológia tudományos szabadságának igényével érveltek, melynek vizsgálódási körébe az empirikus módszerekkel kutatható dolgok tartoznak. Ennek nem része Isten, mert Őt nem kell kutatni, hiszen Ő önmagát Igéjében kijelentette, a Kijelentés által tehát mindenki számára megismerhető, aki erre vágyik. Amennyiben a gyakorlati teológiának létjogosultsága van a teológiai tudományok között, akkor kutatási területe elsősorban az emberre irányulhat, feladata kell legyen az ember minél alaposabb megismerése, például a kontextus vizsgálata az emberi életekben.³⁴⁶ Ebben az értelemben a gyakorlati teológia vizsgálódik az igehallgató és az igehirdető személye irányában egyaránt, feltárja egyéni adottságaikat, a hatásokat, amelyek érik, és amelyek állandó változásnak, formálódásnak teszik őket ki életük során. Ezáltal a gyakorlati teológia célja, hogy az eljövendő lelkipásztorokat felkészítse a szolgálatra, a praktizáló lelkészeknek pedig folyamatos emberi segítséget nyújtson munkájuk hatékonyabbá, eredményesebbé tételében. A gyakorlati teológia e feladat ellátása érdekében a különféle humán tudományok területeivel érintkezik (pl. pszichológia, szociológia, vallástudomány), azokkal korrelál, módszertanukat vizsgálat tárgyává teszi, kutatási eredményeiket lehetőség és szükség szerint felhasználja. Ez azonban nemcsak a mindennapi életgyakorlat összetevő elemei utáni kutatást jelenti, hanem az Isten „nyomai” után való kutatást is, azaz a társadalmi relevanciák mellett a vallásos identitás kérdésével is foglalkozik.³⁴⁷ Ez nem jelent elfordulást az Igétől, vagy az egyházi hagyományoktól, viszont megnyitja a lehetőséget a kérdezés, kutatás, értékelés, következtetés, cselekvés tudományos emberi magatartásformái iránt.

A múlt század második felében a nyugat-európai protestáns egyházak, a gyakorlati teológiai szakemberek már jól érzékelték a társadalomban azt a folyamatot, amit szekularizációnak hívunk.³⁴⁸ Kelet-Európában sem volt ez másként, az egyének életében azonban volt egy lényeges különbség: míg a nyugat-európai emberek vallásos, keresztyén identitásukból fakadóan szabadon dönthettek a szekularizáció elutasítása mellett különösebb következmények nélkül, addig keleten a diktatórikus rendszereknek köszönhetően egy ilyen döntés nem járt következmények nélkül, hanem jóval nagyobb

346 HEITINK, Gerben: *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03' de weg, het landschap en de praktische theologie*. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar Praktische Theologie aan de faculteit de Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op mei 2003. VU Boekhandel/Uitgeverij Amsterdam, 2003. (1-26) 5-6.

347 uo. 5-6.

348 HEITINK, Gerben: *Praktische Theologie. Geschiedenis-theorie-handelingsvelden*. Kok Kampen, 1993. 46.

kockázatot jelentett. Ezzel együtt erős immunitás volt megfigyelhető Kelet-Európában, mely nemcsak tiszteletet vívott ki nyugati keresztyének részéről, de azt az optimizmust is megelőlegezte, amivel a rendszerváltásokat követően tekintettek az itt élőkre. Ez az optimizmus azonban nem bizonyult helytállóan: míg a diktatúrák idején a keresztyén hit, az egyház melletti kiállás egyszerre jelentett hűséget Istenhez és rendszerellenes alapállást (vagy adott esetekben csak ez utóbbit), addig a nyugati típusú szekularizációnak ez a korábbi immunitás nem tudott gátat szabni. A társadalom atomizálódása, a szubjektivizálódás, individualizálódás szükségszerűen végbement Kelet-Európában is. A nyugat-európai teológusok, társadalomkutatók által a szekularizáció korábban már jól leírt szimptomái jól kimutathatókká váltak: az „Én” előtérbe kerülése egy fragmentizálódó világot eredményezett, melyben az „Én” szubjektív, individuális érdekeinek képviselője, az élethez való racionális viszonyulást erősítette, illetve az emberi kapcsolatok lazább értelmezése, tartósságuk lerövidülése vált megfigyelhetővé. Ez a racionális viszonyulás egyfelől az érzelmek háttérbe szorulását eredményezte, másfelől egy lelki szomjúságot is magával hozott, ami a spiritualitás, a vallásosság, a hit iránt keltette fel újra és fokozta az érdeklődést. A gyakorlati teológiát művelők ezt felismerve tartották fontosnak, hogy tudományterületük feladatát szükségszerűen újraértékeljék, a korábbi elméleteket felülvizsgálják, munkamódszerükön, felfogásukon változtassanak.³⁴⁹ Ez bizonyos értelemben a barthi teológiát megelőző liberális irányhoz való visszafordulást is eredményezte, a gyakorlati teológia antropocentrikus oldalát erősítve megismét. Ennek figyelembevételével kívánom a továbbiakban Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodását vizsgálni: korabeli eredményeit, értékeit felmutatva jelenkori relevanciákat keresve felfogásában, ezzel mérlegre téve aktualitását is.

Ravasz László a 19. század neves német teológusainak munkáira támaszkodva törekedett a magyar református gyakorlati teológia elvi alapjainak megteremtésére, jól érzékelve, hogy ahhoz, hogy e tudományterület kivívja az őt megillető helyét a teológiai tudományok között, az elméletalkotás nem kerülhető meg. Carl Immanuel Nitzsch,³⁵⁰ és Ernst Christian Achelis³⁵¹ nyomdokain haladva úgy vélte, hogy az egyházi élet „eleven organizmus,

349 DINGEMANS, G. D. J.: *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de praktische theologie*. Uitgeverij Kok Kampen, 1996. 16-35.

350 NITZSCH, Carl Immanuel: *Praktische Theologie I-II*. Adolf Marcus, Bonn, 1847-1848.

351 ACHELIS, Ernst Christian: *Lehrbuch der Praktischen Theologie I*. Mohr, Freiburg, 1890.

amely különböző funkcióiban él és valósul meg³⁵², tehát a gyakorlati teológia az egyház élettanát írja le. Ő azonban tovább ment, amikor a pusztán leírásnál a gyakorlati teológiát nemcsak leíró, de előíró tárgyként fogta fel, amely nemcsak a *mi van?*, de a *mi kell?* kérdésére egyaránt választ kell adjon.

Gerben Heitink holland gyakorlati teológus a 20. századi gyakorlati teológiában végbement önmeghatározási folyamatokat szintén kérdések köré csoportosítva írja le. Meglátása szerint a gyakorlati teológiának mindig valamilyen kérdésre kellett reflektálnia, ezek a kérdések pedig a 20. század második felében a következők voltak: a) '50-es évek: *hogyan?* (hogyan végezzem a pásztori munkát?); b) '60-as évek: *mit?* (mit tudok még mondani?); c) '70-es évek: *miért?* (miért teszem ezt, kinek fontos ez?); d) '80-as évek: *ki?* (ki vagyok én?); '90-es évektől napjainkig: *hol?* (hol keressem?).³⁵³

Úgy tűnik ezek a kérdések a 19. század végi, 20. század eleji periódusra is alkalmazhatóak ezen időszak kevésbé szekularizált jellege ellenére is, és lehet ezt az öt kérdést arra a kettőre szűkíteni, melyet korábban Ravasz László esetében idéztem. A *hogyan*, *mit*, *miért* kérdések összefoglalhatók a *mi van?* kérdésében, a *ki* és *hol* pedig a *mi kell?* kérdésében. Ugyanakkor azt is el lehet mondani, Ravasz László teljes dolgozatának figyelembevételével, hogy a 19. század végi, 20. század eleji optimizmus, mely a tudomány látványos fejlődésébe vetett hitből is fakadt, már ott hordozta magában azt a viszonyulást, mely nem a *hogyan* és *mit* kérdéseire kereste a választ, hanem arra, hogy *miért?* Ezek alapján egyet tudunk érteni Johannes van der Ven meglátásával, aki szerint a gyakorlati teológia az elmúlt kétszáz évben három témán keresztül igyekezett a gyakorlati teológia tudományterületét megfogalmazni: a pásztori hivatás gyakorlása, az egyház kiteljesedése, valamint az emberi cselekvés Isten országának perspektívája szerint.³⁵⁴ Ahogy ezt látni fogjuk, Ravasz László gyakorlati teológiai prolegomenájában mindhárom kérdés megjelenik, bár nem azonos hangsúllyal.

Boross Géza a gyakorlati teológia meghatározásánál a Ravasz által felállított definíciót később így pontosította: „a gyakorlati teológia az egyház életének és szolgálatának a teológiája.”³⁵⁵ Amennyiben az egyház összefüg-

352 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 4.

353 HEITINK, Gerben: *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03' de weg, het landschap en de praktische theologie*. 18-19.

354 VEN, Johannes A. van der: *Wat is pastoraaltheologie? Een analyse van het werk van F. Haarsma*. In: *Toekomst van de kerk. Studies voor F. Haarsma*. (szerk. Ven, J. A. van der). Kok Kampen, 1985. 13-14.

355 BOROSS Géza: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995. 6.

gésében használjuk az élet szót, úgy a fogalom teljesen általános értelmében benne tudhatjuk azt is, hogy az élet = szolgálat, de Boross Géza által explicit verbis kimondva precízebb eligazítást ad arra nézve, hogy az egyháznak az egzisztáláson túl (önfenntartásán, öntevékenységein) mi a tulajdonképpeni lényege, küldetése, célja, feladata.

Mindkét idézett magyar református definíció esetében kimutathatóak antropocentrikus vonások, de Ravasz László felfogása sokkal markánsabb ezen a téren, – hiszen a barthi teológia előtt jár –, amikor a *mi kell?* kérdésének megválaszolásában a külső tényezőket elutasítja, legyen az akár a Szentírás, az őskeresztyének egyházi élete, akár valamiféle idea, vagy tényanyag, mert ezek a „tekintély igazságát” hirdetik. Ezzel szemben ő az „igazság tekintélyét” tartja az egyetlen mércének, mert:

„a szubjektív felfogás épen a teológia mezején terem legnemesebb és legdúsabb gyümölcsöt, mert itt személyes élettapasztalattá fejlődik és e tudománynak nemcsak igazságot, de prófétai lendületet ad.”³⁵⁶

Első látásra merésznek tűnhet az, amit Ravasz László ebben a kérdésben állít. Itt azonban nem arról van szó, hogy a Szentírás, az egyházi hagyomány, esetleg a dogmák ellen beszélne, hanem sokkal inkább a reformátori hagyománynak, a Kálvin-tanoknak egy sajátos értelmezése érhető tetten, mikor liberális teológiai alapokon a szubjektív felfogásra helyezi markánsan a hangsúlyt. A reformátorok is hangsúlyozták, hogy a hitnek személyessé kell lennie, az Istenhez való személyes odafordulásban, a személyes megtérésben pedig benne kell lennie a szubjektumnak, ami azzal jár, hogy az egyén hitéről való felelősségvállalás az egyházzal, mint intézménnyel áttevődik a szubjektum vállára. A protestáns egyházak történetéből tudjuk, hogy ez a személyes felelősségvállalás nem egyformán és nem egy időben ment végbe mindenhol, de lényegét tekintve – ahol megtörtént – azzal járt, hogy az egyház tagjai érintetté váltak az egyház, a gyülekezet életében, munkájában, felelőségük pedig megnőtt. Azzal, hogy a reformáció teret engedett az individualizálódásnak, személyesen érintetté kívánta tenni az egyház tagjait, lényegében pedig a felelőséget osztotta meg, bevonva a cselekvésbe a gyülekezet tagjait, kockázatot vállalva, hogy a folyamatok lehetnek sikeresek, de fennáll a kudarc, a kisiklás veszélye is.

Ez a fajta jelenlét az egyház életében a tagok számára többé nem passzív részvételt jelentett, hanem tudatos felvállalását annak, ami az egyházban, a

356 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 7.

gyülekezetben történik. Ezt kellett személyessé tenniük, felismerve, hogy tevékenységükre önkéntesen, szabad akaratukból vállalkozhatnak, erre igényt tartanak az egyházban, ahol beleszólása lehet az események alakulásába. Ennek eredményeképpen a szubjektív felfogás felerősítette a kritikai attitűdöt, de megnyitotta annak a perspektíváját is, hogy Isten személyes Isten, aki nemcsak közvetítőkön keresztül érintkezik az ő gyermekeivel, hanem direkt módon. Ez azonban direkt felelősséget is jelent Isten előtt a szubjektumra nézve.³⁵⁷

Ravasz László a személyes élettapasztalatra, mint kulcsfogalomra *Az élet igazsága* c. tanári székfoglaló beszédében is nagy hangsúlyt fektetett.

„... személyessé tenni a keresztyénséget, amely maholnap csak történelmi emlék, vagy kegyes hagyomány lesz; létté változtatni azt, ami eddig kifejezés volt, szubjektívvá magasztosítani az intézményeket, a tantételeket. *Személyes élet*, ez az én ideálom, lelkivilágomnak, tudományos meggyőződésemmek alapigazsága – vajha pályafutásom is erről tenne bizonyosságot.”³⁵⁸

Nézőpontjában a személyes élet egyenesen aránylik a szubjektivizmussal, de azt még nem tisztázza, hogy a szubjektív igazság hogyan találja meg helyét az egyházban és a teológiában? Dingemans egyenesen az individuum praxisának nevezi a gyakorlati teológiát, melynek értelmében nemcsak a gyakorlati teológia keresi az új utakat a maga számára, hanem a szubjektum is keresi a saját útját a gyakorlati teológia segítségével.³⁵⁹ Heitink egyik tanulmányában egészen a szubjektum filozófiai gyökeréig megy vissza, amikor René Descartestól (1596-1650) származtatja a fogalom tartalmi hátterét, részletesen fejtegetve a kérdést. A „gondolkodom, tehát vagyok” közismert idézete Heitink szerint a szubjektum születése, amikor a szubjektum elválik

357 A dolgozatom egyik előző fejezetében tárgyalt Abraham Kuyper kálvini nézetei, melyeket Ravasz László felfogásával vettem egybe, 1892-ben hasonló elv alapján, a szubjektív döntésekre építve adott teret a hívő egyháztagnak a gyülekezet életében három szempont szerint: tudatos, személyes döntés alapján hitvalló egyháztagnak kell lenniük; személyes jelenlétük a saját magukért és egymásért vállalt személyes felelősség tudatban kell megnyilvánulnia, valamint az önkéntes anyagi áldozathozatalban; egy „nagykorú” egyháztagnak képesnek kell lennie saját hitét szavak által is kifejezésre juttatnia, valamint saját, személyes véleménye kell legyen az egyház dolgait illetően. DEKKER, G. & HEITINK, G.: *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk*. Ten Have Baarn, 2002. 67-68.

358 *Emléklapok Dr. Ravasz Lászlónak, a Kolozsvári Református Theológiai Fakultáson a Gyakorlati Theologia nyilvános, rendes tanárának 1907. évi szeptember 15-én tartott Székfoglalójáról*. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907. 23.

359 DINGEMANS, G. D. J.: *Manieren van doen*. 31.

az objektumtól azzal, hogy racionálisan elemez, reflektál, mintegy szembehelyezkedve ezáltal az őt körülvevő világgal. Ettől fogva az egyén nem fogad el automatikusan mindent, ami korábban a tradícióból ráruházódott.³⁶⁰

Egyet kell értenünk Ravasz Lászlóval abban, hogy a keresztyén hitnek személyessé kell lennie; nem lehet elégséges, ha egy adott közösség közösségi hite vetül ki az egyénre, aki ennek passzív „elszenvedője”. Azzal, hogy a hit személyessé lesz, spontán kialakul egy személyes élettapasztalat, melynek szubjektív elemei letagadhatatlanok. Ez a felfogás utat nyit annak, hogy egy külső, objektív, a priori tény önmagában nem lehet igazság, csak ha a szubjektivizmus szűrőjén is keresztülment. Ennek értelmében a Szentírás tanításaiból, de a hitvallásokban megfogalmazott hitbeli felismerésekből, a teológia általánosabb állításaiból egyaránt mindenki azt fogadja el, ami az ő szubjektív igazságának megfelel, ami pedig nem, azt igazából elveti. Ez lényegében már túlmutat a gyakorlati teológia általános, elvi kérdésein, hiszen hermeneutikai, dogmatikai, etikai határokat is feszeget. Klaus Douglass ezt így fogalmazza meg:

„... az igazság nem a miénk. Mi csak ismerjük az igazságot! [...] Nem mi rendelkezünk az igazság felett, hanem az igazság rendelkezik felettünk.”³⁶¹

Tegyük hozzá: az igazság fogalma alatt Jézus Krisztust értjük.

A fentiek alapján úgy tűnik: miközben Ravasz törekszik arra, hogy a tudományosság talaján tudjon maradni feladatával, mozgástere leszűkül azáltal, hogy az objektív, külső tényezőt elveti, és kizárólagosságot ad a közvetlen vallásos tapasztalásoknak. Gondolatmenetében kérdéseket vet fel az a rész, ahol azt véleményezi, hogy az egyén, amennyiben az egyházhoz tartozik, akkor az egyházi életnek automatikusan az alanyává is vált, és ebből egyenesen az következik, hogy tudja, minek kell lennie az egyháznak.³⁶²

Állítása első részéből nem következik a második, sőt, semmi garancia nincs arra, hogy valaki az egyház tagjaként már tudja is, hogy minek kell lennie az egyháznak – mintegy önmagától kitalálva azt. Az egész kérdés tulajdonképpen nem is teljesen ekkleziasztikai, hanem ekkleziológiai, de

360 HEITINK, Gerben: Het gemeentelid als subject. In: *Een gezamenlijke trektocht. Meedenken met Jan Hendricks over gemeenteopbouw.* (szerk. Heitink, Gerben). Kok Kampen, 1998, 19-20.

361 DOUGLASS, Klaus: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 88.

362 „... sőt ez jogosít fel arra, hogy ideálokat állapítsak meg s vezércsillagot tűzzek az egyházi élet egyetemes fejlődése felé.” RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába.* 6.

ahogy ezt Kádár Ferenc észreveszi, Ravasznál „még nincs tisztázva a gyakorlati teológiai egyháztannak az ekkleziológiával való kapcsolata.”³⁶³ Ez annak tudható be, hogy Ravasz dolgozata lényegében az ekkleziaszতিকának, mint önálló gyakorlati teológiai diszciplínának a megalapozója a magyar református teológiában, munkája azonban egyfajta vázlat inkább, mint véglegesre csiszolt munka. A vázlatosság ellenére egyet kell értenünk Boross Gézával, amikor Ravasz Lászlót a magyar református gyakorlati teológia kreatórának nevezi.³⁶⁴

A gyakorlati teológiának mindig a való étellel szoros kapcsolatban kell lennie, mert a különféle teológiai diszciplínák esetében fennáll a veszélye a filozofikus vagy filológiai elvontságnak. Ezt pedig a gyakorlatiasságnak, a hétköznapok valóságában élő teológiának ellensúlyoznia kell, azzal a fenntartással, hogy objektív alap-normáit nem csak szubjektív, azaz lényegében folyamatosan változó, pillanatnyi álláspontoknak rendeli alá. A gyakorlati teológia meghatározásánál Szabó Lajos más irányból közelít, amikor sem leíró, sem előíró tulajdonságról nem beszél, hanem arról, hogy:

„A gyakorlati teológia jelenbeli elkötelezettsége az egyházi közösségek mai életformájának, kegyességi gyakorlatának és a társadalomban betöltött szerepének folyamatos kutatása.”³⁶⁵

A gyakorlati teológia abszolutizálása helyett a vélekedő, tanácsadó, javaslatokat tevő pozíciót jelöli ki, a megmondó, kijelentő, utasító, kritizáló felfogás helyett. A gyakorlati teológia lényegét egyfajta életvezetésben, az életismeret elmélyítésében látja. Ebben az interdiszciplinaritást tekinti a gyakorlati teológia egyik legfőbb szövetségeseinek, s fundamentalista veszélyt lát abban, ha a gyakorlati teológia elzárkózik ettől, s hidak helyett falakat épít. Felfogásában egészen odáig érkezik, hogy az utóbbi évtizedekben jelentkező kísérleti jellegű gyakorlati teológiában látja a követendő utat, mely szerint:

„ez a fordulat magával hoz egy strukturális változást is, amelynek következtében a gyakorlati teológia nem ragaszkodik mereven a régi felosztásokhoz, és nem köti magát a hagyományos eljárásokhoz, hanem többségében *experimen-*

363 KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most. Az ekkleziasztika művelésének alapjai, eredményei és mai lehetőségei*. Doktori értekezés a gyakorlati teológiai tudományok tárgyköréből. Sátoraljaújhely, 2006. 45.

364 BOROSS Géza: Ravasz László, a gyakorlati teológus. 142.

365 SZABÓ Lajos: *Alapozó ismeretek a gyakorlati teológiában*. Luther Kiadó, Budapest, 2004. 9.

tális módon alkot. A kísérletezés mellett az *élmények, tapasztalatok és reflexiók* feldolgozása is elfogadott gyakorlattá vált.”³⁶⁶

Ezen a ponton már világossá válik, hogy alapjaiban a schleiermacheri tradícióhoz nyúl vissza, amikor kísérletezésről, élményekről és tapasztalatokról beszél, melyek más – lényegében nyíltabb – megfogalmazásban ugyanazt az antropocentrikus, szubjektív nézőpontot erősítik meg, melyről száz évvel korábban Ravasz is beszélt. Nem túlzás azt állítani, hogy a barthi teológia után az új ezredévre a gyakorlati teológia reneszánszát látjuk kibontakozni. Kozma Zsolt emlékeztet arra a tényre, hogy az újreformátori teológiának azért nem volt külön gyakorlati teológiája, mert álláspontja szerint az egész teológiának gyakorlativá kell válnia.

„Végső fokon mind a dogmatika, mind a homiletika ugyanarra a kérdésre keresi a választ: *mit* prédikáljunk? A különbség csupán annyi, hogy a dogmatika a *honnan* kérdésére is válaszol, amikor visszanyúl a bibliai teológiához, a gyakorlati teológia előre néz az egyház valóságára, amikor a *hogyan* kérdésére felel.”³⁶⁷

Bár ebben a megállapításban a homiletika nem jelenti az egész gyakorlati teológiát, de lényeges alapeleme; ezt az újreformátori felismerést pedig, mely szerint az egész teológiának gyakorlativá kell válnia nehéz lenne bármivel is helyettesíteni. Jacob Firet a múlt század hatvanas éveiben, a holland gyakorlati teológia paradigmaváltásakor úgy vélekedett, a gyakorlati teológia érzékeli és érzékelteti az Isten közeledését az emberhez az Ő szaván keresztül az emberi világba. Felfogása a gyakorlati teológiáról több kiadást megért munkája alapján nagyon röviden így foglалható össze: *kapcsolat* (mi Isten szava, és mit tesz Ő), *közösség* (milyen strukturális forma az, amin keresztül Isten közeledik), és *diakónia* (mit eredményez, ha az ember Isten szava erőterébe lép). Értelmezésében Isten közeledése nemcsak a kérügma útján, de a didaché és a paraklésis útján is megvalósulhat.³⁶⁸ Firet megközelítéséből most csupán annyit szeretnék hangsúlyozni, amennyi kapcsolódik a Kozma Zsolt által megfogalmazott *honnan?* kérdéséhez. Ahogy a fenti idézetből kiderül, értelmezésében ismét kérdőszavakkal találkozunk, a korábban már emleget-

366 uo. 12.

367 KOZMA Zsolt: *Ekléziasztika. Az egyház a mai helyzetben*. Egyetemi jegyzet 1980-2000. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000. 3.

368 FIRET, Jacob: *Het agogisch moment in het pastoraal optreden*. Kok, Kampen, 1982. 54-109.

tett *mit?* és *hogyan?* mellett megjelenik a *honnan?* kérdése is, amely a barthi teológia szellemiségében fogant értékes kiegészítés. Ezzel emlékezteti a gyakorlati teológiai gondolkodást arra, hogy a *honnan?* kérdéséről nem szabad elfeledkezni, ez a kérdés köti össze a gyakorlati teológiát a többi teológiai tudományterülettel, ami Fíret ismertetett álláspontjához közelít. Vagyis fontos, hogy a gyakorlati teológia ne csak a társadalomtudományokhoz viszonyítva tudja önmeghatározását elvégezni, hanem a teológiai tudományok körében is szerves kapcsolódási pontokat őrizzen meg. Ennek értelmében a már említett kérdések más sorba rendezésével [a) honnan? b) mit? c) hogyan?] fel is állítható egy „teológiai minimum”, amely további megfontolásokra készíthet.

Korábban már utaltam rá, hogy a gyakorlati teológiában a múlt század második felében az újreformátori irány által kijelölt helyről való elmozdulás épp a tudomány szabad gyakorlásának érve mentén bontakozott ki. Ez, mint visszatérő motívum, jelentkezik a gyakorlati teológia művelésének felelevenítése és véghezvitele kapcsán, azaz a liberális teológia talaján álló Ravasz László felfogásával változatlanul egybecseng:

„... a gyakorlati theologia igazsága és ereje a vallásos élet intenzitásával, meg a teológiai gondolkodás szabadságával egyenes arányban áll,”³⁶⁹

Hasonlóan vélekedik a kérdésről Szabó Lajos is:

[a gyakorlati teológia] „... a mindenkori egyházi praxist akkor segíti leginkább, ha a tudományos tevékenységhez elengedhetetlenül szükséges szabadsága is biztosított.”³⁷⁰

Talán nem felesleges itt kitérni arra a különbségre, amely a gyakorlati teológia művelésében az európai és az amerikai gondolkodásmódot jól kimutatható módon disztingválja. Gerben Heitink hívta fel arra a figyelmet, hogy az európai teológusok a gyakorlati teológiában is inkább enciklopédikusan gondolkodnak, ami a pontos és megfelelő megkülönböztetést, a dolgok világos elválasztását jelenti. Ezzel szemben az amerikai teológusok a korrelációkra teszik a hangsúlyt, megközelítésük inkább hermeneutikus, a kapcsolódási pontokat keresik, melyen keresztül az Ige megértése egyben annak érthetővé tételét, elsajátítását, megélését is lefedi. Ez a felfogás elősegíti a köl-

369 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 7.

370 SZABÓ Lajos: *Alapozó ismeretek a gyakorlati teológiában*. 14. [beszúrás tőlem].

csönösséget, és magában hordozza a reflexió lehetőségét. Ez utóbbi gyakorlati teológiai viszonyulás Heitink munkájában is jól tetten érhető.³⁷¹ Ravasz László esetében egyértelműen az európai teológiai gondolkodás ad inspirációt gyakorlati teológiai nézeteihez, de ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy az elvek megfogalmazásában az útkeresés jellemzi.

A téma lezárásaképpen Firet álláspontjára utalok, aki a gyakorlati teológia tudományosságát ebben a hármas feladatban találja meg: ki kell dolgozni és tanítani egy gyakorlati teológiai báziselméletet; ki kell dolgozni és tanítani a különböző gyakorlati elméleteket; illetőleg gyakorlati tréningeket kell tartani a gyakorlati teológia különféle szakterületein.³⁷² Ravasz László gyakorlati teológiai elvei a 20. század elején ezeknek az általános elvárásoknak már megfeleltek. Magántanári dolgozatában nemcsak megkérdőjelezte a teológia egészének gyakorlati karakterét, hanem releváns válaszokat is adott rá, melyek időtállóan bizonyultak. Felfogásából kiténik, hogy a hétköznapi hitgyakorlat és az egyház gyakorlata közötti feszültséget pontosan érzékelt. Azt is felismerte, hogy a felmerülő kérdésekre már nem lehet csak a Szentírás tekintélyére, a hitvallásokra, dogmákra hivatkozva válaszolni. A liberális teológiának a gyakorlati teológia területén „mozgásba kell lendülnie”, korábbi álláspontját meg kell haladni, mert reflektálni kell mind a természettudományos felismerésekre, mind a humán tudományok gyorsan változó eredményeire. Mindezekben nem „veszélyt” látott, hanem messzemenően segítséget vélt felfedezni. Nem volt célja kiszakítani a gyakorlati teológiát a teológiai tudományok köréből, kritikája nem általában az egyházi hagyományok ellen szólt, hanem az elméleti síkon jelentkező tradícióértelmezést szerette volna korrigálni úgy, hogy az nemcsak a reformátori szellemiségnek feleljen meg, de a korabeli modern gondolkodásnak is.

Megállapítható tehát, hogy a gyakorlati teológiát a keresztyén egyházon belül kell értelmezni, annak keretei – vagy ha úgy tetszik, korlátai – között, ahol a szubjektív kritikát álló normá(k)nak kell irányt mutatniuk tevékenységének kifejtésére, ahogy azt Boross Géza találóan megfogalmazza:

„... az egyházi szolgálat titkát csak az egyházból, az egyház csodájából, az egyház szolgálatáról, küldetéséről szóló bibliai tanításból lehet érdemben megragadni. A gyakorlati teológia tulajdonképpen e bibliai tanításnak előadása, kifejtése, ér-

371 HEITINK, Gerben: *Praktische Theologie. Geschiedenis-theorie-handelingsvelden*. Kok Kampen, 1993. 113.

372 FIRET, Jacob: De plaats van de Praktische Theologie binnen de theologische faculteit. In: *Spreken als leerling. Praktisch-theologische opstellen*. Artikelen van de emeritus-hoogleraar theologie, verschenen ter gelegenheid van zijn afscheid. Kok, Kampen, 1987.

telmezeése és alkalmazása az egyház itt és most folyó tevékenységét illetően. [...] az egyházban az egyház teendőiről (szolgálatáról) érdemben csak teológiaiilag lehet beszélni. Azaz egyrészt tudományosan, azaz rendszeresen és módszeresen, ahogyan a teológiai tudomány a maga minden ágában dolgozik.³⁷³

Boross Géza gondolatának mentén normák alatt a Szentírást, az évszázadok során kikristályosodott és letisztult hitvallásokat, dogmákat értem, amelyek az egyház ön- és viláértelmezésében, akár világnézetében, teológiai és ezen belül gyakorlati teológiai álláspontjában mérvadóknak tekintendők. Ez az a keret, mely az interdiszciplinaritás irányait és határait megszabhatja, s a gyakorlati teológiát is a „fölfelé nyitott hittudomány” tartományába helyezheti.³⁷⁴ A gyakorlati teológiának interdiszciplináris viszonyulását Heinrich Bassermann heidelbergi professzor nyomán³⁷⁵ Ravasz László is szorgalmazta, s úgy vélekedett, hogy nagy fordulatnak kell bekövetkeznie.³⁷⁶ A gyakorlati teológia 20. századi alakulására visszatekintve, ez a nagy fordulat nem az újreformátori teológia megjelenésében következett be, hanem az ezt követő évtizedekben, és tart még ma is. Épp az újreformátori teológiát is figyelembe véve, Imre Lajos³⁷⁷ és Kozma Zsolt következtetései hasonló eredményt hoztak: a gyakorlati teológiára, mint szaktudományra az elvi, elméleti kérdések tisztázásában szükség van, mert

373 BOROSS Géza: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995. 6.

374 A megfogalmazást DSc Dr. Gaál Botond debreceni rendszeres teológiai professzor előadásából veszem, mely elhangzott 2015. október 14-én, Kolozsváron, a Protestáns Teológiai Intézetben, tiszteletbeli professzori címmel való kitüntetése alkalmából. Az alkalomról beszámol BALOGH Csaba: *Felekezeti teológia, egyetemes tudomány. Ünnepi szimpózium a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet épületének 120. évfordulóján*. In: *Református Szemle*. CVIII. 2015/6. 712-716. A kitüntetést követően a professzor úr volt szíves előadásának szövegét megosztani velem, amit e helyen is köszönök. Az előadás teljes változata nyomtatásban megjelent: GAÁL Botond: *A teológia mint „fölfelé nyitott hittudomány”*. In: *Református Szemle*. CXI. 2018/5. 509-522.

375 BASSERMANN, Gustav Heinrich: *Die Bedeutung der Praktischen Theologie in der Gegenwart*. In: *Zeitschrift für Praktische Theologie*. 1879/1, 11.

376 „Pszichológia nélkül nem ismerjük meg a vallásos embert, etnológia nélkül nem tudunk a népünkhöz férközni, szociológia nélkül nem vagyunk képesek karitatív intézményeket alapítani, humanitárius tevékenységet végezni és a lelkipásztori gondozás nagy feladatát meg nem oldhatjuk gazdasági, igazságszolgáltatási, közigazgatási, szóval: jogéleti képzettség nélkül.” RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907. 34.

377 IMRE Lajos: *Ekkleziasztika. Az egyház élete és szolgálata*. A Coetus Theologorum Reformátusok Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata 2. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyomása, Budapest, 1941. 14.

„... ha kimondtuk azt, hogy a bibliai, rendszeres, sőt az egyháztörténeti teológiának is gyakorlatinak kell lennie, akkor most azt is hozzá kell tennünk, hogy a gyakorlati teológiának is elméletinek kell lennie.”³⁷⁸

A korábban megfogalmazott három kérdésre tehát a következőképpen fogalmazom meg saját válaszaimat: *honnan?* Az önmagát feltáró Isten kijelentéséből (A Szentírásból); *mit?* Az Igét (Jézus Krisztust); *hogyan?* A Szentlélek vezetése által (ahogyan azt az egyház élet- és szolgálattana az itt és most szükségében előírja).

Novák Lajos nyomán Vasady Béla fogalmazta meg és dolgozta fel részletesen, majd id. Hegedűs Lóránt fejtette tovább az értékelés vonalát, hogy Ravasz teológiája mély filozófiai megalapozottságot hordoz, a böhmi újkantiánus filozófia égisze alatt keletkezik.³⁷⁹ Korábban dolgozatomban utaltam erre, illetve a témával külön is foglalkoztam, ezért Ravasz László gyakorlati teológiai felfogásának filozófiai hátterére itt külön nem térek ki.³⁸⁰ Ez a filozófiai háttér egyfelől hasznosnak bizonyul, amennyiben a gyakorlati teológia tudományos mivoltának megszilárdítása a hozadéka, másfelől azonban kárára is válik, mert a gyakori filozófiai terminológiák némely helyeken a munka teológiai jellegét halványítják el.

3.3 A gyakorlati teológia az irányváltás útján

A gyakorlati teológia történetének feldolgozásánál Ravasz Lászlónál jól tetten érhető a filozófiai tájékozottság, hiszen az általa tárgyalt teológusok nagy részénél filozófiai gondolkodásukat nehezen lehetne elválasztani teológiai felfogásuktól. A gyakorlati teológiát igyekeznek a tudományok nagy családjában elhelyezni, amikor az ókorból Arisztotelészre, az újkorból Immanuel Kantra, illetve Böhm Károlyra hivatkozva ontológiai és axiológiai tudományokról beszél, de lényegében nem tisztázza, hogy a gyakorlati teológiát melyik csoportba sorolja. Kozma Zsolt hívja fel a figyelmet arra, hogy

378 KOZMA Zsolt: *Ekléziasztika*. 4.

379 Vasady Béla így periodizálja Ravasz László erdélyi éveit: „Az 1900-1903. években előtűnik áll az induló teológus; az 1903-1908. években a filozófiát a teológiával egyeztető; az 1909-1919. években a mind inkább pozitívva fejlődő theologus.” VASADY Béla: *A teologus Ravasz László*. In: *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából*. (szerk. VASADY Béla). Franklin társulat, Budapest, 1941. (59-138.) 63. id. HEGEDŰS Lóránt: *Újkantiánus és értékteológia*. Mundus Kiadó, Budapest, 1996. 49.

380 KULCSÁR Árpád: „A magától értetődő dolgok elmélete...” 603-687.

„... amikor kimondtuk, hogy a bibliai és rendszeres teológiának gyakorlatinak, a gyakorlati teológiának elméletinek kell lennie, ezt a megosztottságot máris elvetettük. Azért, mert az Ige, úgy ahogyan a Szentírásban megjelenik, nem elméleti vagy gyakorlati, hanem mindkettő egyszerre. Az Ige minden korban-helyen kimondott igazsága valósággá vált egy adott itt és most helyzetben. Ezért az egész teológiának egyszerre kell gyakorlatinak és elméletinek, előíró-nak és leíró-nak lennie.”³⁸¹

Ezt Ravasz is érzékeli, de tételesen így még nem mondja ki, bár a keresztyén egyház történetének néhány kiemelkedő teológusa nyomán eljut e felismerés küszöbéig. Aurelius Augustinus felfogása kapcsán arra a megállapításra jut, hogy: „nem a művészet teszi a prédikátort, hanem a Szentlélek.” Ennek alapján Ravasz László is hangsúlyozza az igehirdető személyes hitének jelentőségét, és csak azt a prédikációt tartja építőnek, amely egyéni hitből származott. Kálvin főműve pedig arra a felismerésre juttattja, hogy „érthető tehát, hogy a gyakorlati életnek külön tudománya nem fejlődött ki a reformáció idején, hisz minden theologia praktikus és minden keresztyén – gyakorlati theologus.” Végül Heinrich Basserman nyomán eljut addig is, hogy „a gyakorlati theologia nemcsak maga tudomány, de cselekszi, hogy tudomány lehessen a többi theologia, mert a gyakorlati vonatkozást magára vállalva, azokat meghagyta ismereti öncélokknak.”³⁸² A rövid, szelektív áttekintés végén kortársaihoz érkezik meg, Otto Baumgarten és Friedrich Niebergall tétélehez. Érzékeli, hogy a gyakorlati teológia legújabb irányát még a kiforratlanság jellemzi, folyamatos változásban, tisztulásban van. Így írja le ezt az időszakot:

„A kor keresi a maga keresztyénségét, és ebben őt nekünk kell megsegítenünk. Meg kell kapnunk azt a keresztyénséget, mely a művelt gondolkodásnak nincs ellenére, de a szívnek békét és vigaszt, az akaratnak acélos erőt, vidám lendületet ad.”³⁸³

Milyen tehát az a kor, amelyet Ravasz László ismer, s melynek jellemzői tovább erősödnek a 20. században, egészen napjainkig? Találói leírását kapjuk Gerard Dekker és Hijme C. Stoffels sok kiadást megért könyvében, melyet röviden összefoglalok.³⁸⁴ Meglátásuk szerint a modern korban a mindennapi

381 KOZMA Zsolt: *Ekléziasztika*. 4.

382 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 10-11. 34.

383 uo. 37.

384 DEKKER, Gerard & STOFFELS, Hijme C.: *Godsdienst en Samenleving. Een introductie in de*

életkérdésekre adott vallásos magyarázatokat kiszorítja a tudományos magyarázat; a tudomány rohamos fejlődésébe és a folyamatos gazdasági növekedésbe vetett hit optimizmust szül nemcsak a jelenre, de a jövőre nézve is; a szubjektivizálódás a tradicionális értékektől és normáktól, hitbéli meggyőződéstől való eltávolodást, ezek relativizálását eredményezi; a racionalizálódás eredményeképpen kulcsfontosságúvá válik a tervezés, melynek segítségével a társadalmi folyamatok kiszámíthatóak, irányíthatóak, uralhatóak, – adott esetben – megjósolhatóak lesznek; a differenciálódás következtében a társadalom egészét alkotó életterek saját funkciójuknak megfelelő normákkal és értékekkel önállósodnak; az individualizálódás pedig a tradicionális emberi kapcsolatok látványos átalakulását hozza el, minek következtében nem a közösség, hanem az egyén határozza meg saját élete külső formáit. Ebből következik, hogy az individuum egy primer antropológiai kiindulópontot jelez.

Ravasz László a tisztán kivehető liberális teológiai felfogás szerint értelemre és érelemre egyszerre kíván hatni, mert egyébként értelemmentes érzelgősséggé, vagy értelemmentes racionalizálássá torzulhat a keresztyénység. A gyakorlati teológia új irányának formálódásában a protestantizmus felelősségét jól érzékeli, ahogy a lehetőséget is, amelynek ki nem használása a misszió feladatának elszalasztásával jár. A fentebbi leírás figyelembevételével érthető, hogy Ravasz szerint a társadalom érdeklődő rétege számára, a keresőknek kompatibilis keresztyénségre van szüksége, ezt pedig kompromisszumok által lesz képes az egyház megadni. Az egyezési pontok megtalálása az egyház számára csak veszteségek árán vihető végbe, azonban a liberális teológiai felfogás szerint ezek a veszteségek az elnyűtt, ócska, haszontalan limlomok hátrahagyását jelentik csupán, azaz lényegében véve nem is igazi veszteségek, hanem szükségszerű folyamat a haladás útján. De mi lesz ott az alap, ahol Ravasz László Niebergall nyomán az *építést*, mint kulcsfogalmat kezdi hangsúlyozni?

Ahogy arra Boross Géza rámutat, Niebergall a konfesszionizmus helyett a vallástudományok irányából közelíti meg teológiai feladatát, gyakorlati teológiájának antropológiai szemlélete a személyiség pedagógiájából nyeri alapjait, a lélektan tudományterületéről sokat inspirálódik.³⁸⁵ Egyik 1905-ben megjelent fontos munkájának már a címében rátapint a gyakorlati teológia alapkérdésére, melyben arra keresi a választ: hogyan prédikálunk a modern embernek? Felfogása szerint a gyakorlati teológia a lelkészek munkáját elősegítő nevelési elmélet, mely négy területre tekint: arra a gyülekezetre,

godsdienssociologie. Kok Kampen, 2001, 93-107.

385 BOROSS Géza: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 44.

amely magának a gyülekezeti munkának a célja; a meglévő gyülekezetre; a munkát végző gyülekezetre; a munkához kapott erővel rendelkező gyülekezetre. Az élő gyülekezeti közösség alatt a maga tagjait egyházi nevelésben részesítő gyülekezetet érti, mivel nézőpontja szerint a gyülekezet nevelése nem csupán pasztorális feladat, hanem magának a gyülekezet tagjainak a tevékenysége. Ezzel Niebergall a lelkipásztor mellett nemcsak számol a gyülekezettel, de a felelősséget is megosztja, hangsúlyt helyezve az egyes tagok szerepére.³⁸⁶ Makkai Sándor úgy vélekedik, a vallástudományi beállítottság később sem változik Niebergallnál,³⁸⁷ az 1918-19-ben kiadott gyakorlati teológiai fő műve is erről tanúskodik.³⁸⁸

Niebergall hatásának jelentősége túlmutat Ravasz László személyén, az erdélyi gyakorlati teológiai gondolkodást évtizedekre meghatározva. Maga személyesen többször is ellátogatott Kolozsvárra, halála után tiszteletére a fakultás tanárai emlékfüzetet adtak ki, melyben Ravasz László is méltatta.³⁸⁹ Ravasz egyik jeles tanítványa és későbbi utódja a gyakorlati teológiai katedrán, Imre Lajos 1912 ősze és 1913 tavasza között épp Heidelbergben kutatott, ahol személyes, jó kapcsolatba került a professzorral. Ez a kapcsolat a későbbiekben is megmaradt.³⁹⁰

Ravasz László a gyakorlati teológia történetéből felemás következtetésekre jut, fejtegetése éppen ezért helyenként ellentmondásossá válik. A személyes hit, az érzelmekre való hatás hangsúlyozása az értelmi rész háttérbe szorulásával jár, mivel úgy vélekedik, a keresztyénségnek azon a téren kell megszólítania kora emberét, ahol nem ütközik a tudományba, ezért ad felfogásában csekély jelentőséget a dogmáknak, hitvallásoknak.

386 NIEBERGALL, Friedrich: *Wie predigen wir die modernen Menschen?* Zweite, durchgesehene Aufgabe. Tübingen, 1905.

387 MAKKAI Sándor: *Poiménika*. A Református Egyházi Könyvtár XXIII. kötete. A Magyar Református Egyház kiadása, Budapest, 1947. 7.

388 NIEBERGALL, Friedrich: *Praktische Theologie. Lehre von der kirchliche Gemeindeerziehung auf religionswissenschaftliche Grundlage*. Tübingen, Erste Bund 1918; Tweede Bund 1919.

389 „Útegyengető volt, kezdődő korszak beharangozója. Látjuk tanításának sok befejezetlenségét és fogyatékoságát: racionalizmusát, a hit vakmerényével szemben való bátoratlanságát, kritikájának felsőbbbségét alkotó és művészi képességével szemben: de azt mondjuk, ő volt a Nagy Fordulat leghasznosabb és legszükségesebb embere, akivel szemben két dologra vagyunk kötelezve: követni őt és túlmenni rajta.” RAVASZ László: Niebergall. In: *Niebergall erdélyi emlékfüzet*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből 13. Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának kiadása, Kolozsvár, 1934. A szerzők között Ravasz László mellett ott találjuk Imre Lajost, Makkai Sándort.

390 IMRE Lajos: *Önéletírás*. 9.

„Csak mi vagyunk képesek arra, amire elleneink hiába vállalkoznak. Mi tudjuk, hogy mint áll a dolog a modern ember szívével, mert mi velük érzünk, aggságaikban osztozunk, kérdéseiket átéljük.”³⁹¹

Bár a gyakorlati teológia új iránya Ravasz Lászlónál még nincs egészen kiforrva, a kezdeti állapotokat egészséges optimizmussal kívánja pótolni; ugyanakkor elismeri, hogy szükség van még további munkára. Az ellenfelek alatt feltételezhetően a konfesszionalista, vagy pietista teológiai irányt érti, esetleg felekezeti polémiát sejtethetünk mögötte. Mivel a *modern ember* nincs pontosabban leírva, körül határolva, így mint általános, tág fogalom inkább talányosan hangzik, mintsem útba igazítana. Ezért megengedhető az a feltételezés, hogy a modern ember megfogalmazás mögött egy még nem „kész” személy, hanem a Ravasz László által is képviselt megújulni kívánó, a tovább fejtett liberális teológiával együtt alakuló, formálódó embertípus lelki-szellemi arcéle rejtezik, egy másfajta keresztyén emberé, mint amilyen a 19. századi volt. Az építő, vagy pozitív kritika egy fontos lépésnek ígérkezik a korábbi liberális teológiából való kimozdulásra, s Ravasz őszintén beszél arról, hogy még nem lehet látni ennek az új iránynak a végkifejletét.

3.4 Egyházértelmezés a neokantiánus filozófiai szellemben

Ravasz László fontos megállapítást tesz akkor, amikor az egyházértelmezés kapcsán a következő álláspontra helyezkedik:

„... egyháznak objektív hite nem lehet; hinni csak a hívek tudnak, tehát a hit mindig szubjektív, sőt individuális. Azt az igazságot pedig nem hagyhatjuk, hogy az igaz hit szabja meg, hol van az igaz egyház és nem az egyház adja az igaz hitet.”³⁹²

Ezen állításának első részéből azonban nem az következtethető ki, amit a továbbiakban elmond. A dolgozatomban vizsgált periódusban Ravasz viszonyulását a római katolikus egyházhoz látens módon távolságtartás, védekezés, sőt olykor nyílt polémia jellemzi, és ez talán magyarázatot ad arra, hogy miért hangsúlyozza az „igaz hitet” az „igaz egyházzal” szemben: kijelentésével a protestantizmus felé szeretné billenteni a képzeletbeli mérleget. Ezzel

391 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 38.

392 uo. 30.

azonban mozgásteret hagy azok számára, akik a 19. század végén, 20. század elején buzgó missziót végeznek a református egyházon belül, illetve különféle új felekezetek munkájának is, vagyis ellentmondásba kerül, amennyiben dolgozatának keletkezése idején a belmissziói munkának már korábban ismerttetett irányzatától távolságot tart.³⁹³

A kérdésnek az individuum felőli megközelítése nemcsak azzal jár, hogy az egyháznak meg kell alaposan ismernie tagjait, hogy a lelkipásztornak, mint igehirdető individuumnak tájékozottnak kell lennie az igehallgatóról, mint individuumról, de úgy tűnik, az embert teszi meg a legfőbb mércének a hit kérdésben. Valóban, az egyház önmagában nem létezik, csak ha tagjai vannak, akik által élő közösség; az egyház hite tehát a tagok személyes hite, és ez csak addig létezik, ameddig tagok vannak, és hitük működik; ebből azonban a hit pneumatológiai folyamatainak korabeli tisztázatlansága csak egyetlen helyes következtetést enged meg, mert az előbbi hiányában nem tud másra jutni. Az egyház valóban nem adhat hitet, mert a hitnek nem birto-kosa – mint ahogy az egyén sem. Azonban a hitre jutásban az egyház (gyülekezet) lehet a legalkalmasabb terep arra, hogy a szubjektum megismerje személyes Megváltóját, s a felébredt hit által a Jézus Krisztussal való közösségre vágyjon. Ezzel a vággyal elfogadja az egyház (gyülekezet) többi tagját is, azaz velük is közösségre lép. A közösségi létnek azonban objektív vonásai is kell legyenek, melyek épp a közösségi létből fakadóan az egyénekre is érvényesek.

Alfred Krauss svájci gyakorlati teológus egyházértelmezésében – aki az üdvközség fogalmából kiindulva értelmezi az egyházat³⁹⁴ – Ravaszt az ragadja meg, hogy

„az üdvközség avatja az egyházat üdvintézménnyé: tehát nem a konfesszi-onális odatartozás, nem is a tiszta tan elhívése tesz Isten országa polgárává, hanem a személyes életpasztalettá vált üdv, amelyet nyertem az én Uram Jézusomtól.”³⁹⁵

393 Könnyen meglehet, hogy ez a felfogás közrejátszott a neo-protestáns felekezetek 19. század végi, 20. század eleji megjelenésében, megerősödésében, majd a további – és azóta szüntelen tartó – szakadásokban, újabb elnevezések alatt újabb gyülekezetek és újabb egyházak létrejöttében.

394 KRAUSS, Alfred: *Lehrbuch der Praktischen Theologie* I. Mohr, Freiburg, 1890. 17.

395 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 33.

Ez a felfogás Kovács Albert korai gyakorlati teológiai gondolkodásában is kimutatható,³⁹⁶ de nem áll távol ettől Klaus Douglass tétele sem.³⁹⁷ Kovács Albert ugyanis Krisztus tanításait nem tekinti egyediéknél, véleménye szerint azoknak egy része a korabeli rabbiknál is fellelhető, illetve más világvallásokkal is megtalálhatók az egyezések. Ami speciális elem a keresztyén igehirdetésre nézve, az Krisztus személye és a benne megvalósult üdvény.³⁹⁸ A konfesszionalizmus, vagy a tiszta tan önmagában senkinek nem nyújt üdvösséget, és ezektől az egyház önmagában még nem válik üdvintézménnyé, mert Jézus Krisztus egyedül az Üdvözítő. Ugyanakkor Jézus Krisztus személyes megismerése, a személyes hittapasztalat egyben a tiszta tan megismerésével is együtt fog járni, ami végső soron konfesszionalizmushoz vezet, hiszen minden egyháznak, keresztyén felekezetnek van valamilyen konfessziója. Az a szellemi gyökérzet, amely az idők során sokszorosán próbára lett téve, objektív normává válik, nem tökéletessége vagy megfellebezhetetlensége okán, hanem azért, mert az individuum saját individuális hittapasztalatát túlnyomó részben megtalálhatja a hitvallásokhoz kapcsolódó kollektív hittapasztalatban. Így készséggel el tudja az objektív normát (tiszta tan, konfesszió) fogadni, ha maga sem tapasztal mást, mint ami e hitvallásokban benne foglaltatik. Ravasz gondolatmenetének nyomán el lehet ismerni, hogy a konfesszionalizmus mértéke nem lehet nagyobb, mint a Jézus Krisztusba, mint személyes Megváltóba vetett hit, hiszen így egy exkluzivista keresztyén felekezetiesség bontakozik ki, amely szerint csak azok lesznek az igazi (és üdvözülő) keresztyének, akik adott konfesszionális irányhoz tartoznak, és nem azok, akik Jézus Krisztushoz.

Ravasz László egyházértelmezésében „a vallás viszonyban élés” általános premisszájából kiindulva, vallásfenomenológiai fejtegetésen keresztül jut el a váltság vallásbölcseleti definíciójához.³⁹⁹ Az egyházzól tehát itt még szó sincs,

396 „Nem a tan, nem a tanítás, hanem a Jézus személye, az ő bűn nélkül való élete, az ő halála, feltámadása és megdicsőülése: ezek azok, amelyek a váltság tényeit képezik, és ezekről kell szólnia a keresztyén prédikációnak.” *Homiletika*. Litografált, kéziratos jegyzet. 1902. KPTI 1MS223. 12.

397 „A holnap egyházában az emberek elsősorban nem követelményekkel, tantételekkel vagy szabályokkal fognak találkozni, hanem Jézus személyével.” DOUGLASS, Klaus: *Az új reformáció*. 59.

398 *Homiletika*. 1902. 13.

399 „Az ember viszonyban tudja magát a körötte lévő világgal, amelybe központi jelentésül valami élő lényt helyez el. És ez az élő lény mindig nagyobb az embernél: több értéket képvisel. Minél inkább nő, fejlődik az ember, erősödik meg szelleme: annál óriásibb mértéket ölt magára ez az élő lény, míg átlépi egyszer a megismerés határát és a végtelen mindenség gondolatával egy jelentőségű lesz. A vallás tehát két élő lényben a viszonya,

inkább az összehasonlító vallástörténet segítségével a buddhizmus, az iszlám és a keresztyénség viszonyítását adja elő, melyben – ahogy egy korábbi, diák-ként írt dolgozatában⁴⁰⁰ – arra a megállapításra jut, hogy a keresztyénség az, mely a vallást megélni kívánó ember számára a legjobbat kínálja fel. Hogy pontosan mivel jobb a keresztyénség, azt a liberális teológia nézőpontjából közelíti meg, és filozófiai mesterétől, Böhm-től tanult neokantiánus vallás-bölcseleti következtetésre jut. E szerint az ember önmagában érték-hordozó, ebből pedig az következik, hogy *sui generis* birtokosa az erkölcsnek, melynek megvalósítását így nem külső parancs alapján viszi véghez, hanem szükség-szerű, belső kényszert érez erre. Az ember tudja, mit kell tennie, és meg is teszi, mert ez az önmagában hordozott nemes kényszer önreflexív módon vezet rá arra, hogy erkölcsösen cselekedjen. Ravasz így arra a következtetésre jut, hogy

„Ha ez az erkölcsi törvény benső világom megvalósulása, akkor szabad vagyok az egész világtól: autonóm hordozója vagyok önönértékemnek. – Tehát a keresztyénség a legteljesebb individualizmus.”⁴⁰¹

Az azonban nem teljesen világos, hogy az individualizmusból hogyan lesz közösség, egyház. Ravasz egy spontán folyamatot ír le, melyben az emberek a társadalom hatalmas szövetében egymásra találnak, és felismerik, hogy közösséggé (gyülekezetté) majd egyházzá kell szerveződniük. Így bizonyos funkciók tudnak hatékonyan megnyilvánulni, mint a hitnek a kifejezése (hitvallások), a szeretet megélése (diakónia), a reménység munkálása (misszió, keresztyén pedagógia). Egyfajta önszerveződő, önmagát építő közösséggé kerül itt az egyház bemutatásra, éppen ezért egyetértek Kádár Ferencsel, mikor így helyesbíti ezt a felfogást:

„... az egyház életét, életműködését egyedül a test Feje, Jézus Krisztus biztosítja, Szentlelke által.”⁴⁰²

amelyek közül az egyik mindig akkora, amilyenél nagyobb már nem lehet, a másik állapotában változása nélkül. Vagyis a fensőbb hatalom minden fokon az ember összes értékeinek foglalta; a nagyságtól alkotott gondolatának teljessége és az ő birodalma ott kezdődik, ahol az emberi szellemé végződik.” RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 40.

400 RAVASZ László: Buddha és Jézus. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VIII. 1905/1. 6-7; 2. 13-14; 3. 23-25.

401 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 42.

402 KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most*. 12.

Ravasz az általános vallástudományi megközelítést követően teológiai alapokhoz folyamodva tér rá az egyház fogalmának tisztázására. Először a biblika-teológia segítségével az újszövetségi egyházfogalomhoz érkezik meg, majd egyháztörténeti kontextusban foglalja közre a kérdéssel. Az általa figyelembe vett újszövetségi textusokat megbízhatatlannak minősíti (!), és annak a meglepő véleményének ad hangot, hogy „világos, hogy itt egy igazságot ösztönszerűen éreztek a szentíratok szerzői, de pontosan kifejezni nem tudták.”⁴⁰³ Niebergall felfogását követve valamelyest érhetőbbé válik ez a megállapítás, hiszen szerinte a Szentírásban nem Isten szól az emberekhez, hanem az emberek beszélnek Istenről, főleg a saját koruk embereinek.⁴⁰⁴ Az egyház történelmében a kezdeti, nehéz, de lelkesedéssel teli időszakot követően Ravasz hanyatlást vél felfedezni, amikor „a vallásos életből jogi élet lett csupán azáltal, hogy az egyházi tevékenységnek centruma az élő hitből az egyházba, mint jogi szervezetbe helyeztetett át.”⁴⁰⁵ A középkori egyházi életet kritikus hangnemben tárgyalva jut el a reformációig, amikor az ígét újra tisztán hirdetik, és a sákramentumokat helyesen szolgáltatják ki. Hogy ezt honnan tudhatjuk biztosan? Megint a szubjektív élmény, az egyén érzése lesz ebben a döntő mérce, amikor a saját maga által megfogalmazott kérdésre ezt a választ adja:

„Itt jó a reformátori gondolat csodálatos mélysége és igazsága. Onnan tudom, mert átélem, tapasztalom és érzem, hogy ez az evangélium az Úrnak igaz beszéde s e szent jegyek valódi, helyes sákramentumok. Ez a belső bizonyosság...”⁴⁰⁶

A reformátorok a belső bizonyosság kapcsán a Szentlélekre hivatkoztak, ezt Ravasz is megemlíti, ám hivatkoztak ugyanakkor a Szentírásra, az óegyházi korban megfogalmazott dogmákra és tanításokra, visszanyúltak a kereszténység gyökereihez is, amit Ravasz itt még figyelmen kívül hagy.⁴⁰⁷ Az *ige-hirdetés megújódása* című tanulmányában újra felbukkannak szó szerint magántanári dolgozatának szavai:

403 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 46.

404 NIEBERGALL, Friedrich: *Wie predigen wir dem modernen Menschen?* Zweite, durchgesehene Ausgabe. Tübingen, 1905, II. 182.

405 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 47.

406 uo. 49.

407 Luther Márton és Kálvin János vonatkozó felfogását részletesen tárgyalja Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének reformátori paradigmája cím alatt KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most*. 29-38.

„Nem azért igaz a mi hitünk, mert a tradíció bizonyít mellette, mert a szent atyák így tanítják, mert ez van a Bibliában, hanem azért, mert így tapasztalom, mert az ellenkezőjét magam megalázása, megcsonkítása nélkül el nem hiszem...”⁴⁰⁸

Miközben újra megérkezünk a dolgozatának előző fejezetében már tárgyalt premisszához, s abban igazat adunk neki, hogy a tradíció, az ógyházi atyák tanításai, a dogmák, a Szentírás önmagukban hitet nem adnak, hanem azt csak Isten adja, továbbra is tisztázatlan marad, hogy mindezeknek pontosan mi a szerepük, hol van a helyük. A személyes tapasztalat nem tud bizonyosságot nyerni mindazon eszközök által, melyet Isten a hívó ember rendelkezésére bocsát Ön-kijelentése (Szentírás) és az ebből levezetett személyes és közösségi hitvallások, imádságok, tanítások, dogmák, akár egyházi tradíció által. Nincs pontosabban meghatározva, mit jelent a személyes tapasztalat, honnan meríti és hogyan tud eligazodni az egyén ezekben, hogyan tudja azokat értelmezni, épülésére venni.

Úgy tűnik, Ravasz László is érzékeli, hogy szubjektív felfogását, amit eddig képviselt, nem tisztázta kellő módon, és nézetével szemben több ellenvéleményt is fel lehet hozni. Gondolatai mögött látens módon missziói kérdések fogalmazódnak meg, mikor rávilágít arra a tényleges kihívásra, mellyel a mindenkori keresztyén egyház küszködött. Nézőpontja szerint az új nemzedék elődeitől veszi át az egyházi élet minden területét, de ha szimplán megöröklik, mert alanyi jogon jár nekik, őket viszont nem érinti meg a tény, hogy az egyháznak, mint szociális képződménynek most már általuk kell üdvközösséggé, Isten országa földi prolongációjává, szeretetközösséggé válnia, akkor hamarosan csőd állhat be az egyház életében. Ehelyett az újabb nemzedék az átélés, a szívbe fogadás személyes aktusa által juthat hozzá és teheti magáévá az egyház minden értékét, az üdvjavakat és kultúrkincseket.⁴⁰⁹

Ebben az értelemben a szubjektív tényezőnek valóban helye van, azonban érvei között változatlanul csak arról beszél, hogy mit tesz az egyén, arról azonban nem, hogy mit tesz Isten. Azt a kérdést is nyitva hagyja egyelőre, hogy mit tehetnek az egyház felnőtt, hívó tagjai, hogy a hit személyessé válását az újabb nemzedék életében előmozdítsák, és mi történik akkor, ha az újabb nemzedék ebben nem partner, nem kíván aktívabban részt venni az

408 RAVASZ László: Az igehirdetés megújítása. In: *Református Prédikátori Tár*. (szerk. ifj. Péter Károly). Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely, 1907. (V-XVI) IX. és Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907. 49.

409 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 51.

egyház életében, mintsem némely szolgáltatást időnként megigényelni. E helyett úgy vélekedik, hogy az egyház múltjából gondosan ki kell válogatni azt, ami a modern korban még megfelelő:

„... az egyházi funkciók (hitvallás, társas élet, szervezet stb.) történetéből ki kell olvasztani az aranyat: átélni azt a vallásos élettapasztalást, mely e kifejezést produkálta s akkor, ha megkaptuk a tiszta értéket, félredobunk minden avult képzetet, ódon világ-felfogást idejét múlta kultúra hasznavehetetlen ólmát s újra kifejezni azt korunk, műveltségünk legdrágább, legértékesebb anyagában.”⁴¹⁰

Némileg a reformátorok általános felfogásával megegyező módon igyekszik kifejezésre juttatni álláspontját, azt azonban nem mondja meg, hogy miképpen fogjuk felismerni az aranyat, amit kiolvasztunk? A személyes átélés nem garantálhatja ezt, hiszen az egyház történelme során számos példa mutatja, hogy nem volt teljes konszenzus abban, ki mit tekint aranyak, és ki mit értéktelennek, ólomnak. A reformáció objektív mércéje ebben a kérdésben a Szentírás volt, melyet az egyén „kezébe adva” mintegy új csatornát nyitott az isteni kinyilatkoztatás és a Szentlélek munkája, valamint az emberi szív és értelem között. Ezzel nemcsak annak a kritériumnak feleltek meg, amiről Ravasz is beszél, hogy személyesen átélték, megtapasztalták a bennük felébredő hit által azt, hogy mi az érték, és mi nem az; mi a centrum, és melyek azok a külső keretek, amelyeket az egyház életében meg szabad és meg is kell változtatni; hanem annak is, hogy objektív értékeket ismertek el, és azokat a magukénak vallották. Végül így summáza felfogását az egyházzról:

„... az egyház tehát élő hitű személyiségek tevékenységében nyer jelentést és megvalósulást. Egyház annyiban van, amennyiben életfunkcióit az individuumok megélik.”⁴¹¹

Az egyén élő hite a személyes, vagyis szubjektív, individuális vallásosság, melynek centrumában a dogmáktól, hitvallásoktól, tanításoktól mentesített Jézus van. A megélt hit, mint élettevékenység eredménye az egyházi élet, állítása tehát szilárd logikai alapokon áll, hiszen ahol nincs ott ez a megélt hit, mint élettevékenység, ott megszűnik az egyház is létezni. Egyházzról (gyülekezetről) csak addig beszélhetünk, ameddig vannak élő hitű tagok. Ennél

410 uo. 52.

411 uo. 57.

fogva felfogásában az az állítás is logikai koherenciát mutat, hogy a prioritás az egyének élő hitén van, és nem az egyházon, melyet csak másodlagosnak, szükségszerű következménynek tekint. Ravasz László a változások oldalán áll, ezzel a reformáció egyik alaptételével kerül azonosságba (*ecclesia semper reformari debet*), és azzal is tisztában van, hogy nagyon nem mindegy, hogyan és milyen változtatásokat eszközölünk az egyház életében. Klaus Douglass közismert gondolata más szavakkal bár, de lényegét tekintve ugyanezt fogalmazza meg:

„Aki azt akarja, hogy az egyház megmaradjon olyannak, amilyen, az nem akarja, hogy megmaradjon.”⁴¹²

Ravasz László még tanári székfoglaló beszédében értekezett arról, hogy a 19. század az európai kultúrában az „élet felfedezése” volt, a természettudományos kutatásoktól és törekvésektől kezdve a filozófiai idealizmuson át mindenhol alapkérdés és alapgondolat lett az élet.⁴¹³ Magántanári dolgozatában a böhmi neokantiánus filozófia alapjaira épített egyházfelfogást azonban ütközteti a Herbert Spencer nevével fémjelzett társadalom-elmélettel, illetve a magyar protestantizmus pietista szárnyában nagy népszerűségnek örvendő Henry Drummond skót evangélikál teológus által megfogalmazott természettudományi törvények alkalmazásával.⁴¹⁴ Munkájának ezen a pontján *expressis verbis* kimondásra kerül, hogy gyakorlati teológiai álláspontja a böhmi filozófiában gyökerezik. Böhm szerint ugyanis:

412 DOUGLASS, Klaus: *Az új reformáció*. 17.

413 „Az idealizmus csodás rendszereiben az alapgondolat az élet; él a Hegel abszolútja, a Fichte Én-je, a Schopenhauer akarata. Azonkívül a pozitív filozófia tulajdonképpen nem akar más lenni, mint az élet parafrázisa; a Darwin természettudománya nem egyéb, mint az élet életrajza: az első protoplazmától föl az emberi egyesületek bámulatos organizmusáig, mindenütt egy az alany, amelyről összes világmagyarázó ítéleteiket állítják. A Spencer-féle szintetikus filozófiát a való világ biológiájának nevezném el s ha csak óriási körvonalaiban is, de végig pillantjuk a természettudományok óriási mezőjét és vívmányait: mindenütt az élet keresése, megtalálása, gloriifikálása.” *Emléklapok Dr. Ravasz Lászlónak, a Kolozsvári Református Theologia nyilvános, rendes tanárának 1907. évi szeptember 15-én tartott székfoglalójáról*. Ellenzék nyomda, Kolozsvár, 1907 (13-25) 19-20.

414 Henry Drummond magyar recepcióját újabban tárgyalta: Kovács Ábrahám: *Evolúció, evangélikalizmus és liberális teológia*. Henry Drummond „Természeti törvény a szellemi világban” című könyvének hazai protestáns recepciója. In: Kovács Ábrahám: *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin. Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*. Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár. Monográfiák. L'Harmattan kiadó – Partiumi Keresztény Egyetem, Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Budapest – Nagyvárad, 2016. 111-138.

„A társadalom élő lelkek funkcióinak proiciált rendezett hálózata – ez az igazság. Célja nincs önmagában, hanem az egyes élő lelkekben, amelytől szolgálati értelmet nyernek e hálózatnak szálai. Pszichikai gépezet tehát, amelynek szervei gondolatok, érzések – szóval emberi pszichózisok. De az egésznek mozgó szíve az egyes élő lélek, amelynek megélt funkciói vetődnek ki a társadalom tagozódásában.”⁴¹⁵

Erre reflektál Ravasz kijelentése: „Ugyanezt a felfogást vittük át az egyházra, mint vallásos társadalomra is.”⁴¹⁶

Az eddigiekben Ravasz László a gyakorlati teológia és az egyház elvi kérdéseivel foglalkozott. Bár ezek a témák dolgozatának felét teszik ki, érzékelhető, hogy a kérdéseket inkább általánosságában érintette, bizonyos részek tisztázatlanul maradnak, amiből némely esetben ellentmondásos gondolatok születnek. Az egyházi élet funkciói kapcsán azonban több konkrét terület is részletesebb kibontásra kerül. Elérkezünk a gyülekezet, az egyetemes papság, a lelkipásztor témaköréhez. Bizonyos gondolatok felbukkannak a *Homiletika 1909*-ben, és megismétlésre kerülnek a *Homiletika 1915*-ben, illetve egy, a Kálvin-Szövetség felkérésére készült terjedelmesebb tanulmányában is.⁴¹⁷ Kovács Albert ezzel a kérdéskörrel a *Homiletika 1902*-ben még nem foglalkozott, a *Homiletika 1904*-ben azonban külön fejezetet szánt a pap személyének.⁴¹⁸ Az ő sorain érződik a több évtizedes tapasztalat, amelyet a gyakorlati teológiai katedrán, illetve a szószéken töltött. Tanítványok egész seregének a sorsa, lelkészi pályájának ismerete szövi át ezt a fejezetet munkájában. A továbbiakban ezekre a témákra térek ki részletesen.

3.5 Az egyházi élet funkciói; lelkészközpontúság az egyházban

Vasady Béla figyelt fel arra egy, az *Igaság és Élet* hasábjain folytatásokban, majd különlenyomatként is megjelent tanulmányában, hogy Ravasz László nemcsak magántanári dolgozatában, hanem későbbi írásaiban sem tesz distinkciót a *pap* és a *lelkipásztor* kifejezések között. Ugyanezt Kovács Albert esetében is megfigyelhetjük, mind a *Homiletika 1902*-ben, mind a *Homiletika*

415 BÖHM Károly: *Az ember és világa III. Axiologia, vagy értéktan*. Kolozsvár, 1906. 272.

416 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 58-59.

417 RAVASZ László: Igehirdetésünk megújítása. In: uő.: *„Az emberélet útjának felén”. Beszéd, cikkek, előadások*. „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár, 1924. 33-52.

418 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1904. 6-19.

1904-ben. Vasady Béla ezt annak tudja be, hogy az általános – egyházon belüli és kívüli – szóhasználatban sincs e kettő közötti jelentésbeli különbség öntudatosítva, ezért Ravasz bizonyára emiatt használja szabadon váltakoztatva a két kifejezést, bár inkább a pap szóhoz folyamodik gyakrabban.⁴¹⁹ Ez az észrevétel – melyet Vasady dolgozatában nem boncolgat tovább – felhívja a figyelmet arra, hogy Ravasz inkább a korábban már többször szóba hozott filozófiai szempontok rendezőelve szerint tér ki a témára, de mélyebb teológiai elemzésekbe nem bocsátkozik. Hasonlóan jár el az egyetemes papság fogalomkörénél is, amelyen belül három kategóriát különböztet meg, úgymint a lelkipásztor, diakónus és presbiter. Egyelőre a gyülekezet egésze nem kerül számításba, nem számol azzal, hogy a gyülekezetbe keresők, érdeklődők „tévednek be”; akik jelen vannak, azok mind a szó nemes értelmébe vett keresztyének, ahogyan ezt már Schleiermacher is értette.⁴²⁰

Ravasz László ismét a vallástudományi háttér rövid kibontásával alapozza meg mondandóját, majd egyháztörténeti keretbe helyezi a kérdést. Rámutat, hogy a kezdetekben az apostolok által alapított gyülekezetekben azok végeztek különféle szolgálatokat, akik erre belső elhívást kaptak a Szentlélek által, s akikről ez a belső elhívás nyilvánvalóvá lett az apostolok és az egész gyülekezet előtt. Az isteni megbízás és felhatalmazás külső megnyilvánulási formái azokban a karizmákban mutatkoztak meg, melyet főleg a gyülekezet hitének építésére, és az evangéliumot még nem ismerők megnyerése céljából kaptak meg azok, akik az Isten szabad, szuverén akaratából erre kiválasztottak. Ezt a kiválasztottságot az apostolok és a gyülekezet tagjai felismerték, és azzal, hogy szolgálatukat elfogadták és támogatták, meg is erősítették.⁴²¹ Ciska Stark a Kr. u-i 2. és 3. századi igehirdetésről megfogalmazott gondolatai tovább erősítik, hogy az apostolica successio tekintélyt adott az igehirdetőnek.⁴²² Bár megvolt a helye az egyetemes papság elvében az igehallgatónak, feladatai is voltak, súlyában nem lehetett egyenlő azzal, akit egy apostol személye erősített meg igehirdetői pozíciójában. Ravasz László 1915-ben erre a témára visszatérve már azt is hangsúlyozza, hogy az őskeresztyénség idején

419 VASADY Béla: *A lelkipásztori tiszt és hivatás Ravasz László gondolatvilágának tükrében*. Az Igazság és Élet füzetei 27. Városi Nyomda, Debrecen, 1942. 6-7.

420 SCHLEIERMACHER, Friedrich: *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt von Dr. Friedrich Schleiermacher*. Aus Schleiermachers Handschriftlichen Nachlasse und Nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Jakob Frerichs, Berlin, 1850. 239.

421 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 59.

422 STARK, Ciska: *Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God*. *Academisch proefschrift*. Uitgeverij Boekcentrum, Zoetermeer, 2005. 51-55.

az igehirdető a maga személyes tapasztalatairól számolt be, az pedig mérce volt, hogy mennyiben igaz, őszinte volt az, amit mond.⁴²³

Az apostoli kort követően az egyháznak a Római Birodalomban megváltozó jogi státusa magával hozta a papságnak azt az állapotát, amely egyfelől különbséget tett a klérus és a laikusok között, másfelől a laikusok kevésbé, vagy egyáltalán nem szólhattak bele abba, hogy ki kap ordinációt, és ki nem. A papság, mint az Istent a laikusok felé, az egyházat, mint intézményt a világ felé képviselő, elhatárolt közösség döntött nemcsak a papi ordináció kérdésében, hanem a különféle „magasabb” egyházi tisztségekre való kiválasztásban is, a laikusok megkérdezése nélkül. A belső invocáció felismerését, támogatását többé nem várták el közvetlenül a gyülekezetektől, erre a papság szűk köre vállalkozott. Az egyetemes papság elve tehát még inkább háttérbe szorult, az egyház egy kléruscentrikus formában élte meg az Istennek való szolgálatot.

A reformációban épp az egyetemes papság elvéből kiindulva állt be változás ebben a kérdésben. Bár nem egyik napról a másikra, de idővel kikristályosodott az az elv, hogy a papi szolgálatra a gyülekezet (egyház) bízta meg valamely tagját, akiben felismeri a belső elhivatottságot, ebből kifolyólag a lelkipásztor a gyülekezettől (egyháztól) kapott felhatalmazással végzi szolgálatát, képviseli az egész gyülekezetet az Isten előtt, és a világban. Amennyiben a szolgálatára bármilyen oknál fogva alkalmatlanná válna, a gyülekezet (egyház) feladata az is, hogy a megbízatást visszavonja, és valaki másra ruházza át.⁴²⁴ Ciska Stark Kálvint, mint prédikátort és teológust vizsgálva⁴²⁵ arra az álláspontra helyezkedik, hogy a reformációban Kálvin pneumatológiai meghatározottságú igehirdetés-felfogása változást hozott az egyetemes papság kérdésében. Az igehirdető és az igehallgató egyaránt a Szentlélektől függ, ezért az igehirdető nemcsak az a személy, aki „Istentől jön”, aki „Isten és az Ige oldalán áll”, hanem aki egyidejűleg a gyülekezet oldalán is áll. Ez a változás azonban inkább az igehirdető felelősségét jelölte ki a kérdésben, és kevésbé reflektál az igehallgatóra. Kovács Albert az általános történeti áttekintés helyett inkább arról emlékezik meg, hogy a magyar református lelkipásztoroknak nemzetmegtartó feladuk volt, elsősorban a „török szolgátságban elvadult népünk durva erkölceinek megszelídítésében a XVIII-ik században, a papmarasztás borzasztó intézménye mellett is...”⁴²⁶

423 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 264.

424 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 60.

425 STARK, Ciska: *Proeven van de preek*. 92-102.

426 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 7.

Ravasz Lászlónak feltűnik, hogy az általa leírt eljárásban épp az vet fel kérdéseket, hogy a papi szolgálatra belső, Istentől jövő elhívást a gyülekezettől meg nem kapott megerősítés mintegy felülbíráhatja. Ennek okát nem nevezi meg, de jól látszik, hogy a szubjektív, individuális hitélet hozadéka többek között ebben a konkrét kérdésben épp az lesz, hogy senki nem tudja eldönteni biztosan, van-e elhívás, vagy nincs. A lelképásztor a gyülekezetben állíthatja ezt, ha a gyülekezet egésze vagy egyes tagjai erről nincsenek meggyőződve, s nem kap megerősítést, mert a dilemmában mindenki a saját szubjektív álláspontjára helyezkedik, objektív viszonyulási pontok híján. A gyülekezet megerősítése nélkül azonban bárki csak rájuk lesz erőltetve, alkalmatlansága esetén pedig tudomásul kell venniük, hogy nem tehetnek semmit.

„Milyen viszonyban van hát a lelképásztor személyes hite a gyülekezet tagjainak a hitével és mennyi joga van az egyházi hivatalos individualitásnak a közösség követeléseivel szemben? Ez a probléma, különböző formában bár, de folyvást jelentkezik, mióta papok végzik a vallásos élet funkcióit.”⁴²⁷

Érzékelhető egyfajta vívódás ebben a kérdésben, melyre a liberális teológiában vagy az elmélyült filozófiai gondolkodásban sem tud megoldást találni. Az egyetemes papság és az ordinált papság között Ravasz a nyilvánosságban látja a legfőbb különbséget. Ezt a korábban már említett pszichológiai és szociológiai hatások mentén fejti ki. Ennek értelmében az egyetemes papság elve alapján mindenki saját maga élő kapcsolatot ápolhat Istennel, imádkozhat hozzá, családjá körében prédikálhat, és a sákramentumokat is kiszolgáltathatja. Attól fogva azonban, hogy ez a szolgálat át kell lépje a szűk családi kört, vagyis egy gyülekezet a társadalom legkisebb sejtjét létszámában felülhaladja, már nyilvánosságról kell beszélnünk. E szerint pedig valakinek mandátuma kell legyen, hogy nyilvánosan is végezhesse ugyanazt, amit korábban egy nagyon szűk, zárt körben megtehetett:

„... mert az egyház a maga hitében akar épülni szolgáló által és nem kíváncsi egyéni véleményekre. A templom nem tanácsterem, ahol mindenkinek szabad azt hirdetni, amit igazság gyanánt vall; az egyház hitbeli közösség és Istennek a Krisztus által adott üdvözítő kegyelme alapján álló kegyesség, amely nem keresi az igazságot, mint a filozófia, hanem bírja azt a Krisztus által lett isteni

427 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 63. illetve: Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 265.

kijelentésben – bármennyire is kezdenek a különböző teológiai irányok, hogy ez igazságot tudományos formában kifejezzék.”⁴²⁸

Ezen ponton válik érthetővé, hogy Ravasz miben látja a garanciát arra, hogy az egyház a tévtanításoktól, de a szakadásoktól is meg tudja őrizni magát. A sokszorosan hangsúlyozott szubjektív, individualista álláspont tehát a lelkipásztor személyében csúcsonylik ki, ő biztosítja, hogy az egyház épülése a maga folytonosságában a helyes irányba haladjon. Ezzel azonban feltárja azt is, hogy az istentiszteleten individualizmusnak, szubjektivizmusnak a gyülekezet tagjai között nincs helye; a templomban a lelkész beszél, tanít, lényegében mindennek a centrumában ő áll, személye kulcsfontosságú. Bár már Schleiermacher is figyelmeztetett arra, hogy a közös vallásos tudat kiábrázolása, amely az istentiszteleten következik be, kizárja, hogy a prédikátort a gyülekezet felett állónak lehessen tekinteni, annak inkább csak reprezentánsa, megbízottja,⁴²⁹ Ravasz 1907-es felfogása azt engedi sejtetni, hogy a lelkipásztor pozíciója „a gyülekezettel szemben” vagy „a gyülekezet középpontjában” van, de semmiképp nem „egy közülük”, vagyis megbízatása által mégis „felettük áll”. Ez alatt nem azt értem, hogy tárgyként kezeli a gyülekezetet, hanem inkább arról van szó, hogy az Alexander Schweizer svájci gyakorlati teológus által képviselt klerikálisabb felfogással kerül Ravasz azonosságba, kinek gyakorlati teológiai megközelítése szerint a lelkipásztor a gyülekezeti szolgálat centrumában álló személy, reprezentáns, vagyis személye felértékelődik a gyülekezettel szemben.⁴³⁰

Ez a felfogás már a *Homiletika 1902*-ben is megtalálható. Kovács Albert a prédikációnak a katekézishez és a liturgiához való viszonyát tárgyalva lényegében a lelkész-centrikus gyülekezeti modellnek egy vázlatos képét nyújtja. A prédikátor liturgusként áll az istentisztelet centrumában, az ő személyében fejeződik ki az egyházi közösség. Ez teszi kötelezővé számára, hogy az egyház által megállapított és elfogadott liturgiától ne térjen el. A prédikáció esetében azonban egészen más a helyzet, ez a lelkipásztor „speciális terepe,” mert

„A prédikációban a lelkész saját egyéni nézete nyer kifejezést, amint a közös hit az ő egyéniségén átszűrődött.”⁴³¹

428 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 65.

429 SCHLEIERMACHER, Friedrich: *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt von Dr. Friedrich Schleiermacher*. Aus Schleiermachers Handschriftlichen Nachlasse und Nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Jakob Frerichs, Berlin, 1850. 204.

430 SCHWEIZER, Alexander: *Homiletik der Evangelisch-Protestantischen Kirche*. Leipzig, 1848. 27-28.

431 *Homiletika*. 1902. 16.

E nézetek arra engednek következtetni, hogy a dolgozatom előző fejezeteiben tárgyalt és üdvözölt felfogás, mely szerint a gyülekezetet meg kell ismerni, kizárólag arra vonatkozott, hogy a lelkipásztor feladatát megkönnyítse, hogy az igehirdetés ne beszéljen el a gyülekezet felett (mellett), hogy a pasztorális munka, a katekizáció mind-mind az igehirdetés hatékonyságát növelje. Annak a veszélyét még sem Kovács Albert, sem Ravasz László nem érzékeli, amire Jos Douma hívja fel a figyelmet. Ennek értelmében például nem zárható ki, hogy a lelkipásztor abba a helyzetbe kerül, hogy az Isten Igéjét már csak hivatali kötelességből olvassa, megfélekezve arról, hogy az Ige először neki szól; ugyanakkor szem elől tévesztheti azt is, hogy nem önmagához, hanem Istenhez kell elvezetnie az embereket.⁴³²

Kovács Albert a prédikáció viszonyát a katekizáció pedagógiai megközelítésben szemléli, mely szerint a prédikáció azokra az alapokra épít, amiket korábban a katekizáció során a lelkipásztor megvetett.⁴³³ Az azonban nem kerül tárgyalásra, hogy a már érintett egyetemes papság elve szerint mi további helye és szerepe marad a gyülekezetnek azon kívül, hogy az istentiszteleten jelen van, és az igehirdetést hallgatja? A gyakorlati teológiában csak jóval később, a 20. század második felében kezdenek arról beszélni, hogy az igehallgató nem passzív fogadója, hanem aktív résztvevője lesz az egész istentiszteletnek, így az igehirdetésnek is. Ez az aktivitás konstruktív megvalósítást jelent, melyben az igehirdető, mint az egyik szubjektum, az általa megértett Igét prédikáció formájában továbbadja az igehallgatónak, a másik szubjektumnak, aki, mint megszólított, keresi a kapcsolódási pontokat a saját élettörténete, élethelyzete és aközött, ami a prédikációban elhangzott. Ebben az értelemben tehát aktív és kreatív participációról beszélhetünk az igehallgató esetében, akinek az igehirdetéssel szemben nemcsak annyi feladata van, hogy azt meghallgassa, esetleg megjegyezze, hanem – akár azon nyomban – reflektálni tudjon arra, hogy milyen gondolatokra és cselekvési szándékokra indította mindaz, ami hallott.⁴³⁴ Tegyük hozzá: ebben természetesen benne

432 DOUMA, Jos: *Veni Creator Spiritus. De meditatie en het preekproces*. Uitgeverij Kok, Kampen, 2000. 193-194.

433 *Homiletika*. 1902. 14.

434 James W. Fowler (1940-2015) amerikai metodista lelkipásztor és teológiai tanár Jean Piaget és Lawrence Kohlberg kutatásaira támaszkodva dolgozta ki szociálpszichológiai elméletét. A hét szakaszból álló modell tárgyalása nyomán jut arra a következtetésre, hogy a kapcsolódási pontok megtalálása az igehirdetés (igehirdető) és az igehallgató között ugyanúgy feladata az igehallgatónak, mint az igehirdetőnek, ez pedig feltételezi az együttműködő részvételt mindenki irányából, így a felelősség közös. FOWLER, James W.: *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning*. HarperCollins Publishers, New York, United States, 1995. A témát egy rövidebb munká-

van a kritika lehetősége is, amely szólhat annak is, hogy nem értette meg az Ige üzenetét, annak is, hogy nem tudott egyet érteni azzal, ami elhangzott. Ennek azonban haszna az lesz, hogy tisztázódhat: az igehirdető kommunikálta-e rosszul az Igét, azaz kiderülhet, hogy a hiba az igehirdetőben, vagy az igehallgatóban keresendő-e.

1907-ben Ravasz Lászlónál a hangsúly sokkal inkább az igehirdető teljesítményére tevődik, aki alapos felkészülés árán, a teológia mellett a lélektani, szociológiai, antropológiai és egyéb ismertek birtokában az istentisztelet minden területén „helyt áll”, vagyis minden az ő teljesítménye. A kérdés fontosságát – többek között – jelzi Helmut Thielicke rendszeres teológus ekkleziológiai megközelítése is, mely szerint a teológiában, mint tudományban a kérdésfeltevés a legfontosabb, a gyülekezet számára azonban szinte kizárólag a válaszok az érdekesek. Ennek értelmében az igazi teológus a gyülekezet felől, a gyülekezet érdekében és a gyülekezet nevében gondolkodik, vagyis mint aki maga is része a gyülekezetnek.⁴³⁵ Ennek nem mond teljesen ellent a liberális gyakorlati teológiai felfogás, de a lelkipásztor és a gyülekezet kapcsolatában, valamint az egyetemes papság elvének tisztázásában a mérleg nyelve a lelkipásztor felé billen, az egész kérdés tehát nincs egyensúlyban.

Kovács Albert álláspontja a későbbiekben kifinomultabb formában kerül megfogalmazásra, a *Homiletika* 1904-ben már jóval mélyebbre hatol a kérdésben. Megállapítja, hogy a prédikációnak összhangban kell lennie az egész istentisztelettel, vagyis a liturgiával, éppen ezért a prédikációban nincs helye bármilyen egyéni véleménynek vagy ötletnek. Inkább az egyház egészére helyezi a hangsúlyt, mintsem arra a bizonytalanságra, hogy a közös hit miként szűrődik át az igehirdető saját egyéni nézetébe. Kizárja annak a lehetőségét, hogy a lelkipásztor olyasmit hirdessen, amit egyébként ő maga nem hisz, ugyanakkor kísérletet is tesz arra, hogy az ún. pietisztikus igehirdetés korabeli „túlkapásai” előtt is gátat szabjon.⁴³⁶ Az elegáns megfogalmazás Ravasz Lászlónál elmarad, 1907-ben inkább gúnyosabb hangvételen, de lényegében hasonló védekezést állít fel:

jában is boncolja: FOWLER, James W.: *Becoming adult, becoming Christian: adult development and Christian faith*. John Wiley & Sons, New York, United States, 1999.

435 THIELICKE, Helmut: *Úton a szószék felé. Üzenetek az ifjú teológusoknak és idősebb barátaiknak*. (Fordították: FAZAKAS Enikő - KOVÁCS Zoltán - KUN Lajos - NÉMEDI Gusztáv - OLÁH Attila) DRHE, Gyakorlati Teológiai Tanszék, Debrecen, 1991. 9. 27. [eredetileg megjelent THIELICKE, Helmut: *Auf dem Weg zur Kanzel. Sendeschreiben an Junge Theologen und Ihre Älteren Freunde*. Quell Verlag, Stuttgart, 1983]

436 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 35.

„Beszéljen bár az újjászületett ember tücsköt-bogarat, szent álmélkodással, isteni kinyilatkoztatás gyanánt csodálják az ilyen evangéliumi sans-culotte-kat.”⁴³⁷

Meglehet, az ilyen igehirdető prédikációja nem felel meg a homiletika általános szabályainak, s az sem kizárt, hogy sem tartalmában, sem előadásában nem üti meg azt a nívót, ami joggal volna pedig elvárható egy igehirdetéstől. Azonban annak a titka, hogy mégis sokan „szent álmélkodással” és „isteni kinyilatkoztatás gyanánt csodálják” talán abban rejlik, hogy hallgatósága azt tudja róla, hogy újjászületett ember prédikál nekik, azaz egész más mércének, elvárásnak feleltetik meg az igehirdetőt. Hogy újjászületése valamiféle metodikus módon ment végbe, avagy más módon, talán kevésbé érdekli a hallgatóságot, ugyanis az újjászületés alatt épp azt értik, amiről maga Ravasz is beszél. Az igehirdető személyes életét átjárta az Isten Igéje, Jézus Krisztus – ez pedig inkább érzelmi úton ment végbe, vagyis „az eleven vallásos érzés és a hívő vonzódás Jézushoz” így megvalósulni látszik.

Mivel az igehallgatók tehát tudatában vannak annak, hogy újjászületett ember igehirdetését hallgatják, ezt tekintve a legfontosabb mércének, könnyen elnézik az igehirdetőnek, ha igehirdetése tartalmában vagy előadásmódjában kívánnivalót hagy maga után. Ravasz László azonban fontosnak tartja, hogy az igehirdetővel szemben nemcsak a teológiai tudományosság, az egyháznak, de a gyülekezeteknek, igehallgatóknak is igényeseknek kell lenniük. Az igehirdetéssel szemben támaszthatnak, és támasztaniuk kell elvárásokat, különben bőségesen elegendő egy közösség számára, ha a közöttük igét hirdető megtért, újjászületett ember, felsőfokú teológiai végzettségre, avagy különösebb műveltségre, iskolázottságra nincs is szüksége.

Kovács Albert két fontos szempontot is hangsúlyoz a lelkipásztorral, mint teológussal kapcsolatban. Az első, hogy a teológiai tudományok az egyetem elvégzésével nincsenek befejezve, a teológiai képzésnek az egész szolgálati idő alatt folytatódnia kell. Nem lehet abból megélni évtizedeken keresztül a lelkipásztornak, amit pár év alatt sajátított el.⁴³⁸ A második szempont a keresztyéni életben való folytonos tökéletesedést helyezi kilátásba, ami legalább annyira fontos, mint az első.⁴³⁹ Mert lehet, hogy valaki a szent tudományokban tovább fejlődik, de ha mindezt nem a hívő alázatával teszi, s közben a

437 RAVASZ László: Az igehirdetés megújhodása. VIII.

438 „Ezért van az a sok begyepesedett fej nálunk minden munkakörben. Mindenik pályán dísztelen ez, de a papin a legszégyenletesebb...” Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 17.

439 uo. 18.

keresztyéni életvitelt elhanyagolja, könnyen önhitté válhat, s ezzel elszigetelődhet a gyülekezettől, ami a prédikációkban is megmutatkozhat.

Ravasz László felfogása 1915-re a megtérés, újjászületés kérdésében is sokat finomodik. Dolgozatom korábbi fejezetében már kitértem a John Mott-al való találkozására jelentőségére, s igyekeztem rámutatni, hogy ez milyen háttal volt elsősorban tanári-nevelői magatartására, melyet egyes tanítványainak visszaemlékezései igazolnak. A *Homiletika* 1915-ben tehát már maga is vallja, hogy a megtérés szükséges a keresztyén ember számára, így a lelkipásztor, vagy a teológiai tanár számára is. Viszont árnyalja nézőpontját az, hogy a megtérés alatt továbbra sem a metódisztikus, „csak egyféleképpen lehetséges” álláspontján van, hanem azon, hogy a megtérésnek több formája létezik, a fontos az, hogy bekövetkezzen, s a folyamatos lelki gyarapodás kitarson egy egész életen át.⁴⁴⁰

Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy mind Ravasz 1907-es, mind Kovács 1904-es felfogása még abból indul ki, hogy a gyülekezet egy abszolút homogén közösség, az egyének hitében jól kimutatható az egyezés, tehát a lelkészközpontú felfogás mellett hiába kerül hangsúlyozásra a gyülekezet alapos ismerete, ez inkább tűnik kívánt, elméleti felismerésnek, mintsem a gyakorlatban kipróbált ténykérdésnek. Ezzel természetesen nincs kizárva, hogy a lelkipásztor a gyülekezet alapos megismerése után általánosságokat fogalmazzon meg, amelyek az egész közösség hitére nézve érvényesnek tekinthetők. Ezen túl a gyülekezeti sokszínűség, amelynek nemcsak lélektani, de szociológiai vetületei is kitűnnek, feltételezhetően a diverzitásnak egy sokkal szofisztikáltabb fokán áll. Ezek pedig az általánosítás standard módszertanán jóval túlmutatnak. Az általánosítás annak a veszélyét is magában hordozza, hogy a gyülekezetre statikus közösségként tekintsen a lelkipásztor, a való életben azonban inkább életszerű egy dinamikus közösség feltételezése, amelyben a gyülekezeti tagok személyes lelki állapota, és egyéb szociológiai háttere is folyamatos mozgásban, változásban van.⁴⁴¹ Ennek az általánosításnak a veszélyét Kovács Albert már érzékeli, mert a *Homiletika* 1904-ben így fogalmaz:

„...a papnak az a hivatása, hogy a lelkek folyamatosan hullámzó és fejlődő világának vezére legyen.”⁴⁴²

440 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 270-271.

441 DAIBER, Karl Fritz: *Predigt als religiöse Rede. Homiletische Überlegungen im Anschluß an eine empirische Untersuchung*. Predigen und Hören 3. Chr. Kaiser, München, 1991.

442 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 17.

Már Ernst Christian Achelis is vallotta, hogy a tiszta tan prédikálása és sok más formában való megnyilvánulása a pap esetében alapkövetelmény kell, hogy legyen;⁴⁴³ Ravasz László azonban ennek 1907-ben még ellentmond, mikor a konfesszionalizmussal szemben így vélekedik:

„[...] Ennélfogva a lelkészi hivatal elvállalása alkalmából az ifjú papot kötelezni kell arra, hogy a hitvallások és az egyházi tan értelmében hirdesse az igét. A papnak vallania kell az egyház konfesszióit és attól eltérnie nem szabad, különben herézist követ el. Ezt a felfogást sokkal következetesebben képviselik egynémely szekták, amikor a papoktól megkövetelik, hogy újjászületett ember legyen, akiben a hitnek teljessége él és csak így, mint beatus possidens, hirdetheti jó lelkiismerettel az igét.”⁴⁴⁴

Ezek szerint a gyülekezeteknek sem az nem lehet elvárásuk, hogy a lelkipásztor tanítása összhangban legyen az egyház hitvallásaival, sem azt nem kérhetik számon, hogy hite megtérésen alapul-e, mert ilyesmik a szektákra jellemzők inkább. Kovács Albert bár más szavakkal, de lényegében ugyanezt mondja ki, amikor a *Homiletika* 1902-ben ilyen radikálisan fogalmaz:

„az egyháznak szakítani kellene a theologiai tudománnyal, és azt béklyóba kelenie vernie.”⁴⁴⁵

Tehát a lelkipásztor és a gyülekezet közötti azonos vélekedésnek nem dogmatikusnak, tanelvű, konfesszionális alapúnak kell lennie, ezek az alapok ugyanis a lelkipásztortól sem követeltetnek meg, sokkal inkább a közös érzület lesz a kapocs, amelyet részben a lelkipásztor magában hordoz, részben a gyülekezet megismeréséből merít. Így megint előtérbe kerül a böhmi filozófiában is hangsúlyozott *Én*, szemben a Szentírással, dogmákkal, hitvallásokkal, egyházi tanokkal.

„Azt kell tehát egész szívünkől hangsúlyozni, hogy az egyház egysége nem tanegységben, hanem az érzület, az élet szolidaritásában áll. Miért akarnak Jézusnál keresztyénibbnek lenni s ő sem kívánt híveitől igaz tant, hanem tiszta szívet; kortársainak nem új dogmát adott, hanem megújító erőt, érzületet.

443 ACHELIS, Ernst Christian: *Lehrbuch der praktischen Theologie*. II. Mohr, Freiburg, 1898. 116.

444 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 65.

445 *Homiletika*. 1902. 19.

A tant, a dogmát nem lehet megélni, csak elfogadni, vagy cáfolni; mi pedig a megélésben láttuk a vallás ütőerét.”⁴⁴⁶

A hitvallások, tanok, dogmák kérdésében Ravasz László felfogásában 1915-re sem következik be változás. Annyit azonban érzékel, hogy mindezek nélkül mégsem egyház az egyház, éppen ezért az igehirdetőnek tekintettel kell lennie arra, hogy milyen annak a gyülekezetnek a hite, ahol szolgálni kezd.⁴⁴⁷

A gyakorlati teológia elmúlt ötven évében az igehirdetői én ismét az érdeklődés homlokterébe került, amelynek során különféle felfogások születtek, némely esetben egymással ellentétesek. Az ellentétek abból fakadtak, hogy a gyakorlati teológusok egy része teljesen maga mögött hagyta gondolkodásában a barthi teológiát, mások azonban nem mondtak le teljesen ennek eredményeiről, ami az ekkleziológiai és ekkleziasztikai szempontok további keveredésébe mutatkozott meg. Dorothee Sölle szociáletikai megközelítése az én kapcsán arra mutatott rá, hogy Jézus testté létele egy sajátos találkozási lehetőséget adott Istennek az emberrel, márpedig az igehirdetésben az igehirdetőn keresztül hasonló folyamat következhet be. Ez nem azt jelenti, hogy az igehirdető bármilyen szempontból egyenlő lenne, vagy helyettesíthetné Jézus Krisztust, hanem azt, hogy Jézus tanításai („én vagyok” mondásai), egész felépése az emberi világban példát ad a mindenkori igehirdető számára abban, hogy teljes én-voltában, egész személyével benne legyen az igehirdetésben.⁴⁴⁸

Axel Denecke a múlt század hetvenes éveiben egyenesen úgy vélekedett, hogy az egyháztól eltávolodók, az egyházat elhagyók pont amiatt döntenek így, mert az igehirdetés nemcsak az ighallgatót, de az igehirdetőt is szem elől tévesztette. A megoldást a személyes módon való igehirdetésben látja. Ez a személyesség természetesen nem az istentiszteleten megjelenő igehirdető és ighallgató pusztá fizikai jelenlétét igényli, hiszen ez minden körülmények között adott, hanem sokkal többet: szemléletváltást, elsősorban az igehirdetőben.⁴⁴⁹ Denecke határozottan azon a véleményen van, hogy a keresztyén igehirdetés egy személyes igehirdetés, személyes beszélgetés (homília), amely során nemcsak a sokféleképpen felkészült igehirdető szólal meg, hanem a személy is, akit az „ighirdető” fogalma takar.⁴⁵⁰

446 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 65-66.

447 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 276-277.

448 SÖLLE, Dorothee: *Fantasie en gehoorzaamheid. Toekomst en christelijke ethiek*. Serie „oecumene”. Bosch en Keuning, Baarn. 1970, 56-57.

449 DENECKE, Axel: *Persönlich predigen. Anleitungen und Modelle für die Praxis*. Güterloher Verlaghaus Ferd Mohn, 1979. 8.

450 uo. 42.

Azzal, hogy Ravasz László a szubjektumra, az individuumra helyezi a hangsúlyt a lelkipásztori szolgálatban, azon belül az igehirdetésben, annak az elkerülésére törekszik, hogy a lelkipásztor a felelősséget magáról elhárítsa; hogy az igehirdetésben nem ő, hanem Isten beszél. Mivel a közvélekedés szerint minden igehirdetésben Isten beszél, ezért könnyen el lehet jutni addig a gondolatig, hogy a lelkipásztor felkészültsége másodlagos, az igehirdetés személyessége pedig föltétlen kerülendő. Az igehirdető személyének mintegy „meg kell szűnnie” a szószéken, ő az igehirdetés alatt „átszellemülten” „Isten alázatos szócsőve”, így a felelősség az elhangzottakért Istent teljesen, őt esetleg részben terheli. Ezért az igehallgató joggal érezheti, hogy az istentiszteleten – különösen az igehirdetésben – egyoldalú kommunikáció zajlik, ahol az, hogy ő mit gondol arról, ami elhangzik, tulajdonképpen nem is lényeges, hiszen „Isten szava szólt”, ezt pedig elbírálni, kritizálni nem dolga. Az igehirdető „nem is tehet mást”, mintsem továbbadja Isten üzenetét, s ha a Szentlélek megtermékenyítő jelenlétét nem sikerül átélnie az istentisztelet alatt az igehallgatónak, csak magára vethet.

Hans van der Geest szerint a személyes igehirdetés épp attól óv meg, hogy az igehirdető ne tudjon általánosságában megfogalmazott kijelentések, sablonok mögé bújni, a személyesség pedig erős érzelmi jelenléte is feltételez, amelyből, ha a hit árad, abban a szeretet is szükségszerűen jelen kell legyen. Továbbá a személyesség eredetiséget is jelent, amely az individuum érzékelhetőségét feltételezi. Ebből kitűnik, hogy mennyire szólította meg az igehirdetőt az Ige, mert olyan mértékben tudja megszólítani vele az igehallgatót is. Ezzel ugyanakkor az a kérdés is könnyen tisztázhatóvá válhat, hogy az igehirdető azért mondja, amit mond, mert azt kell mondania, vagy mert nem tehet mást, hiszen személyesen érintett.⁴⁵¹ Hasonlóan vélekedik Ravasz László is:

„... tételként állapíthatjuk meg, hogy a keresztyénség a személyiség kategóriájában él, vagy paradoxonnal: a keresztyénség azért van, hogy személyiségeket termeljen.”⁴⁵²

Ha tehát az igehirdetés személyes, ha az igehirdető nem „szakmunkásként”, hanem egész lényében megérintett, megszólított hívőként, az én pozíciójából beszél, és vállalja annak a kockázatát, hogy önmagából ad valamit, egészen

451 GEEST, Hans van der: *Du hast mich angesprochen: Die Wirkung von Gottesdienst und Predigt*. TVZ Theologischer Verlag, 1978. 52. 58.

452 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 266.

más eredményre lehet jutni. Amennyiben az igehirdetésben nemcsak Isten találkozik az emberrel, hanem emberek (individuumok) találkoznak egymással, akkor egy nagyon direkt emberi megnyilvánulásnak is helye van. Akkor az „Isten azt mondja...” típusú kijelentés mellett nem követ el heresizist az igehirdető, ha illet is mond: „Én úgy gondolom...” vagy „Véleményem szerint...” Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy az igehirdető önmagát prédikálja. Az elméleti teológiai ismeretek és a gyakorlati tapasztalatok megszerzése során kell kimunkálnia magában azt, hogy igehirdetéseiben saját személyét nehogy az Ige üzenete fölé helyezze.

Ezzel értelmezhetővé válik az is, amit Ravasz László a dogmákkal, hittételekkel, egyházi tanításokkal kapcsolatosan fogalmaz meg.

„Hiszen elvégre a Jézus szellemének kell élnie mindenkiben – ebben a szellemen pedig igazság és szeretet, tehát *harmónia* van. Azért, ha valami válaszfal emelkedik a hívek között, az csak a kifejezés, a dogma különbözősége miatt történhetik, mert az *érzélet*ben, a vallásos életben azonosság és béke uralkodik.”⁴⁵³

Az igehallgatás ugyanis az *én* pozíciójából történik. Amennyiben ez érzékelhető az igehirdetésben is, vagyis az igehirdető az igehirdetés alatt ugyanaz az ember, mint előtte és utána, az igehirdető és az igehallgató között folyamatosan tapasztalható egyenlőség nemcsak felkeltheti az igehallgató figyelmét, de felbátoríthatja arra, hogy az elhangzottakon elgondolkodjon, kérdéseket fogalmazzon meg, további magyarázatot igényeljen, inspirációt nyerjen arra nézve, hogy hitét egészen személyes dolognak kezelje, magabiztossá váljon, mivel az igehirdetón is ezt tapasztalta.⁴⁵⁴

Ravasz László megnyilatkozásában az értelem és érzelem szembeállítása a Friedrich Schleiermacher által képviselt teológiai felfogást tükrözi. Egy dogma, egy tan befogadása értelemmel történik, ez azonban Ravasz értelemzésében az egyetemes emberi érzésekre semmilyen hatással nem lesz (legfeljebb zavaró tényezőként). Miközben a Jézus Krisztus tanításaival megegyező módon (főleg a János evangéliumában egyedül megtalálható részekre alapozva) a Vele való egységet hangsúlyozza, s az emberi érzéseknek – helyesen – nagy jelentőséget tulajdonít, megfeledkezik arról, hogy a hívő emberek hitüket meg szokták vallani (erre még Jézus Krisztus is többféle formában szólítja fel tanítványait, hallgatóságát). Bármilyen rövid is legyen az a hitvallás,

453 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 66. [kiemelések tőlem]

454 KUITERT, Harry M.: *Zeker weten voor wie geen grond meer onder de voeten voelt*. Uitgever Ten Have – Baarn, 1995. 43kk.

mégiscsak hitvallás, amit át kell gondolni, meg kell tudni fogalmazni, és adott helyzettől függően bővebben is elő kell adni azok számára, akik ezt kérik, s a missziói parancsot követve azoknak is, akik ezt nem. Természetesen a szeretetet nem írja felül semmi, de az érzület kizárólagossága inkább vezet egy általános, egyetemes viszonyuláshoz, mint egy speciálisan keresztyénhez. Mivel Schleiermacher is nagy jelentőséget tulajdonított az érzelmeknek, ugyanis szerinte az épülés lelki állapotának előidézése az építés által az érzelmeken keresztül halad az akarat felé, Ravasz sem tesz másként.⁴⁵⁵

Magántanári dolgozatához képest Ravasz László felfogását néhány évvel később lényegesen bővebb terjedelemben tárgyalja. Egyfelől az igehirdető személyiségének, valamint hitének és teológiai felfogásának külön fejezeteket szentel a *Homiletika* 1915-ben, másfelől két fejezetben szintén külön foglalkozik a gyülekezettel is. Alapvetően nem tér el korábbi lelkészcentrikus felfogásától, viszont amit az igehirdető személyiségéről állít, a gyakorlati teológia elmúlt évtizedeinek empirikus kutatásaihoz vezet el, és a kutatások jelenkori eredményeit látva, szembevető a felfogásbeli azonosságot.

„... már korán észrevették, hogy az igehirdető személyisége benső, erkölcsi kapcsolatban van a hirdetett igazságokkal és megéreztek annak a szükségét, hogy az igehirdető egyéni élete mintegy példája és tükré legyen a hirdetett igazságoknak. Szinte azt lehetne mondani, hogy a prédikátor erkölcsi súlya az igének, mintegy emberi kezességét adta, míg az isteni garanciát a kijelentés biztosította és igen sokszor több hatékonysága volt az emberi kezességnek, mint az istennek. A prédikátor feddhetetlen és példás keresztyénisége volt az igehirdetés apológiája: a legszebb trópus s egyszersmind a legerősebb érv. Világossá vált a dolgok természetében rejlő amaz igazság, hogy a *prédikátor tartozik az életével a prédikációjának*, és nemcsak hazugságot, hanem áruulást követ el az a pap, ki életével megátalkodottan rácsófol eszményeire.”⁴⁵⁶

Ravasz véleménye szerint a hitvallások az egyház történelmi színezetét adják meg, az igazságot azonban nem hordozhatják. Állítása kapcsán egyenesen arra a véleményre jut, hogy a lelkipásztorok lelkészi szolgálatra való kibocsájtásakor nem kötelezhetőek semmilyen hitvallásra, „nem lehet, nem

455 SCHLEIERMACHER, Friedrich: *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt von Dr. Friedrich Schleiermacher*. Aus Schleiermachers Handschriftlichen Nachlasse und Nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Jakob Frerichs, Berlin, 1850. 234.

456 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 264. [kiemelések tőlem]

szabad, ha protestánsok akarunk maradni.”⁴⁵⁷ A vallásosságban ugyanis folyamatosan fejlődik az ember, így a lelkipásztor is, nincs tökéletes, maximalizált tartalmú hit, nem vagyunk a teljes hit birtokosai, hanem folyamatosan gyarapodunk benne. Úgy tűnik Ravasz mintha ennek a maximalizált hitállapotnak ellenében fogalmazná meg az álláspontját, amely szerint a keresztyén ember, így a lelkipásztor hitének alapja a Jézus Krisztussal való érzelmi kapcsolat, aminek részben köze van a Szentíráshoz, de az egyházi tanokhoz, dogmákhoz, hitvallásokhoz már nem. Így a lelkipásztor igehirdetését, szolgálatát sem az egyházi felsőbbségnek, sem a gyülekezetnek számonkérnie nem lehet, mert ha a lelkipásztor jól végzi szolgálatát, akkor Jézus Krisztusban garancia van arra nézve, hogy élénk érzelmi kapcsolat van közte és az általa alaposan megismert gyülekezet között, ennél fogva a gyülekezet részéről csak megelégedés övezheti közöttük végzett munkáját.

Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés – amire a választ Ravasz meg is megfogalmazza –, hogy milyen hatással lesznek azok az igehirdetők, akik az általa is vallott modern felfogásnak az értelmében fognak ígét hirdetni és gyülekezeti munkát végezni?

„... az a véleményünk, hogy ha vallást prédikál és nem teológiát, akkor nem kell félnie a rombolástól; és ha teológiát rombol azért, hogy a vallást, az evangéliumot megmentse, akkor nemcsak, hogy nem tett rosszat, de épen próféta volt.”⁴⁵⁸

E kijelentés mögött a Friedrich Schleiermacher óta fennálló felfogás tisztá lenyomata rajzolódik ki, és egybecseng Kovács Albert korai felfogásával, melyet fentebb már idéztem. Schleiermacher a prédikációt „vallásos beszédnek” tekinti, antropocentrikus értelemben használva e kifejezést, felfogásában pedig az egyház a humánium közéleti megnyilvánulásaként jelenik meg, amelyet Ravasz nyilvánvalóan elfogadhatónak tart.⁴⁵⁹

További vizsgálat tárgyává téve ezeket az állításokat, az egyik kérdés, ami nyomban felmerül, hogy akkor mit prédikál az igehirdető? Ravasz modern világnézetről beszél, ami nagy valószínűséggel ütközni fog, egyenesen rombolóan hat a gyülekezetekben. Meglehet, hogy az igehirdető világnézeti álláspontja – főleg a mindig ugyanazt az igehirdetőt hallgató gyülekezet előtt

457 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 66.

458 uo. 67.

459 SCHLEIERMACHER, Friedrich: *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt von Dr. Friedrich Schleiermacher*. Aus Schleiermachers Handschriftlichen Nachlasse und Nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Jakob Frerichs, Berlin, 1850. 201-203.

– még ha burkoltan is, de nyilvánvalóvá válik. Azt feltételezzük, ennél több nem történhet, hiszen az igehirdető az Igét hirdeti, értelmezi, magyarázza, tanítja és nem a világnézetét a szószékről. A dolog azonban tovább komplikálódik azzal, hogy Ravasz egy mondattal később felcseréli a világnézetet a vallással, s ha az igehirdető vallást prédikál és nem teológiát, akkor ezt nemcsak megteheti, de meg is kell tennie.⁴⁶⁰ Kovács Albert korai nézeteiben teológiai irányokról beszél világnézet helyett, de lényegében hasonló állásponton van, mint Ravasz:

„A prédikátor tudományosan képzett theologus révén, egészen természetes, hogy arra az órára, míg a templomi szószékre megy, nem lehet őt a maga tudományos teológiai irányától külön szakított egyénnek tekinteni [...] Ott, ahol élénk az egyházi élet, ahol a vallás kérdései iránt a nagy közönségben is megvan az őszinte érdeklődés, ott a különböző teológiai irányok mindenesetre magában a közönségben is képviselőre jutnak. S ilyen helyen egészen más elbírálás alá esik a különböző teoriáknak szószékre való vitele, mint pl. nálunk, ahol a vallás kérdései iránt a közönség köréből oly kevesen érdeklődnek.”⁴⁶¹

Egy újabb kérdés, amelyet Ravasz állítása felvet, hogy mit ért az alatt a teológia alatt, amellyel szemben a vallásnak kell érvényesülnie a lelkipásztori igehirdetésben? Úgy tűnik, vallás alatt az evangéliumot érti, ezek szerint a vallás nem egyenlő a világnézettel. Ha azonban a vallás = evangélium, akkor a teológia ≠ evangélium? Nem, mert teológia alatt a hitvallást érti, amely szerinte koronként változott az egyház történelme során, a dogmák úgy tapadtak rá az evangéliumra, mint külső burok a magra, és szerinte a külső burok fontosabb lett, mint maga a mag. Ezek szerint a burkot (hitvallás = teológia) kell lefejtetni a magról (evangélium = vallás) az igehirdetésben, és ez világnézeti alapon megy végbe az igehirdetőben.

Ha abból indulunk ki, hogy a teológia kifejezés a Szentírásban nem fordul elő, és leghamarabb a 2. századi apologéták írásaiban bukkan fel, ahol az élő Istenről, és az Ő kijelentéséről, Jézus Krisztusról szóló hitvallást jelent, egyfelől érthetővé válik, hogy a szót miért azonosítja Ravasz a hitvallással, azonban változatlanul nem nyer megerősítést, de magyarázatot sem az az éles szembeállítás, amiben az evangélium szembe kerül a teológiával. A vallás egy általános kifejezés, míg a teológia az apologéták szellemi örökségét követve hitvallás, de tudomány is, az Istenről való beszéd tudománya, az egyház ön-

460 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 67.

461 *Homiletika*. 1902. 34-35.

reflexív kritikai modusa. A téma azonban még tovább bonyolódik, amikor Ravasz az igehirdetés tartalmi részét tárgyalva további meghatározást ad:

„Csak nem azt a Krisztust kell prédikálni, akit a misztikus rajongás, vagy a kegyes spekulatív csinált, hanem azt, aki e földön járt vérző lábaival s e föld porába hullatta könnyeit, verítékét és – véré. Azonban egy történeti személyiség úgy lesz ránk nézve elevenné, ha a róla szóló adatokba lelket öntünk, ha azokat megéljük.”⁴⁶²

A történeti Jézus kontra legendák Krisztusa vitájában foglal állást, amikor maga is azt vallja, hogy Jézus emberi voltát kell hangsúlyozni az igehirdetésben. Ezt a Jézust az autopszia⁴⁶³ segítségével lehet megismerni, vagyis a tapasztalás, a megfigyelés, a saját szemmel való látás útján. Végre úgy látja, hogy

„maga az evangélium pedig egy szent, mennyei személy: a Jézus, ki az Istennel való kibékülést, az emberekért való önfeláldozó szeretetet, a fiúság üdvét és munkaerejét átélte. Ezt kell a hívekhez közel vinni.”

A korábbi képlet ezzel tovább bővül (vallás = evangélium = Jézus; szemben a teológia = hitvallás = dogma = tan), Ravasz László pedig újfent megerősíti álláspontját ezen a téren. Ez a fajta bonyolult érvsor azért teszi komplikálttá az egész kérdéskört, mert ahogy már korábban ez megjegyzésre került, az ekleziasztika és az ekkleziológia területeinek szétválasztása nem kellően adekvát, vagyis ezt a kérdést megnyugtatóan tisztázni egyelőre nincs lehetősége. Ezért tud eljutni addig a következtetésig, hogy a lelkipásztor:

„Ha véletlenül szembe kerül hívei közfelfogásával, vagy az egyház követelményeivel: csak bátran tovább; egyház ott van, ahol a Krisztus él, csak szíve tudjon róla bizonyosságot tenni. Presbitérium, tanácsülés, zsinat meg nem állapíthatja, hogy mit prédikáljon tartalmilag a pap; a pap egyes egyedül a *saját Jézusáról* tesz tanúbizonyosságot és e bizonyágtétel útján emeli fölfelé az egyházat, presbitériumostól, tanácsüléstől, zsinatostól együtt. Az Úr áthatott szívek útján neveli az egyházat magához és a Szentlélek ellen követ el az bűnt, aki a prófétaságot megtagadja, mondván, hogy az élet a konfessziókban van és nem a hívő személyiségekben.”⁴⁶⁴

462 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 68.

463 A kifejezés használatos az orvostudományban, ahol a halál okának kiderítése végett végzett boncolást jelenti. Az idézett szöveg szövegösszefüggéséből az derül ki, hogy Ravasz nem ebben az értelemben használja a kifejezést, és nem akarja tovább boncolni a történeti Jézus személyét.

464 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 68-69. [kiemelés tőlem]

Mindezzel azonban még Niebergall felfogásától is elhatárolódik, aki úgy vélekedik, hogy az emberekre és azok felfogóképességére tekintettel kell lenni, mert minden gyakorlati teológiai elméletnek ez lesz a helyes irányadója.⁴⁶⁵ Ravasz László e kijelentése szerint azonban a lelkipásztor teljesen magára marad; az igehirdetés kapcsán a gyülekezet, de az egyházi felsőbbiségek is teljesen kívülállók. Jól látta azt Heinrich Bassermann, hogy a gyakorlati teológiának egyik kihívása éppen ez: a prédikáció összekötése az istentisztelettel.⁴⁶⁶ Ugyanakkor megfontolásra érdemes Thielicke ekkleziológiai észrevétele, miszerint: „... a teológia sohasem »alapozhatja« meg az igehirdetést, ha szemléletmódja nem azonos magával a prédikációéval”⁴⁶⁷, vagy ahogy egy másik helyen fogalmaz: „Egy teológiának prédikálhatónak kell lennie, mert önmaga a prédikációból származik.”⁴⁶⁸ Christian Möller is jóval óvatosabban fogalmaz, mikor elismeri, hogy az igehirdetés emberi munka ugyan, de ez nem tagadhatja meg az Ige teológiáját. A lélektani szempontokat nem kell figyelmen kívül hagyni, az antropológiai aspektusoknak helyük van, de nem olyan mértékben, hogy ezzel felülkerekedjenek az Igén, vagy ennek primátusát elvitassák.⁴⁶⁹ Wilfried Engemann pedig arra figyelmeztet, hogy a személyesség az igehirdetésben nem egy imperatívusz, hanem egy indikatívusz. Ő a személyes igehirdetés kapcsán az igehirdető személyi, kommunikatív és konfesszionális kompetenciáira helyezi a hangsúlyt.⁴⁷⁰

Ezzel együtt, a szubjektívizálódás és az individualizálódás folyamatos erősödése mellett nehéz lenne elvitatni azokat a szempontokat, amelyeket Ernst Lange állít fel az igehirdetéssel kapcsolatban, s amelyek Ravasz László felfogását a továbbgondolásra, megfontolásra érdemes nézőpontok között tartja. Lange szerint a szubjektív, individuális megközelítés értelmében egy igehirdetés még nem hihetőbb azért, mert bibliai üzeneten alapul, vagy mert

465 NIEBERGALL, Friedrich: *Wie predigen wir dem modernen Menschen? Zweite, durchgesehene Aufgabe.* Tübingen, 1905, II. 5.

466 BASSERMANN, Gustav Heinrich: *Beiträge zur Praktischen Theologie. Ges. Aufsätze und Vorträge.* Heinsius, Leipzig, 1909. 207.

467 THIELICKE, Helmut: *Úton a szószék felé. Üzenetek az ifjú teológusoknak és idősebb barátaiknak.* (Fordították: FAZAKAS Enikő - KOVÁCS Zoltán - KUN Lajos - NÉMEDI Gusztáv - OLÁH Attila) DRHE, Gyakorlati Teológiai Tanszék, Debrecen, 1991. 17. [Eredetileg megjelent THIELICKE, Helmut: *Auf dem Weg zur Kanzel. Sendeschreiben an Junge Theologen und Ihre Älteren Freunde.* Quell Verlag, Stuttgart, 1983]

468 uo. 59.

469 MÖLLER, Christian: *Einführung in die Praktische Theologie.* A. Francke Verlag, Tübingen-Basel, 2004. 137.

470 ENGEMANN, Wilfried: *Einführung in der Homiletik.* A. Francke Verlag, Tübingen-Basel, 2002. 232-233.

összhangban van a hitvallásokkal; attól sem hihetőbb, mert a hallgató a lelkipásztor, az egyház felszentelt szolgájától hallja, könnyen meglehet, hogy az igehirdető nem magától értetődő módon tekintély előttte; de még a személyesség sem garancia arra, hogy az igehirdetés hihető legyen.⁴⁷¹

1915-re az egyházi élet funkcióinak tárgyalásában Ravasz László az egész gyülekezettel foglalkozik. Míg korábban alig pár sort szentelt a lelkipásztor mellett a diakónusnak és a presbiternek,⁴⁷² a *Homiletika* 1915-ben már két külön fejezetben foglalkozik a gyülekezettel. Eddig id. Bartók György egyházi munkájára támaszkodott, és annak alapján értekezett a kérdésről nagyon röviden, 1915-ben Niebergall hatására előtérbe kerül a hallgatóság lélektana is,⁴⁷³ Martin Schian több kiadást megért munkája nyomán pedig a gyülekezet (igehallgatók) „osztályozását” is elvégzi.⁴⁷⁴

Ravasz László az ideális igehallgatókkal kezdi a különféle típusok felsorolását. Ez a *pasztorális hallgatóság*, amellyel a lelkipásztor egyen-egyenként személyes, lelki kapcsolatban van. Ezt az eszményi állapotot véleménye szerint csak vidéki gyülekezetben lehet elérni, és ott is nagyon hosszú idő után. Ugyancsak az ideális igehallgatósághoz sorolja az ún. *intézeti hallgatóságot* is, amelynek tagjai vagy mind diákok, vagy katonák, ebből kifolyólag egy homogén közösséget alkotnak, amivel Ravasz szerint bizonyos értelemben könnyebb dolgoznia a lelkipásztornak. Ugyanakkor tisztában van vele, hogy az ilyen hallgatóság lehet *kényszerhallgatóság* is, akik nem szabad akaratukból, önszántukból, hitbéli buzgóság okán, hanem erőltetve kénytelenek meghallgatni az igehirdetőt.

A városi gyülekezetek esetében említi a *véletlen-hallgatóságot*, akiket alig, vagy egyáltalán nem ismer az igehirdető, a *törzshallgatóság* alatt pedig egy olyan báziscsoportot ért, akik mind városon mind vidéken mindig ott vannak a templomban. Óvatosan hozakodik elő azzal, hogy az ilyen hallgatóság esetében egy jó értelemben vett tradicionalizmus figyelhető meg, ami az igehirdetésre való odafigyelés esetében magában hordoz bizonyos veszélyeket. Ugyanígy kockázatot hordoz magában az, ha *személyes hallgatóságról* beszélünk, akiket elsősorban a lelkipásztor személye visz el a templomba. Egy kiváló igehirdető érthető módon érdeklődést vált ki a gyülekezetből, de Ravasz azt tanácsolja neki, hogy bölcs belátással pasztorális hallgatósággá formálja őket. Megnevez

471 LANGE, Ernst: *Predige als Beruf: Aufsätze zu Homiletik, Liturgie und Pfarramt*. Chr. Kaiser der Gegenwart, Chr. Kaiser, München, 1984. 55-56.

472 RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. 69-70.

473 NIEBERGALL, Friedrich: *Wie predigen wir dem modernen Menschen?* Zweite, durchgesehene Aufgabe. Tübingen, 1905, I. 88.

474 SCHIAN, Martin: *Praktische Predigtlehre*. Göttingen, 1911. (2. Aufgabe) 50-54.

még egy kategóriát, amely az előbbinek egy túlhajtása, a *divatos hallgatóság*. Ebben az esetben arról van szó, hogy az igehirdetőért divat lelkesedni, amit szerinte minél hamarabb kezelni kell, bár aki egyszer ebbe az állapotba jutott, annak komoly feladat elé kell néznie, ha ezt meg akarja szüntetni, ezért a helyett, hogy ilyen kockázatnak tenné ki magát, jobb, ha figyel, és időben elkerüli, hogy ilyen hallgatóság vegye körül.⁴⁷⁵ Ravasz veszélyt lát abban is, ha valakit a „jó neveltetése”, a „templomhoz szokottság” visz el az istentiszteletre, de az alkalomszerűen jelentkező „kegyes érzés” sem jó indíttatás, mint ahogy az intellektuális élmény iránti vágy, vagy épp az esztétikai élvezet keresése sem.⁴⁷⁶

Nem túlzás azt állítani, hogy ezek felett a kategóriák, típusok felett eljárt az idő, mégha nyomokban ki is lehet mutatni egyes gyülekezetekben. A gyakorlati teológiának tehát tovább kellett lépnie a gyülekezet, az igehallgató megismerésében, amelyre csak évtizedekkel később, az újreformátori teológia utáni útkeresés időszakában kerülhetett sor. Karl Barth teocentrikus felfogása az igehirdetésről nem vetette el az igehallgatót, azonban a korábbi antropocentrikus felfogással szakítva szerepét és helyét az istentiszteletben ellényegtelenítette, mivel a felmerülő vallásos igényekre a korábbiakkal ellentétben egészen másként kívánt reflektálni.⁴⁷⁷ Ezzel – többek között – épp az igehirdető szubjektívizmusának kívánt gátat szabni, de ahogy arra Wilfried Engemann felhívja a figyelmet, az ebben rejlő veszélyeket már a 19. századi teológiai gondolkodás megoldotta, vagyis Barthnak kevésbé teológiai, mint inkább eszmei okai lehettek arra, hogy a 20. században ismét terítékre került e kérdés, amit nem gyakorlati, hanem rendszeres teológiai megközelítésben vont kritika alá.⁴⁷⁸ Bár a prédikáció Istenről való emberi beszéd emberekhez, Barth teológiájában a hangsúlyt a mondat elejére helyezi, ami egészen a dolgozatomban már tárgyalt kálvini alaptételhez megy vissza, de csak félig, hiszen Kálvin Institutiójának kezdő mondata nem zárja ki azt, hogy az ember önmagát is megismerje – ha Istent már megismerte! Barth azonban az első felét emeli ki a kálvini gondolatnak, s bár nem törli el vagy tiltja meg a másodikat, úgy látja, a kettő tulajdonképp egyszerre megy végbe, ezért az önismeretre már nem kell külön figyelmet fordítani.⁴⁷⁹

475 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 286-287.

476 uo. 288.

477 DOUMA, Jos: *Veni Creator Spiritus. De meditatie en het preekproces*. Uitgeverij Kok, Kampen, 2000. 47-48.

478 ENGEMANN, Wilfried: *Einführung in der Homiletik*. A. Franke Verlag, Tübingen-Basel, 2002. 179.

479 DULK, Maarten den: *Heren van de praxis. Karl Barth en de Praktische Theologie*. Meinema, 1996. 36.

3.6 Összefoglalás

Ravaszh László magántanári dolgozatának jelentősége leginkább abban mutatkozik meg, hogy felismerte és kimutatta, hogy a gyakorlati teológiának szüksége van egy prolegomenára, amelyet az anyaszentegyház élettanaként definiált, s a magyar református teológiába bevezette az ekkleziasztikának, mint önálló gyakorlati teológiai tudományterületnek a fogalmát. Dolgozata a liberális teológia gyakorlati teológiája, mely több mint kísérlet, törekvés a gyakorlati teológia tudományosságának megerősítésére, de ki nem érlelt jellege megmutatkozik abban, hogy még nem tudja teljesen tisztázni az ekkleziológia és az ekkleziasztika közötti pontos különbségeket. Az interdiszciplinaritás jegyében természetesen nem az éles határvonal meghúzását hiányolhatjuk elsősorban, hiszen mindkét teológiai tudományterület a teológia általános keretén teljesen belül van, avagy ott kell lenniük. Elviekben tisztázza, hogy melyik terület alatt mit ért, gyakorlatilag azonban az ekkleziasztika speciális területének kiforrotlansága miatt nincs még meg annak külön fogalmi- és szókészlete, amellyel úgy tudja kifejezni magát, hogy az ne keveredjen az ekkleziológiával. A gyakorlati teológiának a rendszeres teológiától való teljes megkülönböztetésének hiánya eredményezheti azt is, hogy gondolatmenete némely helyeken roppant összetett, ellentmondásos.

Ahogy arra Novák Lajos rámutatott, Ravasz dolgozatának javára válik a filozófiai jártassága, azonban ez azt eredményezi, hogy a tudományterület terminológiájának tisztázatlansága miatt gondolatainak megfogalmazásában gyakran folyamodik filozófiai kifejezésekhez. A liberális teológia vallásbölcseleti irányultságában nem lát akadályozó tényezőt, ez vezet többek között oda, hogy még nem sikerül az ekkleziasztika és az ekkleziológia pontosabb szétválasztása. Ez leginkább azért feltűnő, mert Ravaszt a teológiában való kezdeti elmélyülése alapján rendszeres teológiai irányultságúnak sejthetjük. Éppen ezért inkább igaz az, hogy rendszeres teológiája valójában vallásbölcselet, hiszen a számára ekkor még ismeretlen hitvallások és a dogmatikai alap helyén a liberális teológia rendszere mellett Böhm filozófiáját találjuk.

A Friedrich Niebergall nyomdokain haladó Ravasz a gyülekezetben elsősorban nevelésre váró közösséget lát, vagyis gyakorlati teológiai felfogása erős pedagógiai színezetet kap. Ravasz úgy véli, a gyülekezet főleg a lelkipásztortól függ, az egyetemes papság elvét egyelőre úgy értelmezi, hogy a gyülekezetben mindenkinek szigorúan elhatárolt feladatköre van, amelyek között átjárás, átfedés nem szükséges. Ezzel csorbul a gyülekezetszerűség, de a lelkipásztor státusza is inkább művi alapokon nyugszik, mivel az egyházban csak vallásos társaságot lát, az egyetemes papság fogalmában pedig az emberi személyiség végtelen értékeinek felismerését és átélését kapjuk.

Dolgozata „gyermekbetegségeit” nem lesz alkalma kezelni, azonban az ígéretes kezdet nem marad folytatás nélkül. Az ekkléziasztika tudományos fogalomkészletének kidolgozását, a részletkérdések tisztázását – az újreformatori teológia szellemiségében – tanítványai, tanár-társai, későbbi utódai viszik végbe. A sajátosan erdélyi teológiai eredmény László Dezső írásában folytatódik legkorábban,⁴⁸⁰ őt követi Imre Lajos⁴⁸¹ és Makkai Sándor.⁴⁸² Kéziratban maradt fenn, de ugyancsak említésre méltó Borbáth Dániel munkája is.⁴⁸³ Bár az ekkléziasztika a 20. századi teológiai gondolkodásnak nem mindig képezi kardinális részét, idővel újabb avatott művelőkre akad, ahogy ez Kozma Zsolt⁴⁸⁴ és Boross Géza munkásságából kitűnik,⁴⁸⁵ legújabban pedig Kádár Ferenc foglalkozott behatóan vele.⁴⁸⁶

A kibontakozás egyben magával hozza annak a kérdésnek a tisztázását is, hogy az ekkléziasztika prolegomena a gyakorlati teológiában, avagy különféle gyakorlati tárgyak stúdiumainak betetőzése.⁴⁸⁷ Ahogy arra Kádár Ferenc rámutat, nem volt egyszerű ebben a kérdésben konszenzusra jutni, s végül mindkét felfogás érvényben maradt.⁴⁸⁸ A vita ismertetésén és értékelésén túl Kádár javaslatot is tesz arra nézve, hogy miként lehetne ezt a kérdést egy-egybe hozni az egész református teológiai felsőoktatásban. Nézete szerint

480 LÁSZLÓ Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata. A theológiának mint gyakorlati theológiának alapkérdései.* Kolozsvár, 1938.

481 IMRE Lajos: *Ekkléziasztika. Az egyház élete és szolgálata.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részevnytársaság nyomása, Budapest, 1941. A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének Kiadványsorozata 2.

482 MAKKAI Sándor: *Az egyház missziói munkája.* Révai kiadás, Budapest, 1938.

483 BORBÁTH Dániel: *Református Gyakorlati Teológia I. Bevezetés a gyakorlati teológiába.* Kolozsvár, 1952-1953. 90 oldal, írógéppel írt egyetemi jegyzet. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, IMS96 könyvtári jelzet alatt.

484 KOZMA Zsolt: *Ekkléziasztika.* Egyetemi jegyzet: 1980-2000. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.

485 BOROSS Géza: *Bevezetés a gyakorlati teológiába.* A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995. és BOROSS Géza: *Pál apostol gyakorlati teológiája.* A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995. illetve BOROSS Géza: *Kálvin János gyakorlati teológiája.* A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1998.

486 KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most. Az ekkléziasztika művelésének alapjai, eredményei és mai lehetőségei.* Doktori értekezés a gyakorlati teológiai tudományok tárgyköréből. Sátoraljaiújhely, 2006. és KÁDÁR Ferenc: *Ekkléziasztika. Az egyház élete és szolgálata.* Teológiai jegyzet. Sárospatak, 2016.

487 Az ekkléziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben. A Coetus Theologorum 1942. április 21-i vitailésének anyaga. In: *Theologiai Szemle.* XVIII. évf. 1942/2. 86-111.

488 KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most.* 70.

– amellyel Ravasz, Makkai és László Dezső álláspontjára helyezkedik – az ekkleziaszতিকának prolegomenának, alapozó tantárgynak kell lennie, ezért helyét a teológiai tanulmányok elejére teszi. Ezt követnék az egyházi szolgálat tárgyai, majd az egész betetőzése lenne a pasztorálteológia.

„A bevezető és betetőző tantárgyak, az ekkleziaszтика és a pasztorálteológia összefogó, sőt szintetizáló szerepet töltenének be a gyakorlati teológia rendszerében, így biztosítva a tudományok egységét, illetve azt, hogy kettős feladatát el tudja látni: tárgyát a maga teljességében és a maga részleteiben is tudja vizsgálni.”⁴⁸⁹

Ez a tervezet egy lehetséges megoldást nyújthatna egy több évtizede félbemaradt vitára és eldönthetne egy dilemmát, de ami talán a legfontosabb: tovább erősíthetné a gyakorlati teológia helyét annak minden szaktárgyával együtt a teológiai tudományok nemes társaságában.

Ravasz László gyakorlati teológiai felfogásának általános, elvi aspektusainak tárgyalása után a továbbiakban homiletikai nézeteire, homiletika tankönyvére és első prédikációs kötetére kívánok rátérni dolgozatomban.

489 uo. 96.

4. ADALÉKOK RAVASZ LÁSZLÓ HOMILETIKAI FELFOGÁSÁHOZ

4.1 A gyülekezeti igehirdetés elmélete

Ravasz László homiletikai nézeteit a *Református Egyházi Könyvtár* sorozatában 1915-ben megjelent *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)* című közel ötszáz oldalas tankönyvből ismerhetjük meg a legalaposabban (a továbbiakban *Homiletika 1915*).⁴⁹⁰ Ezen kívül a dolgozatomban vizsgált időszakban (1907-1921) még öt tanulmánya jelenik meg a témában: négy ebből a *Homiletika 1915* előtanulmányaként tekinthető, ebből kettő homiletika-történeti korszakokat boncol, kettőben pedig elvi kérdésekkel foglalkozik;⁴⁹¹ az ötödik a Kálvin-Szövetség 1916-os konferenciáján elhangzott előadás – mintegy velős, frappáns összefoglalása annak, amit terjedelmesebben kifejt egy évvel korábban.⁴⁹²

A *Homiletika 1915* korabeli recenzióitól eltekintve⁴⁹³ hosszabb ideig kellett várni, míg alapos kritikája érkezett Ravasz László munkájának. Bár Makkai Sándor újból érintette e művet úttörő dolgozatában, egy-két nagyon jelentős

490 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár XI kötet. (szerk. ANTAL Géza). A Magyar Református Egyház kiadása, Pápai Református Főiskolai Nyomda, Pápa, 1915.

491 RAVASZ László: Az igehirdetés megújhodása. In: *Református Prédikátori Tár*. (szerk. ifj. PÉTER Károly). Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely, 1907. V-XVI; Ravasz László: Igihirdetésünk alapkérdése. In: uő.: „*Ez ama Jézus*” *Egyházi beszédek, elmélkedések*. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910; RAVASZ László: A középkori igehirdetés. In: *Theologiai Szaklap*. IX. 1911/4. 265-285 a *Homiletika 1915*-ben 43-64; RAVASZ László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. In: *Theologiai Szaklap*. XI. 1913/3-4. 262-284. a *Homiletika 1915*-ben 197-222.

492 RAVASZ László: Igihirdetésünk megújhodása. 33-52.

493 MAKKAI Sándor: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Átnézték Csizmadia Lajos pápai, Novák Lajos sárospataki theologiai tanárok. (Református Egyházi Könyvtár XI. A magyar református egyház kiadása. Pápa, 1915) XX+499 lap. In: „*Az Út*”. II. 1916/9-10. 289-292; SCHMIDT Károly Jenő: Dr. Ravasz László (a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) A református egyházi könyvtár XI. kötete. Pápa, 1915. In: *Theologiai Szaklap és Könyvújság*. XV. 1917/2-4. 197-199; S. SZABÓ József: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915. In: *Sárospataki Református Lapok*. XII. 1916/48. 368-371.

megjegyzéstől eltekintve korábbi recenziójának gondolatai köszönnek vissza soraiban.⁴⁹⁴ Czeglédy Sándor 1938-ban megjelent könyvében azonban már részletekbe menő kiértékelését kapjuk Ravasz László homiletikai nézeteinek.⁴⁹⁵ Ezt követően adalékokkal szolgál Borbáth Dánielnek egy kéziratban maradt 1956-os dolgozata,⁴⁹⁶ valamint jelentős elemzést találunk Vigh Árpád retorikatörténeti könyvében.⁴⁹⁷ Ravasz László munkájának jelentőségét mutatja, hogy hatástörténetét megjelenésének századik évfordulója alkalmából 2015-ben konferencián értékelték ki.⁴⁹⁸

Az elmúlt évek levéltári kutatásai fontos homiletikatörténeti adalékokkal szolgáltak Ravasz könyvének elsősorban magyar – kézíratos – forrásaihoz. Szetey Szabolcs⁴⁹⁹ hívja fel a figyelmet arra a kéziraatra, amelyet Ravasz László a budapesti Ráday Könyvtárnak adományozott 1951 decemberében.⁵⁰⁰ A 319 oldalas kolligátum első 142 oldala egyetemes és magyar homiletikatörténetet tartalmaz, szerzője id. Bartók György. A kézirat szövegét, Ravasz László 1911-es és 1913-as homiletikatörténeti dolgozatait, valamint a *Homiletika 1915* 17-239 lapjain olvasható egyetemes és magyar homiletikatörténeti részeket egybevetve, Szetey Szabolcs egyértelműen kimutatta, hogy Ravasz László könyvének megírásakor egyenes forrásként használta id. Bartók

494 MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. „Az Út” kiadása, Kolozsvár, 1925. 37-40.

495 CZEGLÉDY Sándor: *A prédikáció gyülekezetszerűsége*. A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai, 25. Budapest, 1938.

496 BORBÁTH Dániel: *Homiletikai irodalmunk a XX. században*. Kolozsvár, 1956. 21 oldal írógéppel írt tanulmány. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában IMS96 könyvtári jelzés alatt található.

497 VIGH Árpád: *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest, 1981. 352-373.

498 *Konferencia Ravasz László 100 éve kiadott Homiletika tankönyve tiszteletére*. Budapest, 2015. március 25. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának, a Dunamelléki Református Egyházkerületnek és a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Teológiai Szekciójának közös konferenciája. <http://www.kre.hu/portal/index.php/501-ravasz-homiletika-100-konferencia.html> (utolsó megnyitás: 2020. március 19.)

499 SZETEY Szabolcs: Bartók György kézírata, mint Ravasz László forrása. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2017/1. 193-204.

500 Bartók György: *Homiletikai jegyzetek. Kolligátum*. Ráday Kézirattár, K.1.885,1. A kézirat címlapján a szerző írásával: „Bartók György: Egyházi szónoklat. 1896. A reformáció előtti időszak. Első korszak: Nagy Constanting. Második korszak: Nagy Károlyig. Harmadik korszak: A reformációig.” Ravasz László kiegészítő megjegyzése ugyanitt: „A kolozsvári teológiai fakultás megnyitása után a nagyenyedi Bethlen Kollégium teológiai főiskolája elnéptelenedett. Neves tanárai egymás után meghaltak. 1895/96 éves az ott maradt diákoknak az új szövetségi exegesiszt, bibl.theológiát, vallásfilozófiát és homiletikát Dr. Bartók György szásvárosi lelkész adta elő. Ez a kézirat az ige hirdetés történetének vázlata.” uo. 196.

György kéziratban fennmaradt egykori jegyzeteit. Némely helyen a szószerinti megegyezés is felfedezhető.⁵⁰¹

A *Homiletika 1915* megjelenésének századik évfordulóján elhangzott előadásában Kozma Zsolt kolozsvári gyakorlati teológiai professzor hívta fel a figyelmet arra,⁵⁰² hogy néhai Tavasz Sándor kolozsvári rendszeres teológiai professzor hagyatékában fennmaradt egy kézírata is e munkának.⁵⁰³ Ennek nyomán sikerült egyértelműsíteni, hogy a szóban forgó litografált kézirat egy, a kolozsvári *Teologus Kör* által kézzel sokszorosított kurzus, 371 oldal, több kéz írása, az 1908-1909 tanévből (Tavasz Sándor ekkor volt II. éves teológiai hallgató). Ez a jegyzet a továbbiakban *Homiletika 1909* kerül említésre dolgozatomban.⁵⁰⁴ A *Homiletika 1915* e korai változatának „felbukkanása” további vizsgálódásokhoz nyújt szilárd támpontot, lehetőséget adva arra, hogy még alaposabban feltárhassuk a könyv forráselőzményeit. Annyit már most érdemes megjegyezni, hogy a kézirat Ravasz László tanári pályájának második évéből való (!), amely terjedelme alapján Szetey Szabolcs kutatásait erősíti: Ravasz Lászlónak megvoltak a magyar nyelvű, nyomtatásban meg nem jelent forrásai, ezeket beépítette homiletikai előadásainak anyagába. Ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, ez nem azt jelenti, hogy saját kutatásokat nem végzett, azonban munkáját nem teljesen a „semmiből kezdte.”⁵⁰⁵

Szetey Szabolcsnak tehát sikerült tisztáznia a *Homiletika 1915* első fő részének (*Az igehirdetés történetének fő irányai*, 17-239 oldalak) kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű forrását. Ugyancsak ő egy másik tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy

„[...] a kéziratok hagyatékok, gyűjtemények vizsgálatára és az ezek alapján megfogalmazott következtetéseknek hangsúlyosabban kellene jelentkeznie a homiletikatörténetben és ezáltal az oktatásban is.”⁵⁰⁶

501 SZETEY Szabolcs: Bartók György kézírata, mint Ravasz László forrása. 200-202.

502 KOZMA Zsolt: Ravasz László – Homiletika. A mű megszületésének körülményei. Elhangzott 2015. március 25-én Budapesten, Ravasz László Homiletikájának százéves évfordulóján. Az előadás megjelent: KOZMA Zsolt: *Hidak. Tanulmányok, gyülekezeti előadások*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2017. 145-149.

503 A Tavasz Sándor hagyatékát gondosan megőrző dédunoka, Dr. Tonk Márton, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem rektora volt szíves a rendelkezésemre bocsájtani a szóban forgó iratot, amiért e helyen is köszönetet mondok.

504 *Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908-1909-ik év. „Theologus Kör” kiadványa. kalligrafált kézirat.

505 „A történeti részből csak néhány fejezet (kb. 8) nyugszik önálló és beható forrástanulmányokon, a többi az idegen monographia-irodalom eredményeinek összefoglalása.” RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete. (Homiletika.)* V.

506 SZETEY Szabolcs: A homiletikatörténeti kutatások problémái. In: *Tan és módszertan*.

E megfontolásra méltó tanács nyomán a *Homiletika* 1915-tel kapcsolatban a továbbiakban kérdés, hogy a könyv III-IV részei esetén volt-e valami kézirat forrása Ravasz Lászlónak? A kolozsvári teológián tanárelődje, Molnár Albert mindössze hat esztendőn keresztül tanította a gyakorlati teológiát hirtelen bekövetkezett halála miatt. Kelemen Attila kolozsvári gyakorlati teológiai tanár Molnár Albertről írt dolgozatának végén felsorolja publikációit, amelyből kiderül, hogy a professzor viszonylag keveset jelentett meg írásaiból, azok inkább rövidebb cikkek, néhány prédikáció, egy-két tanulmány volt, amelyekben a homiletika elvi, tartalmi vagy formai kérdéseivel nem foglalkozik.⁵⁰⁷ Egyetlen kötete posztumusz jelent meg, ebben prédikációi és imádságai lettek összegyűjtve. A könyv második kiadásához Nagy Károly és Ravasz László közösen írták az előszót.⁵⁰⁸ Makkai Sándor – korábban már említett – dolgozatában arra hívja fel a figyelmet a *Homiletika* 1915-tel kapcsolatosan, hogy:

„Az igehirdetés alapelveiről szóló rész döntő fontosságú. Itt Molnár Albert ihletését érezzük, de mennyivel fejlettebb és gyakorlatibb módon megvalósulva!”⁵⁰⁹

Ezek az apró információ-morz�ák ébresztik fel a kíváncsiságot: lehetséges-e az, hogy Molnár Albertnek kiadatlanul maradtak volna kéziratok írásai, amelyeket Ravasz László ismerhetett? A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának kéziratárában 1MS223 könyvtári jelzés alatt megőrzésre került egy 94+80 oldalból álló, több kézírással írt *Homiletika* jegyzet (a továbbiakban *Homiletika* 1902). A 94 oldal végén „Kolozsvár 1901 december 12”-i dátum áll, a következő 80 oldal végén pedig „1902 április 24”. Mindkét dátum az előadássorozat végét jelzi. Sajnos a szerző nincs megnevezve, ezért annak megállapításához, hogy ki írta e jegyzetet, két feltevés is adódik:

Az első, hogy a tárgyalt jegyzet Molnár Albert nevéhez köthető. Ebben az esetben felépítését a *Homiletika* 1909-hez és a *Homiletika* 1915-höz kell hasonlítanunk, ahol azonban egyezést nem találunk.

Conferentia Rerum Divinarum 3. (szerk. TRAJTLER Dóra) Budapest, 1912. (173-206) 179.

507 KELEMEN Attila: Molnár Albert (1849-1901). In: *Akik jó bizonyágot nyertek*. 62-64.

508 *Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta Molnár Albert előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati teológia nyilvános, rendes tanára a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Nagy Károly teológiai tanár. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. I. kiadás 1906, II. kiadás 1927.*

509 MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. 39.

A második lehetőség, amire maga Ravasz László utal, hogy Molnár Albert halála után Kenessey Béla tanítottát átmenetileg a homiletikát Kovács Albert budapesti gyakorlati teológiai tanár egy olyan jegyzete alapján, amelyből még maga is tanult teológiai hallgató korában.⁵¹⁰ Kozma Zsolt hívja fel a figyelmet arra, hogy Kenessey Béla korai teológiai gondolkodásán jól kitapintható Ballagi Mór és Kovács Albert liberális teológiai felfogása.⁵¹¹ Kovács Albert 1865-ben lett a budapesti Református Theológiai Akadémia gyakorlati teológiai tanára, mintegy 39 éven keresztül tanította többek között a homiletikát. Végül homiletikai előadásainak gyümölcse nyomtatásban csak halála után láthatott napvilágot (könyvét a továbbiakban *Homiletika 1904* néven említem), a kéziratot azonban már 1902 decemberére elkészítette, s professzortársainak meghagyta, hogy minden mást, amit nem szánt kiadásra, el kell égetni.⁵¹² Kenessey Béla 1878-1881 között tanul a budapesti teológián, tehát a Kovács Albert által 1902-re nyomtatásra előkészített szöveg és a között, amit Kenessey diákként tőle tanult bő húsz évnyi távolságra vannak egymástól. Ezzel lényegében Mitrovics Gyula korabeli tankönyvéhez állna a legközelebb,⁵¹³ amelyről Borbáth Dániel úgy vélekedett, hogy még túl terjedelmes benne a formai rész, ami az elvi és tartalmi kérdéseknek a rováására megy, Kovács Albert munkáját azonban úgy látja, hogy nemcsak tagoltságában előremutatóbb, de a retorikai kérdéseken túl az elvi és tartalmi dolgokkal is mélyebben és arányosabban foglalkozik.⁵¹⁴ Ha a Kovács Albert könyvét (*Homiletika 1904*) és a kéziratban fennmaradt jegyzet (*Homiletika 1902*) felépítését vetjük vizsgálat alá, hasonlóság mutatható ki a részek és a fejezetek beosztása között. Ugyancsak kimutatható a tartalmi egyezés is, részben szó szerinti, részben pedig lényegi hasonlóság. Ennek lehetséges magyarázata, hogy a két szövegváltozat között több mint húsz év telik el, ráadásul Kolozsváron nem maga a szerző, hanem egyik tanítványa adja azt elő.

510 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. 81.

511 KOZMA Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: uő. *Önazonosság és küldetés. Tanulmányok*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2001. (115-130) 116.

512 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1904. A kötet előszavában Szóts Farkas, a kézirat sajtó alá rendezője szó szerint idézi Kovács Albert meghagyásait.

513 *Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra*. Tanítványai számára való olvasmányul írta MITROVICS Gyula, református hittantanár és főiskolai lelkész Sárospatakon. Kiadták a sárospataki vallás és egyházi tudomány szakhallgatói. Nyomtatta Steinfeld Béla a református főiskola betűivel, Sárospatak, 1878.

514 BORBÁTH Dániel: *Homiletikai irodalmunk a XX. században*. 5.

A *Homiletika 1902* szövegének eredetijét valahová 1878-1881 közé tehetjük, és az eddig tárgyaltak alapján a jegyzetet Kovács Albert Homiletikájának egy korai változataként lehet azonosítani, mely Kenessey Béla közvetítésével jutott el Kolozsvárra. Ha azonban a *Homiletika 1902*-öt összevetjük a *Homiletika 1915*-tel, feltűnik, hogy itt is van egyezés, a hasonlóság kimutatható. Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy az 1901-1902-es tanévből származó jegyzetből Ravasz László is tanult, homiletikai felfogására direkt hatással volt.

4.2 Egy homiletika kézirat szerzője

Ebben a fejezetben a *Homiletika 1902* és a *Homiletika 1904* szövege közötti hasonlóságot szeretném bemutatni. Célom ezzel az, hogy igazoljam, az előző fejezetben Kovács Albert korai kéziratosa homiletika jegyzeteként azonosított forrás valóban az övé. Ez a jegyzet Kenessey Béla közvetítésével került Kolozsvárra, melyet Molnár Albert korai halála után Kenessey a homiletika előadásain használt fel. Az összehasonlítás során a kéziratosa jegyzet első felét veszem alapul (94 oldal), illetve Kovács Albert könyvének első két részét (23-161. oldalak), ugyanis ezek bőséges anyagot szolgáltatnak az összehasonlítás elvégzéséhez és feltevésem igazolásához.

Homiletika 1902

„S a világi és egyházi ékesszólás között épen abban is van egyezés, hogy mindenkinél feltétlenül szükséges az, hogy az illető szónok a maga tárgyának az igazságáról meg legyen győződve és az iránt a tárgy iránt lelkesedjék.”⁵¹⁵

Homiletika 1904

„[...] a szónok teljesen meg legyen győződve tárgyának igazsága felől, sőt nemcsak meggyőződve, hanem teljesen át legyen hatva azon ügy által, amelyről beszél (notus animi continuus), hogy az iránt lelkesedés vagy szenvedély töltse el a lelkét (pectus est, quod disertus facit); és erőteljese akarata legyen arra, hogy a maga áthatottságát a hallgatóiba is átültesse.”⁵¹⁶

⁵¹⁵ *Homiletika*. 1902. 22-23.

⁵¹⁶ Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 26

Homiletika 1902

„Arra a kérdésre, hogy kell-e tulajdonképp textus, miután annak a használatával sok nehézség jár, sokan azt a feleletet adták, hogy nem feltétlenül szükséges textust felvenni, mert a textus még nem teszi a beszédet önmagában keresztyén beszéddé és mert nem egyszer szolgált már egy-egy szentírásbeli hely útlevél gyanánt olyan eszméknek, amelyek nemcsak az illető textusban, de magában az egész bibliában sem fordulnak elő, s alkalmul szolgálhatnak arra, hogy ki-ki a maga legsubjectivebb nézeteit magyarázhassa a szentírásba.”⁵¹⁷

„Az első magyarázási mód a *symbolicus*. A *symbolum* valami láthatatlan dolognak hasonló értékű jegye, a mi a bensőnek felel meg. [...] A váltáság tények, mint Krisztus születése, élete, munkássága, halála, feltámadása és mennybemenetele nem csak érettünk történetek, hanem ezeknek a tényeknek bennünk is végbe kell menniük. A Krisztusnak a keresztyén emberben meg kell születnie, benne növekednie és munkálkodnia. [...] Gondolatainkkal, érzéseinkkel szüntelen mennyben kell szállnunk, hogy megnyerhessük a vigasztalót, a Szentléleknek az erejét. A váltáság, mint történeti tény, nem használ semmit. A prédikátornak ezeket a tényeket közel kell hozni a hallgatóihoz és rábírní őket, hogy a váltáság történetében kijelölt módon váltáságnak ezt a munkáját önmagukon hajtsák végre.”⁵¹⁸

Homiletika 1904

„Azon érdekből, hogy a prédikáció szentírászerű legyen, még nem okvetlenül szükséges az, hogy a prédikáció elejére egy bibliahelyet illesszünk, mert nem lehet azt mondani, hogy textus nélkül nem lehet keresztyén szellemű prédikációt írni; viszont a textus használata már elégszer ürügyül szolgált keresztyénellenes tanok hirdetésére.”⁵¹⁹

„A *symbolicus* magyarázás. A *symbolum* – jelkép – a láthatatlannak hasonló értékű látható jegye, pl. a külső isteni tisztelet jelképe a belső vallásos életnek. [...] Különösen az evangéliumi váltáság alaptényei: Krisztus születése, halála, feltámadása alkalmasok arra, hogy *symbolicus* magyarázatot adjunk nekik, a mi úgy történik meg, hogy ezen eseményekben, mint jelképekben, a *subjectiv* váltáság menetének főbb vonásait, Isten országa fejlődésének általános törvényeit ismerjük fel. [...] Krisztusnak bennünk is születni kell [...] gondolatunkkal naponként mennybe kell mennünk nekünk is, mint az apostoloknak, le kell győzni minden testit – a szentlélek ereje által. Ilyen módon az ember a váltáság munkáját végrehajtja önmagán.”⁵²⁰

517 *Homiletika*. 1902. 37.

518 *Homiletika*. 1902. 46.

519 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 76.

520 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 90.

Homiletika 1902

„A symbolicus felfogással közel rokon, sőt mintegy átfolyik abba az ún. tropológiai magyarázat, amely magyarázat szerint az elbeszélést csak úgy nézzük, mint a benne foglalt eszmének épen csak esetleges alakját, mert az az eszme tulajdonképpen megjelenhetett volna más történetes alakban is, a nélkül, hogy lényegében megváltozott volna. Tropológiai magyarázatra különösen alkalmasak a csodatörténetek, amikor azokat, amik a múltban testiképpen történtek meg, áthozzuk a jelenbe lelki jelentésben.”⁵²¹

„Az apostoli iratokból vett textusok felhasználásával szó sem lehet az előbb említett magyarázási módok közül egyikről sem, mert ezeknél már az apostolok hajtották végre azt az elsajátítási műveletet, amelyet az evangéliumi történeteknél mi nem kell végrehajtanunk. Feladatunk e textusoknál csak az, hogy tárgyilag és eszmeileg magyarázzuk és alkalmazzuk. Igaz, hogy magok az apostolok is magyarázók és alkalmazók voltak, de mint magyarázók, a dolgoknak és eszméknek olyan mélyéig hatottak le és magyarázatukat oly viszonyokhoz kötötték, amely mélységbe a mi közösségünk magyarázat nélkül leszállani nem tud és amely körülményeket, viszonyokat annak a kornak ismerete nélkül felfogni nem képes.”⁵²²

521 *Homiletika*. 1902. 47.

522 *Homiletika*. 1902. 52.

Homiletika 1904

„A symbolicus magyarázattal közelről rokon s mintegy átfoly abba: a tropológiai, amely szerint az elbeszélést csak úgy nézzük, mint a benne foglalt eszmének tökéletes alakját; de ugyanazon eszme más alakban is megjelenhet, amidőn az előbbi történet egészen elesik, a nélkül, hogy az eszme változnék. Tropológiai vagy tipikus magyarázásra különösen alkalmasok az evangéliumnak csudás elbeszélései, amelyeknek legnagyobb részében valamely szép vallásos erkölcsi eszme jelenik meg.”⁵²³

„Az apostoli iratokban már maga az apostol elvégezte azon elsajátítási processust, amelyet az evangéliumi iratoknál magunknak kell végrehajtani; tehát az ezekből vett textusok felhasználásánál szó sem lehet az előbb említett magyarázási módok egyikéről sem. Ezeknél a feladatunk csak az, hogy magyarázó és alkalmazzuk. Igaz, hogy magok az apostolok is magyarázók és alkalmazók voltak; de ők az eszméknek a legmélyére hatoltak, ez pedig nem olyan egyszerű dolog, hogy a nép minden további magyarázat nélkül felfoghatná...”⁵²⁴

523 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 90.

524 uo. 94.

Homiletika 1902

„A főtételben legyen egység. Az egységet magának az emberi léleknek az a sajátága indokolja, amely szerint a lélek mindenütt egységre törekszik. Az egység valamely műben abban áll, hogy az együvé tartozókat egy központ, egy cél körül csoportosítjuk, s mindazt elhagyjuk, ami ezzel ellenkezik. A szónoki beszéd a művészet egyéb termékei között leginkább megkívánja ezt az egységet, mert először ezt nem olvassák, hanem hallgatják és a figyelmet könnyen elszórná, ha a szónok egyszerre több tárggyal foglalkoznék...”⁵²⁵

„A karácsoni ünnep befolyást gyakorol a következő vasárnapok tárgyára is. itt ugyan meg van szakítva az időnek az ünnepe, t. i. az újév által maguknak a különösebben karácsoni tárgyának a fejtegetése.”⁵²⁶

525 uo. 62.

526 *Homiletika*. 1902. 73.

Homiletika 1904

„A főtételben legyen egység. [...] Pedig az egységet nemcsak valami logikai arányosság és szépség érdekében követeljük, hanem a beszéd végső eredménye érdekében, amely csak úgy jöhet létre, ha a beszédben minden egy központra irányul. A szónoki beszéd a művészet minden termékei közt leginkább megköveteli a szabatos egységet, mivel ezt nem olvassák, hanem hallgatják, minden pillanatban új szava hangzik el s a hallgatónak nincs ideje rá, hogy egy időre megállapodjék, hogy a beszédnek az egységben való fogyatkozásait kipótolja.”⁵²⁷

„A karácson ünnepe befolyást gyakorol a következő vasárnapok tárgyára is. E befolyást némileg megszakítja az év változásának ünnepe.”⁵²⁸

527 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 99.

528 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 107.

E táblázatban foglaltak alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a *Homiletika 1902* kolozsvári kéziratot jegyzet Kovács Albert budapesti gyakorlati teológiai tanár korai homiletika jegyzeteként azonosítható. Ez a felismerés részben módosítja azt a Ravasz László által is hangsúlyozott állítást, amely szerint Molnár Albert szellemi nyomdokain kíván járni, s rámutat arra, hogy Kovács Albert homiletikai nézetei Kenessey Béla közvetítésével Kolozsváron is hatottak. A már említett 2015-ös budapesti konferencián ifj. Fekete Károly előadásában úgy vélekedik, hogy a *Homiletika 1915* minőségében jóval meghaladja a 19. század második felének, a 20. század elejének protestáns homiletika tankönyveit. A különbségek főleg a tudományos rendszer hiányában,

illetve a Friedrich Schleiermacher óta a teológiában végbement változások figyelmen kívül hagyásában mutatkoznak meg, Ravasz könyvének javára.⁵²⁹ Ugyanakkor a *Homiletika 1915* tankönyvként jól megállta a helyét, amely mögött a pedagógiai tudatosságon túl a tudományos kritikai szemléletmód filozófiai megalapozottsága érhető tetten.⁵³⁰

Ha e meglátásokat további megfontolás tárgyává tesszük, megállapíthatjuk, hogy Ravasz László elvi homiletikai munkássága abban mutat erős vonásokat, ahogy 19. századi kéziratok forrásait (id. Bartók György és Kovács Albert) megbecsülve, a saját korában frissnek számító – elsősorban német – vonatkozó szakirodalom mérlegén megmérve beépítette saját munkájába. Ennyivel természetesen nem érte be, e két forrásmunka mellett saját kutatásain alapuló korai teológiai felfogása is nyomon követhető könyvének minden fejezetében. Dolgozatom további részében az eddig felsorolt nyomtatásban megjelent, illetve kéziratok munkák ismertetésén és elemzésén keresztül foglalkozom Ravasz László homiletika tankönyvével. Kitérek arra is, hogy Kovács Albert felfogása miként változott a homiletika elvi és gyakorlati kérdéseiben a bő húsz év alatt, mely a két szövegváltozatot egymástól elválasztja. Ezt azért tartom fontosnak, mivel Ravasz Kovács Albert korai homiletikai elveit használja saját anyagában, de ez gyökeresen nem tér el a nyomtatásban is megjelent végső változat szellemiségétől, tehát közvetett módon a *Homiletika 1904* is hatott Ravasz Lászlóra.

4.3 Homiletika és prédikációtörténet

Az első magyar nyelvű református homiletika Tóth Ferenc (1768-1844) pápai teológiai tanár, dunántúli püspök tollából látott napvilágot 1802-ben.⁵³¹ Munkája úttörőnek számított, mivel a 18. század végéig a református kollégiumokban rendszeres és tudományos önálló diszciplínaként nem tanították a homiletikát. Amikor azonban kedvező fejlemények álltak be ezen a téren, szükség mutatkozott egy jól használható homiletika tankönyvre, mely 1814-ben hamar megérte második kiadását is. Tóth Ferenc könyvének előszavában nem tévedett, amikor azt állította, hogy magyar nyelven előtte nem írt

529 ifj. FEKETE Károly: Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája? Az előadás tanulmány formájában megjelent: *Református Szemle*. CVIII. 2015/6. (597-602). 597-598.

530 uo. 599.

531 TÓTH Ferenc: *Homiletika*. Komárom, 1802.

senki homiletikát.⁵³² Ez alól talán kivétel Medgyesi Pál bő százötven évvel korábban megjelent bilingvis könyve,⁵³³ valamint létezett még egy pár nyomtatásban megjelent munka, melyek részben foglalkoztak homiletikai kérdésekkel is.⁵³⁴ A teológiai hallgatók rendelkezésére ezeken kívül csak órai jegyzeteik álltak. Ebben az értelemben Tóth Ferenc tankönyve komoly előrelépés volt a gyakorlati teológia tudományára, a kollégiumi lelkipásztorképzésre és a gyülekezeti igehirdetésre egyaránt.⁵³⁵ A tudós püspök munkájára főleg Christoph Friedrich Ammon (1766-1850) göttingeni lutheránus teológiai tanár *Anleitung zur Kanzelberedsamkeit, Göttingen, 1799* című könyve volt nagy hatással, mellyel göttingeni tanulmányi éve alatt (1800-1801) ismerkedett meg.

Tóth Ferenc tankönyvet írt, ezért fontosnak tartotta, hogy homiletika- és prédikációtörténettel is foglalkozzon, ezt azonban nem szabta terjedelmesre, és főleg az egyetemes vonatkozásait érintette a kérdésnek. Az őt követő homiletika tankönyvek egy része a 19. században követte példáját, mások azonban nem tartották szükségyszerűen tanulságosnak a történeti részeket a gyakorlati teológiai oktatásra nézve.⁵³⁶ A szóban forgó század homiletikai közül kiemelkedik Tóth Mihály (1807-1879) debreceni gyakorlati teológiai tanár könyve, melynek csak első részét tudta befejezni, de olyan alaposan és részletesen foglalkozik a magyar református homiletika- és prédikációtörténettel, hogy hosszabb időre meghatározta e téren az elérhető ismereteket.⁵³⁷

532 uo. 43.

533 MEDGYESI Pál: *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és praedicatio irasra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges tablak*. Bártfa, 1650. Legújabbban e munkával foglalkozott Papp György: *Doce nos orare, quin et predicare*. Medgyesi Pál homiletikai öröksége. In: *Református Szemle*. CVIII. 2015/2. 137-158.

534 MARTONFALVI György: *Ars concionandi Amesiana, Ita delinata & illustrate, ut unusquisque hanc viam ingreffus, accuratus & facilis concionator evadat*. Debrecen, 1666; SZILÁGYI TÖNKŐ Márton: *Biga pastoralis, Seu, Ars orandi & concionandi*. Debrecen, 1684; GOMBÁSI István: *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktátanak első Darabja. Melly tanít a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanításokról*. Kolozsvár, 1784.

535 Tóth Ferenc munkásságával részletesen foglalkozott Benedek Sándor pápai gyakorlati teológiai tanár. BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája*, Debrecen, 1933; Benedek Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc? Pápa*, 1945.

536 Azok a 19. századi szerzők, akik kisebb-nagyobb részt szentelnek tankönyvükben a homiletika és prédikációtörténetnek: ZSARNAY Lajos: *Paptan*. Sárospatak, 1847; Kun Bertalan: *Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű különösen protestáns lelkészek által*. Miskolc, 1855.

537 TÓTH Mihály: *Magyar protestáns egyházszónoklat történelme. Kútfők után dolgozva magyar protestáns hitszónokok nyomtatott vagy kéziratban lévő munkáiból. Mutatványokkal, s az egyházi beszédek bírálataival, a reformatiótól a mai időkig*. Első kötet. Debrecen, 1864.

Nem véletlen, hogy szinte fél évszázaddal később Kovács Albert még ezt a munkát ajánlotta tájékozódásul. A terjedelmesebb egyetemes és magyar homiletika és prédikációtörténeti áttekintésre Ravasz László homiletika tankönyvében került újra sor.

Ahogy arra dolgozatom egy korábbi fejezetében utaltam, Ravasz László fennmaradt homiletika jegyzete és 1915-ben megjelent tankönyve között szerkezeti különbségek vannak. A *Homiletika 1909* felépítése szerint áll egy bevezető részből (2-35. oldalak), egy elvi részből (35-180.), egy anyag részből (181-280.) és egy alaki részből (280-371.).⁵³⁸ Tagoltságában ez az anyag még inkább hasonlít Kovács Albert jegyzetéhez, melynél a bevezetést egyetlen fejezet képezi (1-7. oldalak), az első rész a prédikáció elvi kérdéseit boncolja (7-35.), a második részben a prédikáció tárgyáról van szó (35-94.), míg a harmadik részben az egyházi beszéd alakjával foglalkozik (1-80. [95-174.]).⁵³⁹ Kovács Albert esetében a hármasság beosztás a későbbiekben is megmarad, a nyomtatásban megjelent változat feszes, kiforrott szerkezetű, megfogalmazásán, kidolgozottságán érződik egy élet munkája és tapasztalata.⁵⁴⁰ Ravasz László a *Homiletika 1915*-öt már négy részre tagolta, egyetemi jegyzetéhez képest nemcsak a szerkezeti, de a tartalmi változtatások is jól megfigyelhetők. Könyvének előszavában úgy vélekedik, ha lenne még lehetősége arra, hogy egy későbbi kiadás számára átdolgozza írását, a harmadik részt beépítené a negyedikbe, „mert a homiletikai értékrendszer és a homiletikai műalkotás ikersugarában az igehirdetés egész elmélete elágaztatható” lenne.⁵⁴¹ Mint tudjuk, erre a későbbiekben nem került sor, viszont az igehirdetés története (egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténet) kikerül korábbi jegyzetének elvi részéből, és a *Homiletika 1915*-ben a bevezetést követően önálló szakaszként kerül tárgyalásra. A *Homiletika 1909*-ben ez a rész már terjedelmes volt (87-180.), azonban a *Homiletika 1915*-ben tovább növekszik (17-239.); első pillantásra szembeütő, hogy a magyar protestáns igehirdetés története látványos gyarapodáson megy keresztül. Korábban *Az újabb egyházi irodalom* c. fejezetben foglalkozott a kérdéssel (*Homiletika 1909*, 140-170.), másfelől *Magyar homiletika-írók* cím alatt szentelt majdnem három oldalt az egész témának. Ez a rész a *Homiletika 1915*-ben már jóval kidolgozottabb (178-239.), s a teljes egyetemes és magyar homiletika- és prédi-

538 *Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908-1909-ik év. „Theologus Kör” kiadványa. kalligrafált kézirat.

539 *Homiletika*. Litografált, kéziratos jegyzet. 1902. KPTI IMS223.

540 Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1904.

541 Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. VI.

kációtörténet már könyvének felét teszi ki. A bővülés elsősorban a magyar vonatkozásokban volt indokolt, ezzel az egész I. rész kiegyenlítettebbé válik. Bírálói azonban észreveszik, hogy még így is hiányosságokat mutat, s némely esetekben tévedéseket is tartalmaz.

Schmidt Károly Jenő arra hívja fel a figyelmet, hogy a középkori misztikusok említésénél Eckhart mester (kb.1260-1327/1328), Domonkos-rendi szerzetes teljesen kimaradt, s lutheránusként vitatja Ravasznak azt a tételét, mely szerint Kálvin Luther gondolatainak rendszerezője lett volna. Jellemrajzaik esetében Schmidt kétségesnek találja azt is, hogy Luther „szerecsés természet,” Kálvin „tragikus jellem” lett volna. Vitatja, hogy Luther keresztyénsége csak „érzelmi” volt, s a középkori és újkori német (elsősorban lutheránus) igehirdetők és homiletikusok jelenlétét is hiányolja.⁵⁴² Az egyetemes homiletika- és prédikációtörténeti résznek a középkort követő szakaszaiban leginkább a német és a francia szakirodalomban való jártassága tűnik ki Ravasznak, de még így is, a nyugat-európai országok közül, ahol a protestantizmus markánsabban van jelen, a skandináv egyházak teljesen kimaradnak, az angol vagy holland homiletikusok és igehirdetők közül is épp csak említésre kerül egy-kettő, az amerikaiakkal pedig egyáltalán nem foglalkozik. A holland teológiai gondolkodás hatása évszázadokon keresztül meghatározó volt a magyar peregrinusok sokasága által, ez azonban Ravasz figyelmét elkerüli.⁵⁴³ Ezekre magyarázattal szolgálhat, hogy Ravasz László berlini tanulmányi éve nyomán is a német nyelvű szakirodalomhoz kötődik leginkább, illetve id. Bartók György sem érintette korábban ezeket a témákat. Ravasz módszerül választja, hogy egy adott korszak legemblematicusabb személyeit emelje ki, és rajtuk keresztül mutassa be az egész korszakot. Emiatt azonban olyan nevek is háttérbe szorulnak, mint pl. Ulrich Zwingli

542 SCHMIDT Károly Jenő: Dr. Ravasz László (a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) A református egyházi könyvtár XI. kötete. Pápa, 1915. In: *Theológiai Szaklap és Könyvújság*. XV. 1917/2-4. 197-198.

543 László Dezső a holland teológiai hatásokat jól kimutatja félbemaradt dolgozatában, melyből két rész jelent meg. Elsősorban a különféle teológiai irányzatoknak a peregrinusokra gyakorolt hatását, és ennek a magyar református teológiai gondolkodásban való lecsapódását tárja fel írásában, tehát kevésbé koncentrálna ennek gyakorlati teológiai vagy homiletikai vetületeire. Lásd: LÁSZLÓ Dezső: *A magyar református lelképásztor a történelemben I.* Szemle Füzetek 5. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár, 1991. és LÁSZLÓ Dezső: *A magyar református lelképásztor a történelemben II.* Szemle Füzetek 10. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár, 1993. A II. rész utolsó fejezetét a szerző már nem tudta befejezni, így a közel kétszáz oldalas anyagban a 16-17. század majdnem teljes tárgyalását kapjuk.

és John Knox, de Philipp Melanchthon megítélése is felületes marad, mert Ravasz a reformáció korszakáról úgy vélekedett:

„A reformátorok annyira el voltak foglalva az igehirdetéssel, hogy nem érték rá homiletikát írni. Melanchthon foglalkozott csupán elméleti kérdésekkel, de ő egyébbel sem foglalkozott. Homiletikája abból áll, hogy a retorika tárgyalásánál kitér és alkalmazza a szabályokat az igehirdetésre.”⁵⁴⁴

Bartók István hívta fel a figyelmet arra, hogy Melanchthon homiletikai munkássága életművének 1929-es teljes kiadásával vált behatóan megismerhetővé. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy Andreas Hyperius munkássága mellett érdemes lett volna Martin Bucerrel is foglalkoznia Ravasznak.⁵⁴⁵ S. Szabó József is felemlít recenziójában néhány apróbb tévedést, mint pl. azt, hogy Girolamo Savonarola (1452-1498) olasz Domonkos-rendi szerzetest nem bitófára függesztették fel, hanem máglyán égették el; s joggal hiányolja – Schmidt Károlyhoz hasonlóan – annak részletesebb kimutatását, hogy a német, francia, angol, holland igehirdetők prédikációi hogyan termékenyítették meg a magyar református igehirdetést.⁵⁴⁶ Erre bizonyos esetekben kitér Ravasz, más esetekben azonban megfedkeznek róla.⁵⁴⁷ S. Szabó a magyar igehirdetés történetének egyes fejezeteit nagyon jól sikerülteknek találja, van ahol azonban felszíniességre, elnagyoltságra panaszkodik. A magyar igehirdetés történetéből sok termékeny prédikátor kimarad, vagy épp csak említetik, s a 18. századi gyűjteményes prédikációs kötetek esetében Ravasz azt állítja, hogy csak négy darab jelent meg, pedig ennél sokkal több volt.⁵⁴⁸ S.

544 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 87.

545 BARTÓK István: Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében. In: *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában. Egyetemenkői Tudományos Diákköri Vitaülés Debrecenben, 1977. november 24-25.* (szerk. BRITSKEY István – GOMBA Szabolcsné – VARGA Pál) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 1978. 22.

546 S. SZABÓ József: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)* Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református teológiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915. In: *Sárospataki Református Lapok*. XII. évf. 1916/48. szám, (368-371) 370.

547 Pl. a francia Jacob Saurin (1677-1730) esetében ez megemlítésre kerül, aki nemcsak francia, de német és holland nyelvetterületen is nagy hatást gyakorolt, vagy John Tillotson (1630-1694), Canterbury érsekének tárgyalásakor, ahol megjegyzi, hogy prédikációit – többek között – Marosvásárhelyi Gombás István tolmácsolásában ismerhették meg református eleink. RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár XI kötet. (szerk. ANTAL Géza). A Magyar Református Egyház kiadása, Pápai Református Főiskolai Nyomda, Pápa, 1915. 110-113. 130.

548 Debreceni Ember Pál (1700, 1702), Hódosi Sámuel (1700), Csepregi Turkovics Mihály (1702), Tordai Sámuel (1777), Németi Sámuel (1783), Szikszai György (1787), Kovács

Szabó József kritikája a magyar református prédikációirodalom alapos ismeretéről tanúskodik, melynek további bizonyosságát adja az általa szerkesztett *Debreceni Lelkészi Tár* első kötetének bevezető szavaiban, több mint harminc prédikációs gyűjteménysorozatot sorolva fel a 18. század végétől a 19. század végéig. Ravasz László ezeket sem említi munkájában.⁵⁴⁹ Makkai Sándor is úgy látja, hogy a magyar igehirdetés történetének legsikerültebb darabjai Ravasz munkájában a 14. §. b) *A XVI. század igehirdetői típusai*. 15. §. *Az ellenreformáció. Alvinczi és Pázmány*. 16. §. *Az első homiletikai harc. Geleji és Medgyesi* című fejezetek,⁵⁵⁰ melyek korábban a *Theologiai Szaklapban* már önálló tanulmány formájában is megjelentek.⁵⁵¹ Határozottan úgy tűnik, hogy Ravasznak nem állt szándékában Tóth Mihály munkáját megismételni, és Kovács Alberthez hasonlóan használhatónak tekintette, néhány sornyi értékelésében elismerően nyilatkozva róla.⁵⁵²

A magyar igehirdetés történetének feldolgozásában feltűnik, hogy Ravasz László Dávid Ferencnek (1520-1579), az Erdélyi Unitárius Egyház megalapítójának és első püspökének igen terjedelmes részt szentel.⁵⁵³ A néhai püspök halálának 350. évfordulója alkalmából egyházának tudományos folyóirata, a *Keresztyén Magvető* egész lapszámba gyűjtve jelentette meg az emlékező írásokat. A szóban forgó számban – többek között – Varga Béla értékelte Dávid Ferenc munkásságát, részletekbe menő kritikát fogalmazva meg a

József (1790), Péczeli József (1790), Takács Ádám (1790, 1797), Szélesi Pál (1792), Hunyady Ferenc (1791, 1797), Sebők József (1792), Kecskeméti Zsigmond (1793, 1795), Kócsi Dániel (1793), Tasnády Székely István (1794), Vécsey József (1796). S. SZABÓ József: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915. In: *Sárospataki Református Lapok*. XII. 1916/48. (368-371) 370-371.

549 *Debreceni Lelkészi Tár. Gyakorlati ev.ref. papi lexikon*. Első kötet. (szerk. S. SZABÓ József). Kiadja Telegdi K. Lajos utóda, Eperjessy István, Debrecen, 1902.

550 MAKKAI Sándor: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Átnézték Csizmadia Lajos pápai, Novák Lajos sárospataki theologiai tanárok. (Református Egyházi Könyvtár XI. A magyar református egyház kiadása. Pápa, 1915) XX+499 lap. In: „Az Úr”. II. 1916/9-10. (289-292). 290.

551 RAVASZ László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. In: *Theologiai Szaklap*. XI. 1913/3-4. 262-284.

552 „Igen jelentős a Tóth Mihály homiletikai munkássága, ki Egyházszoneklettában nagy irodalmi készség és határozottan tudományos érzékkel egy teljesen kidolgozott és jól rendezett elméletet ad. Még nagyobb jelentőségű az, hogy forrástanulmányok alapján tudományos fegyverzetel foglalkozott a magyar prédikáció történetével s bár krónikás modorban, anyaggyűjtők módjára dolgozott, mégis úttörő munkát végzett.” RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 238.

553 uo. 189-197.

Homiletika 1915 vonatkozó fejezetének megállapításaival kapcsolatban.⁵⁵⁴ Varga Béla úgy véli, Ravasz túlzásba esik, avagy félreérti Dávid Ferenc munkásságát, amikor így fogalmaz:

„Ő maga nagy társaival és utódaival (Socinus etc.) bármennyire kimagasló egyéniségek is, mégsem a tulajdonképpeni vallásos géniuszok és művik nem a vallásos reformáció őstalajából nő ki, hanem a humanizmussal átítatott destructiv scholasztikának a protestáns theologia eredményeire való alkalmaztatásból.”

Varga szerint a „destruktív” kifejezés nemcsak sértő, de ha Dávid Ferenc munkáját destruktívnek nevezik, akkor az egész protestantizmust annak kellene nevezni. Meglátása szerint Dávid Ferenc elvei sokkal közelebb állnak a 19. századi liberális teológiához, mint azt az ezen irány képviselői hajlandóak meglátni.

„Mi az ő gondolatmenetében és életmunkája eredményében a hamisítatlan protestantizmus valóban konstruktív synthesét látjuk, amely a transzcendens elemnek az immanenssel való tökéletes harmóniáját prófétai előrelátással megteremtette. A XIX. és XX. század vallástudományi munkája, amit csak a keresztyénség keretein belül is végzett, fényesen igazolja azt az elvet, hogy a keresztyénség, ha valóban missziót akar teljesíteni az emberiség kulturális haladásában s ha valóban tényező akar maradni az eszmék fejlődésének vonalában, meg kell adja Istennek, ami az Istené, de az embernek is, ami az emberé, ami Jézus intencióját teljesen fedi.”⁵⁵⁵

Anélkül, hogy e hosszabb idézet alaposabb elemzésébe kezdenék, talán nem is szükséges különösebb megjegyzéseket fűzni Varga Béla „látteleteről”, amelyet a liberális (vallástudományi) teológia kapcsán fogalmaz meg, hiszen lényegében ragadja meg ennek eszmeiségét, céljait, elveit. Kritikáját helytállóan találjuk, hiszen a liberális teológia felől nézve Ravasz László Dávid Ferenc munkásságát inkább üdvözlendőnek, mintsem destruktívnek kellene találni. Ugyanakkor sokat elmond a református liberális teológiáról, ha a 16. századi protestantizmus legnagyobb unitáriusának életművéhez viszonyítva ennyi hasonló tendenciát lehet felfedezni benne.

554 VARGA Béla: Ami örökkévaló Dávid Ferenc művében. In: *Keresztyén Magvető*. XI. 1929/6. 236-249.

555 uo. 242.

Ravasz László kritikájával egy kis felekezeti polémiát szít, amikor az unitáriusokat arra emlékezteti, hogy egykoron exkommunikáltak soraikból Dávid Ferencet. Anélkül, hogy az egész kérdés egyháztörténeti háttérét tárgyalnánk, csupán teológiatörténeti szempontból tévesnek látjuk azt a korabeli következtetését Ravasznak, hogy „...most ő [Dávid Ferenc] exkommunikálná e felekezetet...”⁵⁵⁶, hiszen Dávid Ferenc kritikai szelleme megérdemelné, hogy nagyobb megbecsülésre méltassa felekezetét is a tisztán liberális teológiai talajon álló értékelés. Azonban megvan annak is a magyarázata, hogy a hosszas tárgyalás során miért ejt el Ravasz ilyen megjegyzéseket Dávid Ferencsel kapcsolatban. Folyamatosan gyarapodó teológiai felfogásában már elmozdult korábbi tisztán liberális teológiai álláspontjából, gyakorlati teológiai gondolkodását egyre inkább az *építés* fogalmába gyökereztetve meg. Dávid Ferencről írt soraiból az tűnik ki, hogy kritikai magatartásában inkább az elméleti rombolót látja, mintsem a gyakorlati építőt. Hogy ez a megközelítés helyes-e vagy sem, annak megállapítása messze túlmutat e dolgozat céljain és keretein, azonban a liberális (vallástudományi) teológia egy új, friss értékelése szempontjából nem tűnik haszontalan vállalkozásnak részletekbe menően összevetni Dávid Ferenc életművével.⁵⁵⁷

Kovács Albert jegyzetei homiletika- és prédikációtörténeti fejezeteket még nem tartalmaznak, ezt később a *Homiletika 1904 Az egyházi ékesszólás történetéről* c. 11. §. pótolja.⁵⁵⁸ Itt a homiletika és a prédikációtörténet ugyanúgy keveredik, mint Ravasz László esetében. Szemben Ravasz Lászlóval, Kovács Albert homiletikájának végső változatában is csak egy rövid, vázlatos összefoglalást ad mintegy húsz oldalon, de hangsúlyozza, hogy:

„... az egyházi ékesszólás terén a nagy szónokká képződésnek egyik nagyon jelentékeny feltétele az egyházi beszéd történeti fejlődésének kellő terjedelemben való tanulmányozása, a legrégebbi időktől fogva a jelenkorig.”⁵⁵⁹

556 RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. 197. [kiegészítés tőlem]

557 „Azokat a következményeket, amelyek Dávid Ferenc teológiai téren véghezvitt munkájának logikus folyományai, a vallásnak és az emberi szellem egyéb alkotásainak területén a XVIII. és a XIX. század vallásos és tudós géniuszai tették valósággá. Mert mi az, amit az immanenzizmus ad a világnak? Legelőször az individualizmus, amely az egyén értékéről vallott felfogás eredménye. Azután a lelkiismeret szabadsága és a belőle fakadó szabad kutatás és végül a vallásos türelmesség; politikai téren pedig ez adja a világnak a modern demokrácia eszméit: a szabadság, az egyenlőség, a népszuverenitás gondolatát, amelyek mind üresek maradnak, ha elveszük belőlük az őket tápláló isteni immanencia hitét.” VARGA Béla: *Ami örökkévaló Dávid Ferenc művében*. 244.

558 KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. 53-73.

559 uo. 54.

Tisztában van vele, hogy ilyen munkák csekély mennyiségben állnak rendelkezésre nemcsak magyar, de idegen nyelven is, s hogy a hatalmas anyag feldolgozása egy egész életet le tudna foglalni, ezért áthidaló megoldásként néhány – német és francia nyelvű – könyvet ajánl a további elmélyüléshez.⁵⁶⁰ A szóban forgó fejezet utolsó öt oldala foglalkozik csak a téma magyar vonatkozásaival, ami Kovács saját korábbi jegyzetéhez képest mégiscsak előrelépés, de éppen ezért lehet értékelni Ravasz László törekvését annak minden hiányosságával, fogyatkozásával együtt. Kovács Albert e pár oldalon főleg két magyar szerzőre támaszkodik, melyek közül a római katolikus Mihalovics Ede kétkötetes munkája a frissebb, a másik Tóth Mihály könyve.

Összességében egyetérthetünk Makkai Sándor és S. Szabó József megállapításaival a magyar homiletika- és prédikációtörténetről szóló részek kidolgozottságát tekintve. Ravasz László Tóth Mihály munkájához képest újat hozott a 16-17. század értékelésében, összehasonlító, elemző és kritikai módszerével. Ezzel túlmutatott Tóth Mihály leíró és ismeretterjesztő eredményein, azonban a 18-19. századokat egészen vázlatosan kezelte, különösen a 19. század esetében nem lépett túl a *Homiletika 1909*-es pár szavas értékelésén. Tóth munkamódszerét hasznosnak ítélte, azonban példáját nem követte, ami kitűnik anyaga hézagosságaiból, kisebb-nagyobb hiányosságaiból. Ravasz László egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténeti anyagának eredményei jelentősen meghatározták a 20. századi magyar református homiletika tankönyvek, egyetemi jegyzetek vonatkozó fejezeteit. Többségükben mind kisebb-nagyobb szakaszokat szenteltek a témának, terjedelmükben azonban egyik se haladta meg Ravasz munkáját, részben pedig erre támaszkodtak. Ravasz László hatása jól kimutatható – a teljesség igénye nélkül – pl. id. Fekete Károly tankönyvében, aki szintén Homiletikája elején tárgyalja a történeti kérdéseket,⁵⁶¹ vagy Boross Géza munkájában, aki két rövidebb, egy bevezető és egy záró-fejezetben foglalkozik a témával. A magyar vonatkozások mindkét esetben rövidre szabottak, vázlatosak. A század homiletikai irodalmának terméséből kitűnik Rác Béla dolgoza-

560 E művek: LENTZ, Carl Georg Heinrich: *Geschichte der Christlichen Homiletik: ihrer Grundsätze und der Ausübung derselben in allen Jahrhunderten der Kirche*. Dehme und Müller, Braunschweig, 1839, band II; VINET, Alexandre: *Histoire de la Prédication parmi les Reformes de France au dix-septième siècle*. Chez les éditeurs, Rue de Rivoli, 1860; HARTOG, Jan: *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de protestantse kerk van Nederland*. Frederik Muller, Amsterdam, 1861; BRAND, Jakob: *Handbuch der geistlichen Beredsamkeit*. 1836.

561 id. FEKETE Károly: *Homiletika*. A Gyakorlati Theologiai Tanszék Tanulmányi Füzetei 3. Debrecen, 1993. 8-49; BOROSS Géza: *Homiletika*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1994. 3-10. 327-357.

ta, melyben mintha Tóth Mihály korabeli munkamódszere köszönne vissza olyan részletekbe menő, bibliográfiai jellegű, s erénye, hogy a 18-19. századra koncentrált, vagyis arra az időszakra, ahol Tóth Mihály munkája nem folytatódott, s ahol Ravasz László is felszínesebb eredményeknél állt meg.⁵⁶² A korábban már említett angol nyelvterület mint terra incognita alaposabb ismeretéhez a John R. W. Stott több kiadást is megért olvasmányos könyvének első fejezete nyújt némi támpontot,⁵⁶³ századunkban pedig elsősorban az amerikai homiletikának a 20. század második felében végbement változásai adnak történeti betekintést Literáty Zoltán,⁵⁶⁴ majd Koppándi Botond Péter doktori disszertációikban.⁵⁶⁵ Szintén jelentős törekvésként értékelhető a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szegedre kihelyezett Vallásánári Tanszéke kiadásában megjelent kötet, mely a 16-20. századi magyar homiletikai irodalom friss áttekintését nyújtja három tanulmányban. Tóth Mihály és Rácz Béla lexikális stílusa vagy Ravasz László összehasonlító elemzése helyett inkább ismeretterjesztő jellege miatt jelentős, különös tekintettel a tanulmányokban feldolgozott primer forrásokra, amelyekhez ily módon könnyebb hozzáférést adnak.⁵⁶⁶

4.4 A kritikus kritikusai:

első prédikációs kötete és annak kritikai visszhangja

Ahogy arra dolgozatom egy korábbi fejezetében már rámutattam, és amiként az Ravasz László korabeli felfogásában, munkáiban sok helyen visszaköszön, a kritikai attitűdöt mind a tudományos tevékenység szempontjából, mind az igehirdetés esetében fontosnak tartja. Tanári-nevelői alapállásként is alkalmazza ezt a nézetét, melynek eredményességéről tanítványai tesznek bizony-

562 RÁ CZ Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711-1914). Homiletikai tanulmány. I. kötet.* Nyomtatott Leopold Sándor könyvnyomdájában, Gyula, 1931.

563 STOTT, John R. W.: *Hiszek az igehirdetésben.* (ford. Széll Bulcsú) Harmat Kiadó, Budapest, 2006. 13-44. [eredetileg megjelent: Stott, John R. W.: *I Believe in Preaching.* Hodder and Stoughton, Kent, 1982]

564 LITERÁ TY Zoltán: *Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolatuk és jelenkori lehetőségeik. Homiletikatörténeti áttekintés.* Budapest, 2009.

565 KOPPÁ NDI Botond Péter: *Az új homiletika és az amerikai protestá ns igehirdetés megújítása.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2019.

566 *Doce nos orare quin et praedicare. A magyarorszá gi homiletikai irodalom a reformációtól napjainkig.* (írták: MOLNÁ R János – TÓ TH Zoltán – GILICZE András). DRHE Szegedre kihelyezett Vallásánári Tanszék, Ethelbert Stauffer Teológiai Kutatóintézet, Szeged, 2004.

ságot visszaemlékezéseikben. Éppen ezért érdekes olvasmány első prédikációs kötete, mely 1910-ben *Ez ama Jézus* címmel jelent meg.⁵⁶⁷ Ez a könyv több szempontból is egyedi, ugyanis egyrészt az egyetlen olyan tisztán prédikációs kötete, amelynek fókuszában a szó szoros értelmében az igehirdetés áll; másrészt pedig egy nagyon fontos dologra mutat rá a prédikációirodalom kérdésében, ugyanis a kötet előszavában kijelenti:

„Nem azért adom ki beszédeimet, hogy elprédikálják, hanem azért, hogy bírálják meg.”⁵⁶⁸

Hangsúlyozza, hogy prédikációit elsősorban tanítványainak, lelkészársainak szánja, hogy saját beszédek megfogalmazásához példákat adjon. A kötetben a szerző hét év igehirdetői munkásságából kíván bemutatót nyújtani, amiből arra következtethetünk, hogy a legrégebbi prédikációi 1903-1904-ben, a legújabbak pedig 1910-ben készülhettek. E prédikációgyűjtemény közel kétharmadát már korábban megjelent beszédei alkotják, amelyek elsősorban az 1908-ban induló *Református Szemlében* (16),⁵⁶⁹ és a *Református Prédikatori Tár* első kötetében (3) láttak napvilágot,⁵⁷⁰ egyet pedig a *Protestáns Szemlében* közöl újra 1917-ben.⁵⁷¹

567 RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” Egyházi beszédek, elmélkedések. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910.

568 uo. V.

569 *A siralmak völgye* (Zsolt 84,6-7) In: *Református Szemle*. I. 1908/1. 2; *Jézus megkísérlései* (Mt 4,1-11) In: *Református Szemle*. I. 1908/3. 34-35; 1908/4. 49-50; 1908/5. 65-66; *Jézus küldetése* (vázlat) (Lk 4,16-21) In: *Református Szemle*. I. 1908/6. 81-82; *Egyedül* (Jn 16,32) In: *Református Szemle*. I. 1908/13. 193-195; *Mária Magdolna – húsvéti elmélkedés* – (Mk 16,1-6) In: *Református Szemle*. I. 1908/15. 229-231; *A mi menedékhelyünk* (Józs 20,1-9) In: *Református Szemle*. I. 1908/19. 293-295; *Az öröm* (Lk 10,20) In: *Református Szemle*. I. 1908/20. 313-215; *Pál* (ApCsel 9,1-9) In: *Református Szemle*. I. 1908/25. 425-426; *Hágár* (bibliamagyarázat) (1Móz 21,14-19) In: *Református Szemle*. I. 1908/36. 605-608; *Íme, én mindeneket megújítok.* (reformációi emlékűnnepre) (Jel 21,5-7) In: *Református Szemle*. I. 1908/43. 731-733; *A megdicsőülés* (bibliamagyarázat) (Mt 17,1-8) In: *Református Szemle*. II. 1909/47. 770-774; *Zákeus* (Lk 19,1-10) In: *Református Szemle*. III. 1910/5. 69-71; *A kánai menyegző jele* (vázlat) (Jn 2,1-11) In: *Református Szemle*. III. 1910/6. 85-86; *Péter* (Mk 14,66-72) In: *Református Szemle*. III. 1910/9. 133-135; *A nyugalom* (Mt 11,28-30) In: *Református Szemle*. III. 1910/10. 149; *A drágagyöngy* (ifjúsági istentiszteletre) (Mt 13,45-46) In: *Református Szemle*. III. 1910/36. 565-568.

570 Ezek a prédikációk: *A megfeszített Krisztus* (1Kor 1,22-24); *Megújulás* (Zsolt 51,12); *Esketési beszéd* (textus nélkül). In: *Református Prédikatori Tár*. (szerk. ifj. PÉTER Károly). Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely, 1907. 46-52. 97-104. 127-130.

571 *Az emlékezet* (Mk 14,72). In: *Protestáns Szemle*. XXIX. 1917/4-5. 225-230.

A 32 beszéd közül 15 az ún. ünnepi egyházi félév beosztását követi, ebből 3 adventi; karácsonyi, húsvéti, pünködsdi 1 (összesen 3); a többi 9 pedig ez utóbbi ünnepekhez kapcsolódó vasárnapi alkalmakra készültek. A további 17 beszéd között találunk iskolai tanévnyitóra, egyházi gyűlés megnyitására, reformáció emlékünnepeire, hétköznapi istentiszteletre, bibliaórára írt beszédet, 5 elmélkedést, 1 vázlatot, 2 esketési és 2 temetési beszédet. Ez utóbbiak közül csak az egyik esketési beszédnek van textusa, a többi textus nélküli. A kötetben szereplő prédikációk textuáriumát összeállítva ezt kapjuk: 1Móz 21,14-19; 1Móz 28,10-19; Józs 20,1-9; Zsolt 51,12; Zsolt 84,6-7; Mt 4,1-11; Mt 10,2-15; Mt 10,16-31; Mt 10,32-42; Mt 11,28-30; Mt 13,45-46; Mt 16,13-20; Mt 17,1-8; Mt 26,20-30; Mk 14,66-72; Mk 14,72; Mk 16,1-6; Lk 4,16-21; Lk 10,20; Lk 19,1-10; Jn 1,19-23; Jn 2,1-11; Jn 3,14-15; Jn 16,32; ApCsel 2,1-12; ApCsel 9,1-9; Róm 12,12; 1Kor 1,22-24; Jel 21,5-7.

Anélkül, hogy e textuárium alapján messzemenő következtetéseket vonnánk le, hiszen mindössze egy kötet anyagáról beszélünk, megállapíthatjuk, hogy prédikációinak túlnyomó többsége újszövetségi textusok alapján készült, és ez a későbbiekben is így marad.⁵⁷² Az is megfigyelhető, hogy néhány kivételtől eltekintve mind az Ó- mind az Újszövetség esetében történeti textusokat választ. Prédikációiban nem versről verse haladva fejt ki az üzenetet, hanem a Homiletika tankönyvében lefektetett elvek mentén építi fel ezeket. Az Ige történeti aspektusa nem vész el, a kortörténeti háttér pedig minden esetben alaposan megvilágítja.

A kötet egyik korabeli méltatója, Veress Jenő szerint a prédikációk magas műveltségű gyülekezetet vesznek figyelembe, és a beszédek stílusa olyan tömör, hogy teljes tartalmuk csak többszöri elolvasás után tárulkozik fel igazán. Éppen ebben látja a garanciát arra, hogy ezeket az igehirdetéseket inkább olvasni fogják, mintsem szószékeken elmondani.⁵⁷³ A magas művelt-

572 Makkai Sándor 1941-ben veszi számba nyomtatásban megjelent prédikációt, és vizsgálja azok textusát. A 681 (!) beszéd közül mindösszesen 15-nek nincs textusa, 185 ószövetségi, 481 újszövetségi. Ezt követően Ravasz Lászlónak még egy könyve (két kötetben) jelenik meg 1943-ban, majd 1990-t követően további prédikációk látnak napvilágot, kéziratban maradt beszédei pedig legújabbban elérhetőek a világhálón (<https://lelkesz.com/predikatorok>), az arányokban azonban ezek figyelembevételével sincs változás. MAKKAI Sándor: Ravasz László igehirdetői útja. In: *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Írták tanítványai és munkatársai.* Franklin-Társulat, Budapest, 1941. (9-58) 37.

573 „Csak művelt közönségnek, sőt majdnem kizárólag akadémiai képzettségű hallgatóság-nak lehet ilyen színvonalú beszédeket mondani. Ez, szerencsére, lehetetlenné teszi a nálunk szokásos utánamondást. Ezeket a beszédeket tanulmányozni kell” VERESS Jenő: Dr. Ravasz László: „Ez ama Jézus”. Egyházi beszédek, elmélkedések. Kolozsvár, Stein János m. kir. egyetemi könyvkereskedése, 1910. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* LIII/50.

ség iránti igény Szöts Farkas szerint némi elvontságot eredményez, s ezért a következőt tanácsolja a szerzőnek:

„...erős szubjektivizmusát töltse meg jobban az evangélium erőivel, nyelvét pedig simítsa [...] egyszóval: több evangélizmus a hitébe és több purizmus a nyelvébe...”⁵⁷⁴

Makkai Sándor 1941-ben úgy vélekedik, hogy a Zsolt 51,12 verse alapján írt *Megújulás* című prédikáció, (amely korábban a *Református Prédikátori Tárban* is megjelent 1907-ben) programszerű megnyilatkozás, összetett, tartalmas beszéd, és mondanivalójának gazdagsága, megfogalmazása alapján az irodalmi alkotások sorába helyezi, mely inkább olvasva bontja ki igényes gondolatvilágát. Viszont a következő figyelhető meg:

„Az egész beszédben egyetlen, hitvallási értelemben vett tantétel sincs, theologailag nem érinti a Kijelentés és a hit világának semmiféle jelentős tényét. A keresztyénség itt egy idealisztikus valláserkölcsei világszemlélet és életfelfogás.”⁵⁷⁵

Talán nem lényegtelen hozzátenni ehhez a kritikához, hogy ebben a prédikációban a Jézus Krisztusról kialakított kép szinte szó szerinti egyezést mutat egy 1904 decemberében, a *Bethlen Gábor Kör* estjén felolvasott előadásának szövegével, amely egy hónappal később az *Erdélyi Protestáns Lap* hasábjain folytatásokban megjelent.⁵⁷⁶ Ennek alapján elképzelhető az is, hogy a beszéd leghamarabb 1904 végén, 1905 elején íródhatott. A kritikák sorában Bilkei Pap István is úgy vélekedik, hogy a prédikációk stílusa néhol túlradó, terhes, már-már fárasztó.⁵⁷⁷ Ezekre a kritikákra némi magyarázattal szolgál, hogy a prédikációk többségükben a kolozsvári Farkas utcai templomban, illetve a

(1910. december 11) (794-795) 794.

574 SZÖTS Farkas: Dr. Ravasz László: Ez ama Jézus. Egyházi beszédek, elmélkedések. Stein János, Kolozsvár, 1910. In: *Protestáns Szemle*. XXII. 1910/8. (551-554) 554.

575 MAKKAI Sándor: Ravasz László igehirdetői útja. In: *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Írták tanítványai és munkatársai*. Franklin-Társulat, Budapest, 1941. (9-58) 43.

576 „Jézus lelke a tudományban az igazság, a művészetben a szép, az alkotásokban, az intézményekben a jóság. Az egyházban ő a szentség, tűzhelyekben a fény, a meleg, munkában az érték, elmúló világban az örökkévalóság.” RAVASZ László: Buddha és Jézus. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VIII. 1905/1. (6-7); 1905/2. (13-14); 1905/3. (23-25). 25. RAVASZ László: „Ez ama Jézus” *Egyházi beszédek, elmélkedések*. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910. 3.

577 BILKEI Pap István: „Ez ama Jézus.” In: *Theologiai Szaklap*. VIII. 1910/4. (282-287) 284.

teológiai fakultás akadémiai istentiszteletein hangzanak el, ezért igényel szövegük olyan olvasóközönséget, amelynek elvárása lehet, hogy egy prédikációs kötet olvasása bizonyos értelemben hasonló szellemi élményt nyújtson, mint egy szépirodalmi könyvé. Mivel a prédikációk esetében vallásos irodalomról van szó, a szellemi igény mellett a mély, lelki igényt is feltételezhetjük, melyet Veress Ernő sem vitat el. Ugyanis Veress Ernő is méltatta Ravasz Lászlónak azt a három prédikációját, amelyet korábban már közreadott a *Református Prédikátori Tár* újonnan indított sorozatának első kötetében, és úgy látta, hogy a prédikációs gyűjtemény legsikerültebb beszédei épp a Ravasz Lászlóé voltak, s így véleménye részben egybeesik Makkai Sándor értékelésével.⁵⁷⁸

Imre Lajos, akit jó barátság fűzött ifjú tanárához, még Skóciában volt peregrinus, amikor egy homiletikai dolgozatnak is beillő ismertetést ír az *Ez ama Jézus* című kötetéről. Az ismertetés nemcsak azt tükrözi, hogy alaposan ismeri a könyv szerzőjének teológiai felfogását, és hogy a prédikációk némelyikét élőszóban is hallotta az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Teológiai Fakultásának akadémiai istentiszteletein, hanem azt is, hogy az aberdeeni tanulmányai alatt tovább szélesedett látóköre a gyakorlati teológiában és a homiletika elvi kérdéseiben. Így vélekedett:

„Ha azonban egy ilyen könyvnek az a jelentősége, hogy további gondolkozásra gondolatokat adjon, akkor ezt a célját teljesen elérte. Mert hiszen a legjobb prédikáció nem az, amelyet bármely gyülekezet előtt, akárhányszor el lehet mondani, anélkül a veszély nélkül, hogy az illetők bármit is épüljenek belőle, hanem az, amely egy gyülekezet speciális kívánalmait tartva szem előtt, ahhoz az egy gyülekezethez készült. Az igehirdetésnek tehát mindig komolyan számot kell vetni azokkal az elemekkel, akiből a gyülekezet áll, azokkal a törekvésekkel, melyek hallgatóit hevítik, avval a műveltségi színvonallal, melyen állnak. Ebből következik, hogy az általános érdekű prédikációk ideje lejárt...”⁵⁷⁹

Imre Lajos több, ma is aktuális gondolatot fogalmaz meg Ravasz László első prédikációs kötete kapcsán a prédikációirodalom múltjáról, jelenéről, de jövőjéről is: a „jó” prédikáció egyik fontos ismérve, hogy egy konkrét

578 [Könyvismertetés] VERESS Ernő: Református Prédikátori Tár I. (szerk. ifj. PÉTER Károly) Székelyudvarhely, 1907. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. LI/2. (1908. január 12) 23-24; LI/4. (1908. január 26) 54-56; LI/5. (1908. február 2) 68-69; LI/6. (1908. február 9) 83-84.

579 IMRE Lajos: „Ez ama Jézus” Egyházi beszédek, elmélkedések. Írta: Dr. Ravasz László, a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás professzora. Kolozsvár, Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, 1910. 165 old. In: *Református Szemle*, IV/11. (1911. március 17) 172.

gyülekezethez szól, ebből pedig szükségszerűen következik, hogy nem olyan beszéd, amelyet bármelyik gyülekezetnek el lehet mondani, hanem csak annak, amelynek konkrétan készült. Imre Lajos kiemeli a gyülekezetszerűségnek azt a vetületét is, hogy az igehirdető a gyülekezetet jól ismeri, mivel az általános pasztorális érintkezéseken túl „együtt él” a gyülekezettel. Egyet tudunk tehát érteni azzal, hogy egy igehirdetés egy konkrét helyen, egy konkrét gyülekezet számára szól, mert ez tesz eleget a személyes megszólítotttság kritériumának.

Imre Lajos értékelése azt is tükrözi, hogy az igehirdető és az igehallgató kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, de nem tér ki az Ige és az igehirdető, valamint az Ige és az igehallgató közötti személyes viszony kérdéseire. Viszont jól ráérez a református prédikációirodalom másik általános aspektusára is, ezért érdemes még egy gondolatot idézni tőle:

„»Szegényes theologiai irodalmunkat« egyetlen dologgal nem lehet vádolni: hogy prédikációkat nem termel. Nem is kell, hogy valaki új ösvényt tört legyen az igehirdetés terén, vagy hogy speciális szükségeket látott legyen meg, amelyekre beszédeiben az orvosszereket ajánlja; csak ha kibírta egy évig a saját beszédeivel, azonnal »összegyűjti« őket és »számolva a nehézségekkel«, a részvétlenséggel, mely bizonyára fogadja, lelkipásztor-társainak »rendelkezésére bocsátja«. Ha a prédikáció-írással lehetne mérni a magyar református egyház lelkesi karának erejét, azóta méltó büszkeség dagasztaná kebleinket. Talán egész Magyarországon két részre oszlik a lelkesi tábor – tisztelet a kivételeknek! – egyik rész írja a prédikációkat, a másik – elmondja.”⁵⁸⁰

Már ennyiből is kitűnik, hogy Imre Lajos jól érti Ravasznak azt a törekvését, hogy a kiadott prédikációkkal nem tovább akarja szaporítani az amúgy sem szegényes magyar református prédikációirodalmat, hanem annyiban szánja tanítványainak és lelkésztársainak, amennyiben azok készek kritikai vizsgálódás tárgyává tenni, valós hibáira rámutatni, azokból okulni, és ambíciót nyerni arra, hogy maguk még önállóbb, tartalmasabb, olvasva is megszólító igehirdetéseket közöljenek írásban. Ravasz László ezt így fogalmazza meg kötetével:

„A beszédek mögött egy világnézet áll; a homiletikai kérdések a világnézetek kérdései. Éppen ezért könyvemnek nem gyakorlati, hanem elméleti célja van; maga egy darab homiletika, csak prédikációkban. Azonban ez nem azt jelenti,

580 uo. 173.

hogy a megbírálásánál föl ne vessék azt a legfontosabb kérdést: mennyiben építőek, mennyiben gyakorlatiak ezek a prédikációk.”⁵⁸¹

Imre Lajos a sok korabeli prédikációs kötet és prédikáció-gyűjtemény ismeretében kritikusan fogalmaz, de kritikája mögött a helyzet realitásának fájó ismerete áll, amely egybecseng Bilkei Pap István hasonló gondolataival:

„... a mi egyházunk sok nagy bajának okozója az, hogy szószékeink egy nagy része nem áll a kellő színvonalon. [...] Avagy nem jelenti-e a szószék lesüllyedését, ha igehirdetési szolgálatunkban nem vagyunk komolyak, igazak és következetesek; ha nyugodt lelkiismerettel vesszük elő sorba a prédikációs könyveket és »Lelkészi táraikat«, amint azok könyvszekrényünkben egymás mellett szépen, békességesen megférnek? Mi lehet nagyobb kérdés, valóban a kérdések-kérdése a lelkipásztor előtt, mint ez: mit prédikáljak, hogyan prédikáljak?»⁵⁸²

Még a 20. század elején is bevett szokás volt az igehirdetők körében, hogy beszédeiket rendre a Nyugat-Európában már nevet szerzett, elismert protestáns igehirdetők nyomtatásban megjelent prédikációinak felhasználásával, nem egy esetben szó szerinti fordításával írták meg, „magyarították.”⁵⁸³ Amikor azonban – a fentebb idézett felfogás mentén – e prédikációk nyomtatásban megjelentek, a szerzőnek törekednie kellett arra, hogy forrásait megnevezze, s ezt az esetek többségében meg is tették. Így Ravasz László is megnevezi azokat a – főleg német – lelkipásztorokat, teológiai tanárokat, akiknek beszédei inspirálták. Saját prédikációi kapcsán vallja, hogy azok nem szolgai fordítások, eljárását pedig azzal indokolja, hogy Molnár Alberttől azt tanulták, a jó prédikáció egy darab élet, egy egész könyvtár.⁵⁸⁴

Ezzel többek között megvallja elkötelezettségét azon irány mellett, amelynek képviselői szerint személyes keresztyén élettapasztalatot kell prédikálni, történeti-lélektani módszert szükséges alkalmazni és a mindenkori gyülekezet lelki minőségéhez és szükségletéhez kell igazodni. E felfogás szerint, ha

581 RAVASZ László: „Ez ama Jézus.” V.

582 BILKEI PAP István: „Ez ama Jézus.” 283.

583 „Az akkori világban még senkinek sem jutott volna eszébe, hogy maga csinálja beszédeit. A műveltség és a tanultság arra való volt, hogy az ember keressen és találjon egy jó külföldi prédikátort s annak beszédeit gondosan dolgozza át. Az akkori prédikátori táraiban még egy-egy kisebb imádság után is oda volt írva: Lang után szabadon átdolgozva. Nekem is voltak ilyen prédikátoraim. Nagyon nehezen jutottam hozzájuk, egyiket sem találtam testhez állónak.” RAVASZ László: *Magamról*. 21-22.

584 RAVASZ László: „Ez ama Jézus” VI.

a három tényezőt helyes arányban alkalmazzuk, az igehirdetés eredményes lesz. Eredménye az igehirdetés megújulása, ebből pedig a gyülekezet vallásos életének fellendülése következik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a források szempontjából ilyen jól dokumentált prédikációgyűjteménynek prédikációtörténeti jelentősége van a magyar református homiletikai irodalomban. Ravasz László szándéka ellenére a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy e prédikációknak más sorsuk lesz, mint amire a szerző szánja: hamarosan erdélyi és magyarországi szószékeken válnak újra élő szavakká.⁵⁸⁵

A kötet címe „beszédes cím”, ahogy ezt későbbi könyvei esetében is megfigyelhetjük. Ennek magyarázatát az *Igehirdetésünk alapkérdése* című bevezető tanulmányában adja meg, mikor a következő lényeges kérdést emeli ki:

„Nincs evangéliumi protestáns prédikátor, aki beismerné, hogy ő nem a Krisztust prédikálja, s mégis igazság az a szomorú tapasztalat, hogy a magyar református egyházi beszédek legnagyobb része nem prédikálja a Krisztust, legfennebb, ha egy-két elkopott, üres szólammal prédikál – róla.”⁵⁸⁶

A kötet címének gondolatisága főleg A megdicsőülés (Mt 17,1-8) című biblíamagyarázatában fedezhető fel, amely egy egyházkerületi közgyűlé-

585 Állításomat a szóban forgó kötet tulajdonomban lévő példánya igazolja: használata során gondosan újra lett kötetve; magam a negyedik tulajdonosa vagyok, az előző három tulajdonos nemcsak nevét véste fel a kötet belső címlapjára, de jegyezték a beszédek elmondásának dátumait, némely esetekben helyeit is. Ezen túl azonban e bejegyzésekből ezekenél valami sokkal fontosabb állapítható meg szinte biztosan, hogy első tulajdonosa még a teológiai intézet falai között forgatta, és értékes „plusz”-bejegyzéseket tett: az előszóban felsorolt prédikátorok névsorát kiegészítette, valamint a Ravasz László által némely beszéde esetében meg nem jelölt, vagy csak a név monogramjával jelzett személyek kilétére is fény derül, amely a Ravasz-kutatás szempontjából apró, de mégis értékes adalékot nyújt. Példák ezen állításra: a 158-160. oldalakon, textus nélküli esketési beszéd mellett fel van tüntetve, hogy az Dr. Ravasz Árpád főgimnáziumi tanár és Kassai Paula esküvőjén hangzott el; illetve a 161-163. lapokon közölt gyászbeszéd, melynek Ravasz által adott címe: Gyászbeszéd Gy. Zs. Egyházmegyei főgondnok sírjánál, a Gy. Zs. = Gyarmathy Zsigmond és a temetés Bánffyhunyadon volt. Nem sokkal később a főgondnok feleségét is Ravasz temeti, ugyancsak Bánffyhunyadon. A prédikáció (ezúttal is textus nélküli) címe: Gyászbeszéd Gy. Zs. -né írónő sírjánál.

A sok tulajdonost megért kötet még egy megjegyzendő dologra világít rá: a különféle színű tintával, vagy ceruzával megejtett bejegyzések feltárják azt is, hogy a prédikációk elmondói az idő múlásával úgy próbálták meg „aktualizálni” e beszédeket, hogy egy-egy mondatot kihúztak, illetve ahol gondolatébresztő volt számukra, ott még néhány mondatot vagy szót pluszba hozzáírtak a nyomtatott szöveghez.

586 RAVASZ László *Igehirdetésünk alapkérdése*. Bevezetésül. In: uő: *„Ez ama Jézus” Egyházi beszédek, elmélkedések*. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910. VIII-IX.

sen hangzott el,⁵⁸⁷ és arról szól, hogy a tanítványok a személyes Krisztust ismerik fel a megdicsőült Jézusban.⁵⁸⁸ Veress Jenő úgy vélekedik, hogy a kötetben sorakozó beszédek fejlődést tükröznek a Jézus Krisztusról alkotott helyes teológiai felfogás tekintetében.⁵⁸⁹ Ezt minden bizonnyal a liberális teológia mércéje alapján állapítja meg, mivel pl. *A kánai menyegző jele* című prédikációvázlatában (Jn 2,1-11)⁵⁹⁰ így vélekedik Jézus Krisztus csodatételéről:

„Hiszen mi sem vitatjuk, hogy ez az elbeszélés *történeti igazság*; mi is rossz kereszténynek tartjuk, aki azt követeli tőlünk, hogy szó szerint higgyük el. Igen, mert ez a hit megalázna bennünket: babonássá tenne; megalázná a kereszténységet, mert boszorkánysággá fokozná le, sőt megalázná Jézust is, mert egyszerű bűbájoszt látna benne.”⁵⁹¹

Ez a rövid prédikációvázlat jól tükrözi az igehirdető azon törekvését, hogy hallgatóságát, illetve olvasóit ne botránkoztassa meg azzal, hogy a csodatételt szó szerint értelmezi. Ezzel viszont a magyarázat súlypontja nem az, hogy a csoda megtörtént-e valójában, vagy sem, hanem inkább a valláserkölcsi igazság.⁵⁹² Ravasz László ezegézise azon a felfogáson alapulhat, hogy a János apostol már a történet feljegyzésekor tisztában volt a cselekménynek, a víz borrá változtatásának jelképes értelmével. A csodákba vetett hit, Jézus Krisztus csodatevő voltának hangsúlyozása helyett e jelképes cselekedetben rejlő igazságot kell átvenni, és átadni az igehallgatóknak, s ezért a szóban forgó igazságot egy gyönyörű költeménynek nevezi. Ennek alapján a szó szerinti értelmezés a betű-hitet jelenti Ravasz László felfogásában, amitől ő óvakodni kíván. Ez azonban a következő kérdéseket veti fel: ha a kánai menyegzőn nem történt igazából csoda, vagy pedig nem ezen van a hangsúly, akkor hogyan értelmezhető a kenyerek és halak megszaporitása, különféle betegségben szenvedő emberek meggyógyítása, a halottak feltámasztása, az ördögök kiűzése és miként vélekedjünk Jézus Krisztus feltámadásáról?

587 A biblíamagyarázat először megjelent: *Református Szemle*. II. 1909/47. 770-774.

588 RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” 100-106.

589 „Ez az igehirdetésünk középpontját képező Jézus azonban nem az egyetemes zsinatok és az ó-protestantizmus dogmatikai, nem is a modern pietizmus érzelmi és a modern irodalom költői Krisztus-képe, hanem a történeti-lélektani elemzéssel, személyes átéléssel megismert valóságos ember-Jézus. [...] Ravasz a személyes hitben átélt történelmi Jézust hirdeti.” VERESS Jenő: Dr. Ravasz László: „*Ez ama Jézus*”. 794.

590 A prédikációvázlat először megjelent: *Református Szemle* III. 1910/6. 85-86.

591 RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” 27.

592 MAKKAJ Sándor: Ravasz László igehirdetői útja. 38.

Ravasz László első prédikációs kötete csupán Krisztus feltámadásának kérdésére ad némi választ, a *Mária Magdolna* (Mk 16, 1-6)⁵⁹³ című rövid húsvéti elmélkedésében, amelyben a fentebb már említett módon vész el a történet szövszerintisége:

„[Mária Magdolna] Izgatott, beteg lelke a sírba vetítette azt, ami szívében élt: a feltámadást. Ami a lélek belső igazsága volt, külső eseményben tükröződött s ami az ő szívében csodálatos érzélem vala, szemei előtt megjelent, mint csodálatos látomás. Így lett egy szellemi eredmény testi eredménnyé, történeté, Isten örök törvényei: az emberi lélek természete szerint.”⁵⁹⁴

Veress Jenő két megfontolandó kifogást is emel a kötet prédikációiban bemutatott Jézus-kép ellen. Az egyiket szubjektív akadállynak látja, Ravasz László az „alanyi eszményelvű bölcsészeti műnyelv öltözetében” mutatja be Jézus Krisztust.⁵⁹⁵ Ez az észrevétel rímel Imre Lajosnak arra az észrevételére, amely szerint több lelkipásztor azon panaszkodik, hogy híveik nem értik őket, ők meg nem értik a híveiket. Véleménye szerint ez a kölcsönös értetlenkedés abból fakad, hogy némely lelkipásztor elvárna, hogy a gyülekezet alkalmazkodjon ahhoz, ahogyan ők prédikálnak. Ez nyilván a könnyebbik út a lelkipásztor számára: homiletikai munkáján nem kell változtatnia semmit, a gyülekezet „nőjön fel” ahhoz, ahogyan ő beszél. Imre Lajos szerint ezen változtatni kell, és

„... ezt a lelkipásztornak kell tennie. A hívektől sohasem várhatjuk, hogy alkalmazzák hozzánk a maguk érdeklődési, értelmi körét, szükségéit, hogy mi nyugodtan megmaradhassunk annál, amit előbb tettünk: nyugodtan elmondjuk minden vasárnap ugyanazt a prédikációt – más szavakkal. Nekünk kell alkalmazkodni hozzájuk.”⁵⁹⁶

Fejtegetéseiben eljut addig a megállapításig, hogy az igehirdetés „szakmai fogásainak” elsajátítását nem lehet megspórolni, különben nem marad más a végén, mint az a súlyos következtetés: prédikálni mindenki tud. Az igehirdetés megújulásához a tudományos lélektani alap a helyes út, amelynek elsősorban abban kell megmutatkoznia, hogy az igehirdető ismeri a gyü-

593 A húsvéti elmélkedés először megjelent: *Református Szemle* I. 1908/15. 229-231.

594 RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” 69. [kiegészítés tőlem]

595 VERESS Jenő: Dr. Ravasz László: „*Ez ama Jézus*”. 795.

596 IMRE Lajos: „*Ez ama Jézus*” 104.

lekezetét, de nem csak általánosságában, hanem egyen-egyenként minden tagját, azaz meg kell ismernie az embert is, akinek prédikálunk, és nem csak a Szentírást, amiből prédikálunk. Ez azonban még nem oldja meg az egész kérdést, amint erre Bilkei Pap István is felhívja a figyelmet. Szerinte Ravasz Lászlót még akadályozza egy előre felállított rendszer, amelybe, ha nem tudja beilleszteni mindazt, amit az Újszövetség mond el Jézus Krisztusról, akkor azt egyszerűen elveti, vagy polemizálni kezd vele, ahogyan ezt pl. a csodákkal teszi.⁵⁹⁷ Ezen a téren Ravasz László gondolkodásában még nem beszélhetünk lényegi változásról az elkövetkezendő években. Az 1917-ben megjelenő *Látások könyve* kapcsán S. Szabó József még egy hasonló észrevételt fogalmaz meg:

„Nem a tant prédikálja tehát, hanem az életet. Itt tolu azután előnkbe a kérdés, hogy mennyi ebből az örökkévaló evangélium és mennyi az emberi bölcsesség? Kétségtávolú a filozófus Ravaszt is megcsalja néha a saját gondolata, amelyet hajlandó az isteni bölcsesség mezébe öltöztetni...”⁵⁹⁸

Veress Jenő második kifogása az, hogy Ravasz László mellőzi prédikációiban „Jézusnak az egyetemes emberiség üdvtörténetében való jelentőségét,”⁵⁹⁹ és éppen azt kéri számon Ravasz felfogásán, világnézetén, amit a klasszikus liberális teológia (vallástudomány) dolgozott ki alaposan. Ugyanis az egyetemes vallástörténet szerint Jézus Krisztus a világ vallásos fejlődésének csúcspontján áll. Vagyis ő a legfőbb, a megkerülhetetlen, de nemcsak a keresztyén, hanem az egyetemes kijelentés- és üdvtörténet szerint is. Ravasz László esetében tehát inkább a történeti Jézus-kép előtérbe helyezéséről beszélhetünk, ezzel azonban partikuláris Jézus-személyt rajzol meg, nem pedig az egyetemes üdvözítőt.

Imre Lajos már idézett tanulmánya szerint saját korának igehirdetései más hibákat is hordoznak, s emiatt nem hatékonyak: az egyik hibájuk az,

597 „Az, ami bennünket Jézushoz von és amiért az embereket Ő hozzá akarjuk vezetni, az a hit, hogy Ő az Atyával olyan viszonyban volt és van, aminőben egy halandó ember nem volt és nem lesz soha. Jézus Krisztus is, mint maga az Isten, tehát nem a tudás, hanem a mi hitünk tárgya; és a hitnek a normája az isteni kijelentés. És a kijelentés ezen Krisztusa és nem a szubjektív kritikáé az örök egész evangélium, a bűnbocsátnak, üdvösségnek, a mi istenfűségünknek és reménységünknek egyedüli fundamentuma.” BILKEI PAP ISTVÁN: „Ez ama Jézus.” 286.

598 S. Szabó József: *Látások könyve. Beszédék, elmélkedések.* Írta: Ravasz László. Az Űt kiadása. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1917. In: *Sárospataki Református Lapok.* XIV/18-19. (1918. május 12) (96-97) 96.

599 VERESS JENŐ: Dr. Ravasz László: „Ez ama Jézus”. 795.

hogy túlságosan dogmatikusak (erkölcstani elveket prédikálnak); a másik pedig az, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják az istentiszteleten megjelenő gyülekezetet. Tehát véleménye szerint gond van az igehirdetés tárgyával és módszerével is. Felvetéseiből egyértelműen visszaköszön az igehirdetésnek és a teológia művelésének múltja, amely a protestáns ortodoxia skolasztikus dogmatizmusa és a racionalizmus moralizálása következtében végül a teológia = vallástudomány klasszikus liberális „végállomásáig” vitte az igehirdetést. Ezt az ortodoxia önkorrekciója, illetve a belmissziói pietizmus sem tudta ellensúlyozni. Ebből a helyzetből szükségszerűen kiutat kell keresni, az igehirdetés építő voltára kell nagy hangsúlyt fektetni. Imre úgy véli, a kivetés folyamatát Erdélyben Molnár Albert gyakorlati teológiai tanár indította el, aki nem látott ellentétet a hit és tudomány között, stílusában pedig olyan művészi tökéletesség bontakozott ki, amelyet magyar prédikátor előtte még nem tudott felmutatni.⁶⁰⁰

Ennek az igénynek felel meg Ravasz László homiletikai koncepciója is, aki nem epigonokat, utánzókat, hanem útítársakat, partnereket kíván bevonni az igehirdetés megújulásának folyamatába.⁶⁰¹ Homiletikai szemináriumain együtt gondolkodásra serkentette tanítványait, hogy további önálló, saját és eredeti gondolatok születhessenek, ugyanakkor a becsületes, őszinte kritikára sarkallta őket saját magukkal és egymással szemben. Ennek értelmében az igehirdető egészséges önkritikája, amely nem csap át oktalan önmarcangolásba, nemcsak azért fontos, hogy készek legyünk saját hibáink belátására, hanem azért is, hogy örködjünk teológiai álláspontunk helyessége felett.

Első prédikációs kötetében Ravasz László irodalmi idézeteket, művészet-történeti és filozófiai utalásokat még csak elvéve használ; a napi események, apróbb hírek argumentáció gyanánt szolgálnak, de ezek is ritkák szemben a különféle történetekkel, melyeket hol a bevezetőben, hol a prédikáció valamelyik részben alkalmaz, de az is előfordul, hogy egy beszédben két történetet is elmond, s ezeket néhol illusztrációként, máshol argumentációként építi be a prédikációiba, amelyek közül het sorolható ebbe a kategóriába.

A kötet egyetlen allegorizáló beszéde, *A mi menedékhelyünk* című (Józsa 20, 1-9) címet viseli. Ennek bevezető részében Ravasz László irodalmi példákkal bontja ki a vérbosszú kérdését, utalva Aiszkhülosz drámáira, és Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi* című darabjára. Ennél azonban fontosabb

600 IMRE Lajos: „Ez ama Jézus” 106.

601 „... ha Ravasz László az ő szellemében kíván haladni, azok, akik már epedve várták ez új irány elméleti megalapozását és kidolgozását s akik a Molnár Albert kidöltével már aggodtak a gyöngé csíra életéért, méltó örömmel láthatják biztosítva ennek tovább fejtesét az ő kezében.” uo. 106.

az a teológiai üzenet, amelyet Krisztus keresztre feszítése kapcsán fogalmaz meg. E szerint Krisztus haláláért minden ember vétkes kivétel nélkül, azok is, akik akkor még nem éltek, mivel az a végtelen sok bűn, amelyet Isten akaratára ellen és saját maguk kárára követnek el, „Krisztus-gyilkossá” teszi őket, ezért Krisztus keresztre feszítése nemcsak történelmi tény, hanem örökös folyamat. Krisztus keresztre feszítéséért tehát minden ember egyetemesen felelős. A bűn következményeképpen büntetésként járó halál közelgő veszedelmét egy történettel illusztrálja, amelyben a középkorban ismeretes kínzókamrák egyik eszközét írja le igen szemléletesen. Ehhez hasonló példák sorával a *Jézus megkísértései* című prédikációjában is találkozunk. Beszédét a quattrocento idilli szentképeinek szóbeli újrafestésével kezdi, és két konkrét hírt is felhasznál mondánivalójának érzékeltetéséhez.⁶⁰² A *csodatévő kereszt* (Jn 3,14-15) című beszédében a Dante képzetéhez méltó képnek írja le a választott nép pusztai vándorlásának viszontagságait, *Az öröm* (Lk 10,20) című beszéd bevezetésében pedig Arthur Schopenhauer filozófiájának alapos ismerőjeként mond cáfolatot a pesszimista filozófiai felfogásra.

A *Szentlélek ajándékai* (ApCsel 2,1-12) című pünkösdi beszédében egy történetet mond el röviden, amelyet néhány évvel később, a *Világító szívek* (2Kor 4,6-11) című prédikációjában ismét meg részletesebben, pontos nevekkel és a történet forrásának megnevezésével.⁶⁰³ A *megfeszített Krisztus*

602 „Évekkel ezelőtt egy huszártiszt orvul lelőtte az ezredesét. Mikor ezért halálra ítélték s a siralomházban megjelent előtte a papja a vallás ígéjével, lázadva kiáltott fel: »Ha van Isten, miért engedte meg, hogy lelőjem azt az embert?« Lám, ez az ember is Istent hibáztatta, miért nem akadályozta meg külső csodával az ő szörnyű tettét.” „Nemrégiben nagy feltűnést keltő irat jelent meg: az eladósodott Budapest. A szerző kimutatja benne, hogy fővárosunk lakosainak legnagyobb része anyagi tekintetben rabszolga.” RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” 36. 41. 44.

603 „Élt Flórenben egy vitéz, durva és kegyetlen lovag: Rainero di Rainera – beszéli Lagerlöf Zelma egyik bűbájos legendájában. Ez a lovag egyszer megfogadta, hogy minden zsákmányból az első zsenget a flórenci Madonnának küldi haza. A keresztes hadakban bőven volt mit hazaküldeni. Mikor Bouillon Gottfrid elfoglalta Jeruzsálemet, a vezér után ő hágott fel legelőször a falakra s ezért azt kapta jutalmul, hogy a szent sír lángjánál legelőbb ő gyűjthetja meg a maga gyertyáját. Könnyelműen, tréfa közben, megfogadja, hogy azt a lángot kioltatlanul hazaviszi. Elindul a fegyveres, vakmerő, véres kezű lovag, a föld első verekedője, haza a lánggal. Útközben rablók támadnak rá, ő karjához kap, de a láng kialvással fenyegeti, engedi tehát, hogy elszedjék fegyverét, lovát s kifosztva bocsássák tovább. Nyilvánvaló lesz, hogy csak mint alázatos, áldozatos, tűrő zarándok viheti tovább a lángot. Odalesz a gögje, az egészsége, daliassága; nevetik, sajnálják, bántják, de ő mindent eltűr, csak megóvhatja a lángot. Mire hazaér mondhatatlan szenvedések között, egészen más ember lesz: a durva, önző, rablólovagból jámbor és szent életű zarándok. Igen, mert drágábbnak tartotta magánál a lángot.” RAVASZ László: *Látások könyve. beszédek, elmélkedések*. „Az Út” könyvtára. Adalékok az evangéliumi eszmények és a lelkipásztori gyakorlat szolgálatához. I. kötet. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917. 185-190.

(1Kor 1,22-24) című beszéd bevezetésében szintén egy kis történetet mond el, amelynek az a tanulsága, hogy az igazságot mindenki másképp értelmezi.⁶⁰⁴ A Szentháromság vasárnapjára írt prédikációjába amely az *Az emlékezet* (Mk 14,72) címet kapta, két történetet is felvesz: az egyik szerint az ember sorsa hasonló a hegymászóéhoz, aki hatalmas küzdelmek árán, minden erejét megfeszítve jut el a hegycsúcsig, de onnan visszatekintve az eléje táruló panoráma kárpótolja az összes sebért, sérülését, fáradságért, amit a csúcs megmászása közben szerzett. A másikban az imádság fontosságára kívánja felhívni a figyelmet, amely az élet legdrámaibb helyzeteiben is segíteni tud.⁶⁰⁵ Az *Egyedül* (Jn 16,32) című beszédben egy kegyes életű asszony alakját idézi meg, akit a feltámadáskor nagy csalódás ér, mert keresztyéni életéből végig hiányzott a Krisztussal való személyes találkozás, amelyet hasztalan próbált kiváltani a sok szeretetszolgálattal. A történetben és tanulságában nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot a Lk 10,38-42-ben leírtakkal, ahol Márta és a történetbeli kegyes asszony igyekezete mutat azonosságot.⁶⁰⁶ A kötet egyetlen, háromrészes prédikációsorozatának első darabjában, amely *A keresztyén ember útlevele. Az első lap* (Mt 10,2-15) címet kapta, egy régi szokást idéz fel: ha egy ország követe kiküldetésbe utazott valamilyen megbízatással, a

604 „Van egy régi mese az igazságról. Valamelyik öreg bölcs elküldi három fiát, hogy keressék fel az Igazságot és nézzék meg, milyen. Hosszas távollét után hazatérnek a fiuk, hogy beszéljék el atyjuknak, mit láttak. – Az igazság olyan, mint a tenger – mondja a legidősebb fiú – nagy és mély. – Óh nem – folytatja a másik – az igazság égbeszökő, hófehér hegycsúcs: csillogó és megközelíthetetlen. – Az igazság fényed, mint a csillag, s az égről sugárzik alá, – vág a szavába a harmadik. – Azon egy igazságot hárman háromféleképpen láttak.” RAVASZ László: „*Ez ama Jézus*” 71.

605 „Ismeritek azt a megrázó költeményt, amely szerint a nyomorgó családapa egy iszonyú éjszakán öngyilkosságra szánja el magát, mert nem tudja elviselni a holnappal beköszönő inséget, gyermekeinek éhenhalását. Már kész az elhatározás és a fegyver is kezében van, csak éppen pár sort akar írni a feleségének. Papírlapot keres és szeme kis fia irkájára esik, a melyre lefekvés előtt kerek betűkkel másolta le esti imáját: »Én Istennem, reménységem, jó apámat tartsd meg nékem.« És a sötét szándékú apa kezéből kihullott a fegyver: zokogott és imádkozott. Látjátok atyámfiai, mindnyájunk lelkében van egy ilyen kis imádság, amely megőrizne minket minden büntől, ha kellő időben eszünkbe jutna.” uo. (84-89) 87.

606 „Egy kedves legenda beszél arról a mintaszerű modern vallásos nőről, ki a feltámadás napján nyugodt biztonsággal, egész otthonosan lép az Úr elé, abban a hiszemben, hogy ez őt jól ismeri. Ki vagy? kérdi az Úr. A szegény lélek megrémül: »Hát nem ismered Uram?« »Nem«, feleli az Úr. »Hát nem emlékszel-e Uram, rebegi a szerencsétlen asszonyi lélek, hogy én minden hétfőn a jótékony kötökében hímezttem a szegények javára; minden kedden a népkonyhán főztem; minden szerdán a gyermekmenhelyben voltam napos; minden csütörtökön az egyházi énekkarban, minden pénteken a nőegyletben, minden szombaton a vallásos estélyen, minden vasárnap a tévedt leányok védegyletében működtem a te dolgaiddban?« »Lehet – feleli az Úr – mert amikor kerestelek, sohasem találtalak otthon.« (Rittelmeyer idézi Öser-től)” uo. (116-123) 121.

király kézírásával és pecsétjével ellátott útlevelet állítottak ki részére, amely nemcsak a szabad járást biztosított számára, hanem azt is jelezte, hogy kinek a nevében érkeznek és kit képvisel.⁶⁰⁷

Advent kapcsán mindmáig aktuális és találó helyzetrajzzal indítja *Az alázat* (Jn 1,19-23) című prédikációját, amelyet épen ezért érdemes itt idézni:

„Ámha végig nézünk utcáinkon, úgy találjuk, hogy sohasem zúgott úgy vásári élet és az emberek sohasem törtettek úgy a pénz és a kenyér után, mint épen ezekben a napokban. Mint a megbolydult méhraj, tolong, árad az embersokaság; az üzleti élet soha oly elevenen nem lüktetett, mint ma; a pénzt soha oly hevesen nem kérik és soha olyan nehezen nem adják, mint ma. Aki látni akarja, hogy mit jelent ez a szó: világi élet, nézze végig valamely nagyváros karácsony előtti napjait.”⁶⁰⁸

A különféle történetek, apró életképek és a napi hírekre történő konkrét utalások arra engednek következtetni, hogy a beszédek, amelyekben felleljük ezeket, inkább a teológiai fakultás falain kívül, az egyházi gyűlésektől távol, Kolozsváron, vagy valamelyik kalotaszegi gyülekezetben mondta el, ahol ifjú korától fogva szívesen látott igehirdető volt. Mindezek figyelembevételével, a Ravasz László első prédikációs kötetét ért korabeli kritikák kevésbé tűnnek helytállóknak. Az ilyen típusú illusztrációk oldottabbá teszik a prédikációk teológiai szövegét, felépítésükben logikusak, nyelvezetükben egyszerűek, vagyis mindenki számára könnyen érthetőek. Ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó kötet egyharmadát ilyen beszédek teszik ki, azt a kritikát, amely szerint e beszédek túlaradók, terhesek, már-már fárasztók, nehezen tudjuk osztani. Ha ezt a kötetet folyamatosan olvassuk akkor inkább az lesz az észrevételünk, hogy az egymás után következő beszédek szövegvilága nem

607 „Régente szokás volt, hogy mikor egy fejedelem valamelyik hű szolgáját idegen országba küldött el egy bizonyos megbízással, útlevelet adott neki. Ebben a levélben meg volt írva, ki és milyen ember az a kiküldött; miféle megbízásban kell eljárnia és kötelességévé tétetett mindenkinek, hogy úgy fogadja a követségben járó, mint aki magának a fejedelemnek képében jelenik meg. Ezt a levelet aztán a keblére kötötte az illető és bármily veszedelmek között is megőrizte, mert csak ettől a levéltől várhatott hitelt szavainak és oltalmat életének. Az ilyen kiküldetésre rendszeren a legbátrabb embert választották ki és nagy dicsőség volt, ha valakit ilyesmivel bízott meg a fejedelem. Dicsőséges, de nehéz dolog volt. igen sokszor tenger veszedelemmel kellett megküzdenie a követnek, amíg az ellenséges országokon keresztül nagy küzdelmek között elvihette a megbízást azokhoz az emberekhez, akik megértették és megfogadták az abban foglalt üzenetet.” uo. (127-131) 127.

608 uo. 14.

egyenletes. Ez későbbi prédikációs köteteiben már nem mutatkozik meg ennyire szembetűnően.⁶⁰⁹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy hét év különféle prédikációi kerülnek egymás mellé, ami azonban még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy kötetbe való szerkesztésük előtt Ravasz László tovább finomíthatta volna szövegüket a szépirodalmi igényességre való tekintettel.

A kötetet méltatók nem térnek ki arra a sajátosan protestáns teológiai kérdésre, amelyet Ravasz László többször megemlít prédikációiban. Többször szóba hozza az eleve elrendelést, ám csak egyszer tér ki rá részletebben, amire érdemes odafigyelnünk. *A megfeszített Krisztus* (1Kor 1,22-24) című beszédében, talán azért, hogy hallgatóságát, olvasóit ne riassza el e fogas témával, így fogalmaz:

„Kik a hivatalosak? – Az eleveelrendelés tanának mélységei felett járunk. Ah, ne komorodjék el arcotok: Isten mindenkit üdvözíteni akar. Ha e földön vannak is olyan lelkek, akik kárhozatban élnek, s voltak olyanok, akik kárhozatban haltak: hívő szemünk előtt föllebben az örökkévalóság kárpitja, s látjuk, mint dicsóíti meg e végtelen távlatban az Úr kegyelme minden gyermekét.”

Ravasz László az eleve elrendelés tanának mélységét itt sem tárja fel, hacsak nem annyiban, amennyiben arról a súlypontot ismételtelen elveszi, de az üdvösség-kárhozat ellentétében sem kíván semmi „negatívát” mondani, inkább azzal a pozitív, optimista hangvétellel nyugtatja meg az igehallgatókat, hogy Isten a végén úgyis mindenkit üdvözít. Ezzel azonban teret enged annak a spekulációnak, hogy mi értelme Isten akarata szerinti, hívő, erkölcsös, becsületes életet élni, ha a kárhozat csupán egy veszélytelen fogalom, az ember földi életének semmi tétje nincs az üdvösség szempontjából. Az eleve elrendelés kérdésének ilyen módon történő tálalása inkább zavaró, mintsem tisztázó igehirdetői magatartás. *Az Egyedül* (Jn 16, 32) című prédikációban a Szentírás vallástörténeti megközelítéséről ad ízelítőt, amikor az özőnvívről szóló bibliai beszámolót „Noé-mítosznak” nevezi, illetve ugyanebben a prédikációban a „szent nomád” jelzővel illeti Ábrahámot.

A prédikációs kötetben felvett temetési beszédek egyugyanazon házaspár két tagjának, a férjnek és a feleségnek a búcsúztatója. Az egyik Gyarmathy Zsigmond egyházmegyei főgondnok temetésén hangzik el, a második pedig feleségének, Gyarmathy Zsigmondné írónőnek a sírjánál. Egyik beszédnek sincs textusa, ezért igemagyarázatot nem találunk e beszédekben, a feltáma-

609 *Az Íme, én mindeneket megújítok* c. beszédének bevezetésében pl. így fogalmaz: „Mi hát az, ami megújult, mi által újult meg és mi ennek a megújulásnak az eredménye?” uo. 95.

dásba vetett hit vigasztaló gondolata pedig egyelőre hiányzik, inkább az a motívum figyelhető meg, amelyet Ravasz László későbbi temetési beszédei is csak megerősítenek: rövid, életrajzban tíz percnél tovább nem tartó, irodalmi szintű nekrológot fogalmaz meg, amely magába foglalja az elhunyt élettörténetének főbb állomásait és jellemrajzát, a hátramaradottakat pedig vallásos gondolatokkal vigasztalja. Az ilyen típusú temetési beszédek azonban azt feltételezik, hogy az elhunytat az igehirdető személyesen jól ismeri, illetve a család szűk körével behatóan egyeztet további információkat gyűjt, hogy mondandója minél személyesebb tudjon lenni. A későbbiekben ígerészt választ temetési beszédeihez, de az igemagyarázat változatlanul hiányzik, s így a választott ígerések inkább mottóként értelmezhetők.⁶¹⁰

Ahogy arra már utaltam, a prédikációs kötet végén két esketési beszédet is olvashatunk. Az egyik, amelynek nincs textusa, családi alkalommal, Dr. Ravasz Árpád főgimnáziumi tanár és Kassai Paula házasságkötése alkalmával hangzott el, a másik esetében nem sikerült kideríteni a házasulandók neveit. Míg az előbbi beszéd egy szabad vallásos elmélkedés az egymásra találásról, a közös örömről és boldogságról, addig az utóbbi a Róm 12,12 textusára alapozott igemagyarázat, igei útravaló a házasságra. Az örömteli pillanatokhoz pozitív, idealizáló gondolatok és vidámságra felszólító szavak illenek, és e két beszéd kiválóan megfelel a kritériumoknak.

Ravasz László néhány prédikációjában, szám szerint hétben, egy olyan szembevető vonást lehet felfedezni, amelyet a kötet méltatói nem említenek kritikáikban. Ez a római katolikus egyházzal szembeni polemikus hangvétel. A *Jákob álma* (1Móz 28,10-19) című karácsonyi beszédének második felében III. Ince pápa és Assisi Ferenc alakját eleveníti fel hosszasan; A *csodatévő kereszt* címűben (Jn 3,14-15) úgy vélekedik, hogy a tantételekhez való ragaszkodás által a római katolikussá válás veszélye fenyeget, s a sok kereszt pedig, amely ott van a templomok tornyain, az egyetemeken, az iskolákban, a házakban, a papi viseleten, a nyakláncokon, csak úgy tudja megszentelni az emberek életét, ha a szívekben is ott ragyog. *Az utolsó vacsora* című beszédében pedig így fogalmaz: „Hiába vagy Kálviné, a pápáé, Lutheré vagy Dávid Ferencé, ha nem vagy Krisztusé!”⁶¹¹

A reformáció emlékűnnepén elmondott beszédében, amely felett az *Íme, én mindeneket megújítok* cím áll, textusa pedig a Jel 21,5-7 azt mondja, hogy

610 *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1918.* (szerk. Bartha Tibor és Makkai László) *Studia et acta ecclesiastica V.* Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 415.

611 uo. 64.

„az élő vizet” nem adhatja meg bűnbocsátó cédula sem a búcsújáró hely, vagy a ceremónia, hanem csakis Isten. A Máté evangéliuma 10 részéről írt 3 részes prédikáció-sorozat utolsó darabjában (*A keresztyén ember útlevele. Harmadik lap*) pedig a reformáció folytonossága mellett érvel: „Ha a gyermek nem keresztyénibb, nem jobb, nem nemesebb az apjánál: az élet szív-dobogása megáll. Ha nem vagyunk reformátusabbak a reformátoroknál, katolikusokká lettünk.”⁶¹² A leghevesebben talán a *Jézus megkísértései* (Mt 4,1-11) és a *Péter vallástétele* című prédikációiban (Mt 16,13-20) polemizál a római katolikus egyházzal. Az előbbiben azt fejt ki, hogy a középkorban a vallás olyan rendőri intézményként működött, amely kivétel nélkül mindenkit féken tartott – a fejedelmektől kezdve a vak tömegekig,⁶¹³ az utóbbiban pedig a Jézus Krisztus iránt tanúsítandó tisztelet állítja szembe a pápai tekintélynek kijáró tisztelettel, az egyház történelmi múltját, a hagyományokat és dogmákat pedig kevesebbnek tekinti a személyes hitbizonyosságnál és az élő hitnél.⁶¹⁴

612 uo. 138.

613 „Ez az ősi, örök pogányság, amely minden vallásalakban felütötte a fejet és mindenütt theokráciára, samanizmusra vezetett. Profétizmus és törvényvallás, Péter és Simon mágus, protestantizmus és katolicizmus: íme ennek az örök harcnak világtörténelmi fordulói. A bűnbocsátó cédulákért fizetett dénárok, a Szent-Antal fogadalmi fillérei, a csodatévő helyek gazdag jövedelmei mind azt bizonyítják, hogy az ember időtlen idők óta a Sátánnak adófizetője.” uo. 41.

614 „»De én is mondom neked, hogy te Péter vagy s ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat« A római katolikus egyház nagyon szeret erre az ígére hivatkozni, mikor bizonyítani akarja a maga egyedül üdvözítő, isteni mivoltát. A Szent Péter-templom arany kupulájának szegélyén ez a büszke felírás ékeskedik. Pedig az, hogy Péter lett volna az első római püspök, ma már csak együgyű legenda, de nem történelmi tény. S még ha az is lett volna, akkor is az a pápa lenne-e a kőszikla, akinek világi hatalmát a gyémánt tiara jelképezi, akinek ragyogóbb udvartartása van, mint bármelyik fejedelemnek; akinek pazar gazdagságát több és nagyobb tömegnyomor, akinek hatalmát sokkal nagyobb szolgaság fizeti meg, mint akármely keleti kényúr hatalmát és gazdagságát? Csakugyan ő lenne-e a kőszikla, akin Jézus felépíti az ő anyaszentegyházát? Itt nem Péterről, a személyről van szó, hanem lelkének valami különös, másokkal is közös vonásáról. Hiszen a 23. versben Jézus így szól Péterhez: »Távozz tőlem Sátán, bántásomra vagy énnékem.« Miért nem dicsekszik ezzel is a katolikus egyház, miért nem véli fel ezt a Szent Péter-templom kupulájára – pedig volna még hely rá bőven!? – Itt nem Péterről, az emberről van szó mint jogi személyről, hanem a Péter lelkének hittapasztalatáról, amellyel a Mester szegény, egyszerű, emberi külsejében meglátta és felismerte az elrejtett nagyságot, az isteni dicsőséget. Tehát élő lelkek személyes hitbizonyosságán épül fel a keresztyén egyház és nem hagyományokon, külső történelmen, tekintélyen, átszármazó jogrenden. Minden léleknek Péternek, kősziklának kell lennie, mert anyaszentegyház ott van, ahol a lelke a Krisztusba kapcsolódik. A mi lelkünknek eme, a Krisztussal való közössége a legerősebb

Azonban ezzel a polemikus hangvétellel nem saját korának katolikus egyházát támadja, hanem az egyház történelmi múltját, és így nem teljesen világos, hogy milyen szándék vezeti. Viszont, ha már ragaszkodott a polémiahoz, találhatott volna olyan 20. század eleji római katolikus-protestáns kapcsolatokat érintő kérdést, amelyre reflektálhatott volna. Ilyennel azonban nem hozakodik elő. Az ígéhirdető szempontjából valamivel könnyebb is úgy kritikát megfogalmazni, ha azokat a kritizált történelmi közismert, már-már triviális hibáit sorolja fel, amelyet előtte már sokan megtettek, s amelyek mintegy garantálják a kritikus igazát.

Ravasz László első kötetéről azt állapíthatjuk meg, hogy a prédikációk szövegvilága eklektikus válogatás eredménye: vázlatok, teljesen kidolgozott beszédek és elmélkedések gyűjteménye. Egyes beszédek olyan homogén, elsősorban magasan művelt, a modern tudományos gondolkodással szimpatizáló, vagy épp azt művelő és a prédikációtól szépirodalmi igényességet elváró ígéhallgató közösséghez szólnak, akiket a modern teológia hangján kíván megszólítani. Ebben a közegben céltévesztést jelentett volna dogmákra, abszolutizált hitcikkelyekre és konfessziókra hivatkozni. Akkor még úgy vélte, hogy a belmissziói pietizmus gondolatiságára nincs igény, kritikusaival pedig egyetértünk abban, hogy a teológiai felfogása még egyoldalúságon alapul, amely szerint csak az a helyes irány az ígéhirdetésben, amelyet ő vall.

„... csak azzal az objektív igazsággal tudunk építően prédikálni, amely a mi autonóm egyéniségünkön át, mint egyszersmind szubjektív igazság árad a hallgatók felé. De téved Dr. Ravasz, midőn az ő vallásos tapasztalatait, mint egyedül lehetőket állítja elénk, midőn azt hiszi, és azt hirdeti, hogy a megtérés, illetve újjászületés, megszentelődés csak az ő filozófikus-theologikus álláspontjából kifolyó kategóriák szerint történhetik.”⁶¹⁵

Bilkei Pap István részben tehát igazat ad Ravasznak, azonban jól ráérez arra a tévedésre, amely szerint Ravasz László az objektív igazságot a szubjektív igazsággal cseréli fel. Könnyen lehet, hogy ezzel megfelel építő céljának, amelyet gyakran hangsúlyoz, és így ki tudja elégíteni hallgatói, illetve olvasói igényeit, ezzel azonban inkább a gyülekezet vélt vagy valós igényeinek kíván megfelelni, mintsem őket megféleltetni az Ige elvárásainak. Ha ez a

fundamentum. Tekintélyek lejárnak, dogmák elavulnak, hatalmi erőszak meggyengül s mindaz, ami erre épült, összeomlik: ámha az én lelkem a Krisztusban él, támadhat ellene ezer tagadás, rátörhet a világ minden ostroma, - erőtlenül zúgnak el mellette, mint a viharok a kősziklák felett. Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?” uo. 150-151.

615 BILKEI PAP István: „Ez ama Jézus.” 286.

mérce, akkor prédikációi a gyülekezetszerűség kritériumainak teljesen eleget tesznek. Egyelőre ugyanis nem sikerül az igehirdetésben szintézisbe hozni az Ige teljes tanítását a gyülekezettel, és ez azt eredményezi, hogy amennyiben választani kell, akkor inkább kitér a „kényesebb” gondolatok elől, s csak annyit és csak úgy ad elő, ahogyan meg van győződve, hogy azt a gyülekezet teljes mértékben el fogja fogadni.

4.5 Összefoglalás

Ravasz László homiletika tankönyve a liberális teológiát képviselő elődök munkáinak megbecsülésén alapszik, melyhez saját tanulmányainak, kutatásainak eredményei társulnak. A magyar tudományos liberális homiletikai örökséget alapul véve, a böhmi neokantiánus filozófia, esztétika és a Niebergall nevével fémjelzett valláspedagógia szintéziséből ötvöződik homiletikai felfogása. A magyar homiletika és prédikációtörténet egyes korszakait alapos vizsgálat alá veszi, mások azonban elhanyagolódnak. Az alaposabb kidolgozással adósa marad a magyar református teológiai gondolkodásnak, s e hiátust mind a mai napig mások sem tudják kimerítően pótolni.

Homiletika tankönyvének megjelenése előtt felfogását néhány kisebb tanulmányban igyekszik ismertetni, illetve kiadja első prédikációs kötetét. Ennek erénye s egyben prédikációtörténeti jelentősége a kritikára történő felhívás. Ez a kritika nem is marad el, mert kritikussai rámutatnak beszédekének jónéhány hiányosságára. Mindez tanulságul szolgál számára, de a prédikációk kiértékelésén túl jelentőséggel bír az az állásfoglalása, hogy egy igehirdetést is lehet, szabad megkritizálni. Ezzel ugyanis sikerül bevonnia olvasóit az ige hirdetésébe, amely nemcsak odafigyelést feltételez és igényel, hanem megadja a lehetőséget arra, hogy a hallgató, illetve olvasó a szöveggel kommunikáljon, a szövegen keresztül pedig az igehirdetővel, s amennyiben valamit nem ért, kérdéseket fogalmazzon meg, vagy azt is tudja elmondani, ha valamivel nem ért egyet.

Ez azt is jelenti, hogy az igehirdetés nemcsak Isten szava, de emberi szó is; hogy az igehirdetésben nemcsak Isten van jelen, hanem az ember, mint igehirdető és igehallgató, illetve olvasó. Az igehirdető és a címzettek közötti kommunikáció egyik formája a kritika, amelyet az igehirdetőnek el kell fogadnia, ez viszont megelőlegezett bizalmat is jelent az olvasó felé, amennyiben véleményét, kritikáját, kérdéseit, egyetértését vagy egyet nem értését tudja megalapozottan elmondani. Ennek feltételei a hitéletben való jártasság, az igeismeret, de helye van a szubjektív nézőpontnak is, hiszen nemcsak az

igehirdető, hanem az igehallgató is szubjektum. Amennyiben az igehirdetés értékelése a kölcsönös tisztelet, szeretet és bizalom jegyében valósul meg, nincs ok arra, hogy ebből ne legyen épülés mind az igehirdető, mind az igehallgató számára. Az épülés pedig Ravasz László homiletikai felfogásának egyik kulcskifejezése.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

Ravasz László szellemi eszmélkedése a 20. század legelején a liberális (vallástudományi) teológia égisze alatt ment végbe, amely irányzat ekkora a fáradság jeleit mutatta. Az eszmélkedés folyamatát messzemenően meghatározta kolozsvári duális képzése: részben a teológiai fakultáson, részben a tudományegyetemen tanult. Tanulmányi éve kezdetén a lelkipásztori szolgálatra való elhivatottság látens módon jelentkezett, a filozófia iránti élénk érdeklődése sajátos kettősségben tartotta, míg rá nem döbbsent, hogy teológia és filozófia nem kizárják, hanem éppenséggel kiegészítik egymást. Tanulmányai mellett az élénk diákélet, lapszerkesztés, költemények, cikkek, dolgozatok és tanulmányok írása töltötték ki idejét. A tudományegyetemen Böhm Károly, a teológián Nagy Károly, az egyházi életben id. Bartók György hatása bírt különösen nagy jelentőséggel számára. Az előbbi a kanti filozófia alapjain nyugvó, új, magyar filozófiai irány, az utóbbiak a liberális teológia eszméivel termékenyítették meg gondolkodását. Id. Bartók György püspök káplánjaként a lelkipásztori szolgálattal ismerkedett, Böhm Károly és Nagy Károly hatására pedig szintetizáló, intuitív készségeit fejleszthette.

Mire Ravasz László a kolozsvári szellemi életbe bekapcsolódott, a kultúrprotestantizmus már rég túl volt delelőjén. Írásaiból kiderül, hogy megtanulta megbecsülni és művelni a kultúrát, elismerően viszonyult a tudomány eredményeihez, gyönyörködött a művészetekben, és pártfogolta azokat, cselekvő módon részt akart venni a társadalmi folyamatokban, az emberekhez az építés szándékával közeledett. A kultúra művelésében a pozitív értékek megvalósulására törekedett, mivel a kultúrában önértéket látott, amely mellett ugyanilyen érték a vallásosság is. A kultúra irányából haladt a vallásosság felé, mélyebb ismereteket szerzett a keresztyénségről. Jézus Krisztus személyében talált vonzó dolgokat, de a teljesség helyet egyelőre megelégedett a résszel.

Írásaiban nem a szakfilozófus szólalt meg, de témáit filozófiai távlatokba állította, és filozófiai igénnyel elemzett. A kérdések filozófiai problematikaként való kezelése a keresztyén vallásbölcselet tárja élénk, aki felismerte, hogy a vallás a tudománnyal ellentétben soha nem lehet személytelen, mert a vallásnak épp az élő személy, a teljes ember képezi tárgyát. Figyelme az érzéken túlira irányult, arra, ami a tudományon túl van, de aminek a tudomány is része. Felnyílt előtte annak a titka, hogy a vallásról nem lehet anélkül beszélni, hogy valaki önmagán közvetlenül ne tapasztalta volna annak lényegét. A vallás történeti tartalmában annyi értéket látott, amennyit az egyén a magáévá tud tenni, át tud élni, ezért végső soron nem az értelemre, hanem

az érzelmekre kell hatással legyen a vallás, hogy benne az egyén önmagára találjon, szelleme a transzcendenssel összhangba kerüljön, s az ember gondolataival, tetteivel harmóniára leljen a teremtett mindenség szférájában. Ezáltal nemcsak okokat keresett, hanem célokat is, melyek a szubjektív alapon működő individuum számára indítékul szolgálnak a cselekvés helyességének felismerésére, véghezvitelére. Bár a liberális teológia a bibliai csodákat vagy elvetette vagy megmagyarázta, Ravasz az emberi szellem teljesítményének a kultúrában és a tudományokban elért nagyszerű eredményei mögött – látens módon – észreveszi az isteni csodát. Teszi ezt abban az értelemben, hogy ezek a teljesítmények természeti folyamatokból nem magyarázhatók, de a vallásbölcselet által az isteni teremtő erőre könnyűszerrel visszavezethetők.

Arra a felismerésre jutott, hogy a vallás jelen van az emberi élet minden területén, azt teljesen átjárja, és a jobb, nemesebb, szebb teljesítményére ösztönzi. Ezt önmagában és másokban felfedezni vezeti a gyakorlati cselekvés mezejére. Az eszmény és a valóság között szintézist keres idealista alapon, és gyakran eszmény javára dönt. A cselekvő bölcselet mentén kerül teológiai gondolkodásának homlokterébe a gyakorlati teológia, de megmarad a filozófia, mint eszmei alap, az esztétika pedig a homiletikában találja meg nála eszközi helyét.

A gyakorlati teológiai oktatás mostohasorsa miatt sem Kolozsváron, sem Berlinben nem sikerül mélyebb jártasságot szert tennie, teológiai doktori fokozat megszerzésére pedig még nincs lehetősége itthon, ezért a filozófia, azon belül az esztétika lesz disszertációjának témája. Arthur Schopenhauer esztétikai nézeteinek alapos bemutatása, majd a kanti alapokon nyugvó böhmfi filozófia mentén megfogalmazott kritikája nívós munkát eredményez. Munkájának egyik hozadéka, hogy kimutatja: a passzív bölcseledésnek a keresztyén vallásossághoz nincs köze. Magántanári dolgozatával célja, hogy a gyakorlati teológiát felkarolja, új alapokra helyezze, de ezt csak részben sikerült megvalósítania. Ennek ellenére megvetette egy új gyakorlati teológiai tantárgy alapjait: megszületett az ekkleziasztika. Az alapok továbbfejlesztésével, gondolatainak csiszolásával adós maradt, tanítványai pedig az újreformatori teológia szellemében gondolják tovább elveit.

Ravasz Lászlót tanári pályájának kezdeti szakasza a lelki-szellemi fejlődés további stációihoz vezette el. Fokozatosan meggyőződésévé vált, hogy Jézus Krisztusnak át kell formálnia a kultúrát, mert az evangélium természetéből következik, hogy amikor megjelenik, a meglévőt átformálja, „saját képére és hasonlatosságára” alakítja. E meggyőződést a gyakorlati teológia szaktárgyaiban való elmélyülés, a reformatori örökséggel való szembesülés a Kálvin-

tanulmányok során, a hitre jutás, a teológiai hallgatóság előtti tanári példaadás, igehirdetői szolgálata támasztják alá. A kultúra átfarmálása azonban nemcsak egy embernek, de egy nemzedéknek is nagy feladat. Amennyire optimisták voltak a keresztyén misszionáriusok a 19. század végén, 20. század elején, hogy az emberiséget evangelizálni fogják még saját nemzedékük idején, annyira más irányt vett e század eltelő éveivel az emberiség sorsa, s a keresztyénség gyakorlati – lényegében missziói – attitűdjére jobban szükség lett, mint valaha.

Ravasz László gondolkodásában a szubjektív, individualista megközelítés a kritikai attitűd fejlettségét eredményezte, amely azonban mind tudományos tevékenysége szempontjából, mind tanári, nevelői feladataiban fontosnak bizonyul. Tanítványait az önálló gondolkodásra sarkallja, amely felett az egészséges kritika örökdik, ami az igehirdetés esetében is döntő jelentőségű. A lelkipásztori képzés színvonalának emelésén fáradozva kiváló szakembereket szeretne nevelni, éppen ezért gyakorlati teológiai felfogásában a gyülekezeti életre nézve a lelkipásztor személye élvez prioritást. Intuitív gondolkodása előrelátó terveket eredményez a lelkipásztori képzés területén, melyeknek gyakorlatba ültetése az utóbbi évtizedekben újra aktualitást nyer, lényegét tekintve évtizedekkel később, de megvalósul. Tehetséges tanítványainak mentorálása kolozsvári tanári pályájának többek között azt az eredményét hozza, hogy ezek a tanítványok később mellé állnak a tanári katedrán, nyomdokaiba lépjenek Kolozsváron, Debrecenben, Sárospatakon, a református egyház felelős vezetőiként építenek majd.

A dolgozatban tárgyalt időszakban Ravasz László tanári munkájának kiemelkedő teljesítménye a homiletika tárgykörében írt tankönyve is. Munkájának magyar nyelvű kéziratot forrásai kimutatásra kerültek, ami nem von le semmit ennek tudományos értékéből és eredményeiből. A több mint száz éve írott tankönyv ugyanakkor rámutat arra, hogy a homiletika- és prédikációtörténet területén akad még törleszteni való e tudományterülettel foglalkozók számára. Homiletikai elveinek vizsgálatához jó alapot nyújt első prédikációs kötetének anyaga, melyet a szerző azzal a kifejezett szándékkal jelentetett meg, hogy olvasói véleményt, kritikát fogalmazzanak meg, s így tanuljanak belőle. Az igehirdetéseiben kirajzolódó Jézus-kép tartalmát vizsgálva hasonló megállapításokra lehet jutni, mint amiket fentebb már említettem. Prédikációiból, tudományos tevékenységéből, tanári, nevelői munkájából Ravasz László erdélyi éveiknek útkereső, termékeny, fejlődő és eredményes korszaka tűnik ki. Ezen eredmények némelyike mindmáig inspirálóan hat, tanulságul szolgál.

SUMMARY

László Ravasz 's Years in Transylvania and the Beginnings of His Practical Theological Work

In the last thirty years, the research on the life, work, and literary legacy of László Ravasz (1882-1975) has enriched the image of him with several of his previously unpublished theological works; further, valuable studies, doctoral dissertations, memorial conferences, and books focused on his legacy. Understandably, the research and the elaboration of his life work revealed his historical, public life, ecclesiastical and political activities, mainly focusing on the period after 1921.

His theological work, especially the theological values of his years in Transylvania, received little focus even in the research devoted to that period. The short period between the liberal theology of the late 19th century and the Barthian orientation of the 20th century, in which László Ravasz's theological reflection and independent way of thinking developed, seems to be a particularly exciting field of research, considering contemporary theological, homiletic thinking which partly ignores Barthian theology. Some important theoretical works by László Ravasz were written at that time, which may reveal many similarities between his practical theological and homiletic conception and the ideas of contemporary theologians.

The aim of this dissertation is to elaborate on the aspects of László Ravasz's Transylvanian years (1900-1921) that received little attention in the past, with a special emphasis on his practical theological work. This period was as rich in his printed literary activity as that one after 1921, although it covers a shorter period. The elaboration and analysis of his private teacher's dissertation, his textbook of homiletics, his theological studies published in journals, and his nearly two hundred Sunday and occasional sermons far exceeded the scope of this dissertation. At the same time, these scientific works and preaching's did not provide a complete answer to the question of how László Ravasz's theological conception was formed and shaped. It is not clear what ideological, cultural, theological influences had reached him before he became a practical theology teacher, just at the age of 25. Therefore, the period between 1900 and 1907 received emphasis in this dissertation. Through a thorough examination of nearly a hundred writings published in

print, one can follow his theological contemplation, the knowledge of which makes the period between 1907 and 1921 much more comprehensible.

From the beginning of his studies in Cluj/Kolozsvár (1900), László Ravasz was active in writing, first in the local University Journal and then in the Protestant Journal of Transylvania, at the former as editor-in-chief and at the latter as editor covering a wide range of activities. His writings in the university student's paper reflect a period of 'pathfinding', but due to certain mature ideas and multiple-layered thoughts those works provide important insights to his spiritual development. His first scientific works were published in the official gazette of the Transylvanian Reformed Church District. The richness of those writings reflects the current point of view of a young man who immersed in science, preparing for a university career, and they also characterize the early period of his practical theological teaching activity.

In the first part of my dissertation, I examine his writings published in the period between 1900 and 1907, trying to explore László Ravasz's early way of thinking. In this part, I distinguish between the periods of 1901-1903 and 1903-1906, respectively. From the second part, I focus on the period between 1907 and 1915, presenting his theological teaching work primarily based on the memoirs of his students. I will elaborate on the two important moments that László Ravasz considered to be particularly decisive for his spiritual development in his autobiography: his Calvin studies and his meeting with John R. Mott. In the other two parts of my dissertation, I examine the practical theological and homiletic conception, based on the extent László Ravasz contributed to contemporary practical theological thinking; what can we learn from this, what has remained relevant to this day; whether there are points of connection between the practical theological conception and homiletic principles after Karl Barth. For this I use his publications, such as his private teacher's dissertation, his homiletics textbook, his studies, and sermons written between 1903 and 1910.

My research concluded that the writings of László Ravasz, which he wrote between 1901 to 1903, reflect the fact that theological studies did not yet make a university student with writing skills a theologian. His writing vein is revealed, and although in one or two of his publications he raises topics and questions specifically, which are the essential content of his writings of the following years, most of them appear only in a latent way. His interest is very eclectic, his ideal is the critical journalist, a literary man who is trying his wings. He did not even decide for himself exactly what he was really interested in. His writings reflect the intellectual attempts of a path-seeker, open-minded university student. He does not yet strive to be spiritually

independent of its masters, but its independence is evident in its successful manifestations.

His writings from the period between 1903 and the autumn of 1906 are much more mature and reflect a scientifically more informed picture. At that time, besides Professor Károly Nagy, Bishop György Bartók becomes his mentor. It was during those years that László Ravasz finally decided to choose theology instead of a career of a writer or philosopher. In addition to his writings on theology, his travelogues on the peregrination in Germany are also special curiosities, which reflect the talent of the writer. His studies in Berlin gave him strong impulses for cultivating practical theology. He gained insight into the work of inner missions in Germany and got a basic understanding of the social sensitivity of the Church. A few years later, as a theology teacher, he strived to pass on this knowledge to his own students and he aimed to introduce various missionary activities in Cluj/Kolozsvár.

Significant changes in the theological thinking and spiritual life of László Ravasz took place between 1907-1910. The memoirs of his students show that a positive, constructive attitude not only had a fruitful effect on his own work, but also guided his disciples in spiritual growth in a forward-looking way, supporting them in their scientific development. As a teacher of practical theology, he opened new pathways in inner mission through a variety of seminary and volunteer diaconal activities. The alternative he represents proves as viable as the Pietist-oriented inner mission work, furthermore, the two complemented each other.

A sign of his openness to the inner mission was that he attended the lectures of John R. Mott, who arrived in Cluj/Kolozsvár, and he felt personally addressed. The increased interest of the students in connection with this visit supports the assumption that the spiritual education of the youth was more than just a pedagogical task, and this was especially true for future generations of pastors. László Ravasz tried to meet these challenges, and his efforts were not ineffective – if we consider his recollections. In the spirit of liberal theology, great emphasis was laid on the subject and the individual in his thinking, which are also crucial in his inner mission (pietistic) orientation when it comes to personal conversion and rebirth. John R. Mott's visit to Cluj/Kolozsvár also led László Ravasz to this realization and to shed new light on his much-voiced “personal life,” which he himself considered necessary for pastoral ministry.

His practical theological conception, which primarily represents the orientation marked by the name of Friedrich Niebergall in Transylvania, results in thoughts and behaviours pointing to the future in his work as

teacher and educator. László Ravasz's forward-looking ideas about how to improve theological education and pastoral training are confirmed by their implementation in the last one or two decades.

The Calvin Memorial Year also brought the teachings of the Reformer closer to László Ravasz, although these do not yet override his reservations about confessionalism, but a gradual easing can be observed. Calvinism is still latent, but it has a place in its theological conception. Comparing his views with those of Abraham Kuyper, the iconic figure of the Dutch Calvinist orientation, points out the correct orientation of László Ravasz's thoughts which were drawn from Calvinism. A more in-depth study of Calvin's conception reveals the values carried by the Reformed doctrines and recognizes that they do not contradict modern theology, which he also professed.

At the beginning of his teaching career, he was gradually following his own path, which is also reflected in his views on Calvin and Calvinism. He did not share his views on everything with his mentor, Károly Nagy as a Calvinist researcher, but he dared to form own conclusions. Further signs of his spiritual independence can be seen from a comparison with Abraham Kuyper's conception. His philosophical depth is placed next to the Dutch pastor and statesman, even though at that time church life and theological education in Transylvania lagged the Dutch one in the practical implementation of Calvinist principles.

The significance of László Ravasz's dissertation as a teacher is reflected in the fact that he recognizes and shows that practical theology needs a prolegomenon, which he defines as the physiology of the mother-church and introduces the concept of "ecclesiastics" as an independent theological discipline in Hungarian Reformed theology. His dissertation is a practical theology of liberal theology, which is more than an experiment, an attempt to strengthen the scientific of practical theology, but its 'immature nature' is reflected in the fact that it could not fully clarify the exact differences between ecclesiology and ecclesiastics (there is no similar theological term in the English language). In principle, he clarifies which field he means by, but in practice, due to the immaturity of the special field of ecclesiastics, he does not yet have a separate set of concepts and vocabulary with which he can express himself in a way that does not interfere with ecclesiology. The lack of a complete distinction between practical theology and regular theology results in its very complex and contradictory course of thought in some places. It is also clear from his dissertation that the theology of László Ravasz is in fact a philosophy of religion, since instead of the creeds and the

dogmatic basis unknown to him at that time we find the philosophy of Károly Böhm in addition to the system of liberal theology. This is also reflected in the fact that he often uses philosophical expressions in formulating his thoughts.

Following in the footsteps of Friedrich Niebergall, László Ravasz saw the community as primarily waiting to be educated, i.e., his practical theological conception was given a strong pedagogical hue. He believed that the Church depended mainly on the pastor, for the time being he interpreted the principle of the universal priesthood as meaning that everyone in the Church had strictly defined responsibilities, between which no passage or overlap was necessary. This undermined congregationalism, but the status of pastor was also more artificially based, as he only saw religious company in the church, and in the concept of universal priesthood we get to recognize and experience the infinite values of the human personality.

László Ravasz's textbook on homiletics is based on the appreciation of the works of his predecessors representing liberal theology, which is accompanied by the results of his own studies and research. Based on the Hungarian scientific liberal homiletic heritage, his homiletic conception was combined with the synthesis of Károly Böhm's neo-Kantian philosophy, aesthetics and religious pedagogy hallmarked by Niebergall. Some periods of Hungarian homiletics and sermon history were thoroughly examined, but others were neglected.

The greatest virtue of his first volume of sermon and at the same time his homiletic innovation was the call to critique. This critique did not fail, pointing to quite a few shortcomings in his speeches. All this served as a lesson for him, but beyond the evaluation of sermons, which pointed to the future where a preaching could be also criticized. He succeeded to involve its readers in the sermon, which not only presupposed attention and memorization, but also gave the reader the opportunity to communicate with the text, through the text with the preacher; they were encouraged to raise questions or express disagreement.

In this sense, preaching is not only the Word of God but also the word of humans; in sermons not only God but also humans are involved: both the preacher and the listener/reader. One form of communication between the preacher and the reader is criticism, which the preacher must accept, but it also means an anticipated trust in the reader if he or she can reasonably express his or her opinion, critique, questions, agreement, or disagreement. The conditions for this are proficiency in the faith, knowledge of the Word, but there is also a place for the subjective point of view, since not only the preacher but also the listener is a subject. If the evaluation of the preaching

is carried out in the spirit of mutual respect, love and trust, there is no reason why it should not be built for both the preacher and the listener. The construction is one of the key terms in László Ravasz's homiletic conception. In 1910, he did not yet give a clear explanation to all this, but his tendency showed a proper direction, which could be further strengthened by the new homiletic conception following Barth's theological orientation. László Ravasz's homiletic behaviour at the beginning of the 20th century anticipates this "new" perception.

While writing the dissertation, I found László Ravasz's university notes in various manuscripts on various subjects of practical theology in archives or personal legacy. The task of my further research will be the thorough elaboration on these primary sources, through which the formation of the theological thinking may be further nuanced.

SAMENVATTING

László Ravasz' jaren in Transsylvanië en het begin van zijn praktisch theologisch werk

In de afgelopen dertig jaar is het beeld van László Ravasz (1882-1975) verrijkt door middel van onderzoek naar zijn leven, werk en literaire erfenis. Onder andere door een aantal van zijn niet eerder gepubliceerde theologische werken; verder is geput uit waardevolle, nagelaten studies, proefschriften, herdenkingsconferenties en boeken. Uiteraard heeft het onderzoek en de uitwerking van zijn levenswerk, waarbij de nadruk vooral lag op de periode na 1921, zijn historische, openbare, kerkelijke en politieke activiteiten aan het licht gebracht.

Zijn theologisch werk, vooral de theologische waarde van zijn jaren in Transsylvanië, kreeg zelfs in het onderzoek dat aan die periode werd gewijd weinig aandacht. De korte periode tussen de liberale theologie aan het eind van de 19e eeuw en de Barthiaanse oriëntatie van de 20e eeuw, waarin de theologische reflectie en onafhankelijke manier van denken van László Ravasz zich ontwikkelden, blijkt een bijzonder opwindend onderzoeksgebied te zijn, gezien het hedendaagse theologische, homiletische denken. In die tijd schreef László Ravasz enkele belangrijke theoretische werken, die veel overeenkomsten kunnen onthullen tussen zijn praktisch theologische en homiletische opvatting en de ideeën van hedendaagse theologen.

Het doel van dit proefschrift is om dieper in te gaan op de aspecten van László Ravasz' Transsylvanische jaren (1900-1921) die in het verleden weinig aandacht kregen; met speciale nadruk op zijn praktisch theologisch werk. Deze periode was even rijk aan gedrukte literaire activiteiten als die van na 1921, ook al bestrijkt deze een kortere periode. De uitwerking en analyse van de dissertatie van zijn privéleraar, zijn leerboek over homiletiek, zijn theologische studies gepubliceerd in tijdschriften, en zijn bijna tweehonderd zondagse- en occasionele preken gingen de reikwijdte van dit proefschrift ruimschoots te boven. Tegelijkertijd gaven deze wetenschappelijke werken en preken geen volledig antwoord op de vraag hoe de theologische opvatting van László Ravasz werd gevormd en vormgegeven. Het is niet duidelijk welke ideologische, culturele en theologische invloeden hem hadden bereikt voordat hij op 25-jarige leeftijd leraar praktische theologie werd. Daarom kreeg de periode tussen 1900 en 1907 in dit proefschrift de nadruk. Door

een grondig onderzoek van bijna honderd in druk gepubliceerde geschriften kan men zijn theologische beschouwing volgen, wat de periode tussen 1907 en 1921 begrijpelijker maakt.

Vanaf het begin van zijn studie in Cluj/Kolozsvár (1900) was László Ravasz schriftelijk actief, eerst in het plaatselijke universiteitsblad en vervolgens in het protestantse tijdschrift van Transsylvanië. Eerst als hoofdredacteur en bij laatstgenoemde als redacteur voor een breed scala aan activiteiten. Zijn artikelen in het universiteitsblad weerspiegelen een periode van 'zoeken', maar dankzij bepaalde volwassen en toekomstgerichte gedachten bieden deze werken belangrijke inzichten over zijn gedachtegang van zijn jonge jaren. Zijn eerste wetenschappelijke werken werden gepubliceerd in het staatsblad van het Gereformeerde Kerk District Transsylvanië. De rijkdom van deze geschriften weerspiegelt het toenmalige standpunt van een jonge man die zich in de wetenschap verdiept en zich voorbereidt op een universitaire carrière. Ze karakteriseren ook de eerste periode van zijn onderwijsactiviteiten binnen de praktische theologie.

In het eerste deel van mijn proefschrift onderzoek ik zijn geschriften gepubliceerd in de periode tussen 1900 en 1907, in een poging de vroege manier van denken van László Ravasz te onderzoeken. In dit deel maak ik onderscheid tussen respectievelijk de periodes 1901-1903 en 1903-1906. Vanaf het tweede deel concentreer ik me op de periode tussen 1907 en 1915, waarbij ik zijn theologische werk als leraar presenteer, voornamelijk gebaseerd op de memoires van zijn studenten. De twee belangrijke momenten die László Ravasz als bijzonder bepalend voor zijn geestelijke ontwikkeling beschouwde, zal ik in zijn autobiografie verder uitwerken: zijn Calvijnstudies en zijn ontmoeting met John R. Mott. In de andere twee delen van mijn proefschrift onderzoek ik de praktisch theologische en homiletische principes, gebaseerd op de mate waarin László Ravasz heeft bijgedragen aan het hedendaagse praktisch theologische denken; wat kunnen we hiervan leren, wat is tot op de dag van vandaag relevant gebleven en of er verbanden bestaan tussen de praktisch theologische en homiletische principes na Karl Barth? Hiervoor gebruik ik zijn publicaties, zoals de dissertatie van zijn privéleraar, zijn leerboek homiletiek, zijn studies en preken geschreven tussen 1903 en 1910.

Mijn onderzoek concludeert dat de geschriften van László Ravasz, die hij tussen 1901 en 1903 schreef, het feit weerspiegelen dat theologische studies een universiteitsstudent met schrijversvaardigheden nog niet tot een theoloog maken. Zijn schrijfstijl wordt duidelijk, en hoewel hij in één of twee van zijn publicaties specifieke onderwerpen en vragen aan de orde

stelt, die de essentiële inhoud vormen van zijn geschriften van de volgende jaren, verschijnen de meeste ervan slechts op een latente manier. Zijn belang is zeer eclectisch, zijn ideaal is de kritische journalist, een literair man die zijn vleugels uitslaat. Hij besloot niet eens voor zichzelf waarin hij werkelijk geïnteresseerd was. Zijn geschriften weerspiegelen de intellectuele pogingen van een zoekende, ruimdenkende universiteitsstudent. Hij streeft er nog niet naar om geestelijk onafhankelijk te zijn van zijn meesters, maar zijn onafhankelijkheid blijkt duidelijk uit de succesvolle manifestaties ervan.

Zijn geschriften uit de periode tussen 1903 en de herfst van 1906 zijn veel volwassener en weerspiegelen een wetenschappelijk beter onderbouwd beeld. Op dat moment wordt naast professor Károly Nagy ook bisschop György Bartók zijn mentor. Het was in die jaren dat László Ravasz uiteindelijk besloot om theologie te kiezen in plaats van een carrière als schrijver of filosoof. Naast zijn geschriften over theologie zijn ook zijn reisverhalen over de omzwervingen in Duitsland bijzondere curiosa, die het talent van de schrijver weerspiegelen.

Zijn studie in Berlijn gaf hem sterke impulsen voor het cultiveren van de praktische theologie. Hij kreeg inzicht in het werk van de binnenlandse zending in Duitsland en kreeg een basiskennis van de sociale gevoeligheid van de Kerk. Een paar jaar later probeerde hij als theologieleraar deze kennis door te geven aan zijn eigen studenten en wilde hij verschillende missionaire activiteiten in Cluj/Kolozsvár introduceren.

Tussen 1907 en 1910 vonden belangrijke veranderingen plaats in het theologisch denken en het geestelijke leven van László Ravasz. Uit de memoires van zijn studenten blijkt dat zijn positieve, constructieve houding niet alleen een vruchtbaar effect had op zijn eigen werk, maar dat hij zijn studenten ook op een toekomstgerichte manier in geestelijke groei leidde en hen ondersteunde in hun wetenschappelijke ontwikkeling. Als leraar praktische theologie opende hij nieuwe wegen voor de binnenlandse zending via een verscheidenheid aan conferenties en vrijwillige diaconale activiteiten. De principes die hij vertegenwoordigt blijken net zo levensvatbaar als het piëtistisch georiënteerde, binnenlandse zendingswerk; bovendien vulden de twee elkaar aan.

Een teken dat hij openstond voor de binnenlandse zending was, dat hij de lezingen bijwoonde van John R. Mott, die in Cluj/Kolozsvár arriveerde, en zich persoonlijk aangesproken voelde. De toegenomen belangstelling van de studenten in verband met dit bezoek, ondersteunde voor hem de veronderstelling dat de geestelijke opvoeding van de jeugd meer is dan alleen een pedagogische taak, en dat dit vooral geldt voor toekomstige generaties

predikanten. László Ravasz probeerde deze uitdagingen het hoofd te bieden, en zijn inspanningen waren niet ineffectief, als we de memoires van zijn studenten in ogenschouw nemen. In de geest van de liberale theologie werd in zijn denken grote nadruk gelegd op de persoonlijkheid en het individu, die ook cruciaal zijn in de binnenlandse (piëtistische) zendingsoriëntatie als het gaat om persoonlijke bekering en wedergeboorte. Het bezoek van John R. Mott aan Cluj/Kolozsvár bracht László Ravasz ook tot dit besef en wierp een nieuw licht op zijn veelbesproken ‚persoonlijke leven‘, dat hij zelf noodzakelijk achtte voor de pastorale bediening.

Zijn praktische theologische opvatting, die vooral de oriëntatie vertegenwoordigt van Friedrich Niebergall in Transsylvanië, resulteert in zijn werk als leraar en opvoeder in toekomstgerichte gedachten en gedragingen. De toekomstgerichte ideeën van László Ravasz over hoe het theologisch onderwijs en de pastorale opleiding verbeterd kunnen worden, worden bevestigd door de implementatie ervan in de afgelopen twintig jaar.

Het herdenkingsjaar van Calvijn bracht ook László Ravasz dichterbij de leer van de hervormer. Hoewel deze zijn bedenkingen over het confessionalisme nog niet terzijde schuift, kan er wel een geleidelijke versoepeling worden waargenomen. Het calvinisme is nog steeds latent, maar heeft een plaats in zijn theologische uitgangspunten. Door zijn opvattingen te vergelijken met die van Abraham Kuiper, de iconische figuur van de Nederlandse calvinistische leer, wordt de juiste, aan het calvinisme ontleende gedachtegang van László Ravasz aangetoond. Een meer diepgaande studie van Calvijns opvatting onthult de waarden binnen de gereformeerde doctrines en erkent dat deze niet in tegenspraak zijn met de moderne theologie, die László Ravasz ook beleed.

Aan het begin van zijn loopbaan als docent volgde hij langzamerhand zijn eigen weg, wat ook tot uiting komt in zijn opvattingen over Calvijn en het calvinisme. Hij deelt niet altijd in de opvattingen van zijn mentor Károly Nagy, een onderzoeker van het calvinisme, maar durft eigen conclusies te trekken. Verdere tekenen van zijn geestelijke onafhankelijkheid kunnen worden afgeleid uit een vergelijking met de grondbeginselen van Abraham Kuiper. László Ravasz' filosofische diepgang plaatst hem naast die van de Nederlandse predikant en staatsman, ook al bleef het kerkelijk leven en het theologisch onderwijs in Transsylvanië destijds achter bij het Nederlandse wat betreft de praktische implementatie van calvinistische principes.

De betekenis van László Ravasz' proefschrift als leraar komt tot uiting in het feit dat hij erkent en aantoonde dat de praktische theologie een prolegomena nodig heeft, dat hij definieert als de fysiologie van de moederkerk en dat hij

het concept van de 'ecclesiastica' introduceert in de Hongaars gereformeerde theologie als een onafhankelijk, theologisch wetenschappelijk gebied. Zijn proefschrift is een praktische versie van de liberale theologie, die meer is dan een experiment, een poging om de wetenschappelijke en praktische theologie te versterken, maar de 'onvolwassen aard' ervan wordt weerspiegeld in het feit dat zij de exacte verschillen tussen de ecclesiologie en de 'ecclesiastica' niet volledig kon ophelderen. In principe maakt hij duidelijk op welk gebied hij doelt, maar in de praktijk beschikt hij, vanwege de onvolwassenheid van het bijzondere vakgebied van de 'ecclesiastica', nog niet over een apart geheel van concepten en vocabulaire waarmee hij zich kan uitdrukken waardoor het gevaar tot interfereren met de ecclesiologie bestaat. Het ontbreken van een volledig onderscheid tussen praktische theologie en reguliere theologie resulteert op sommige plaatsen in een zeer complexe en tegenstrijdige denkwijze. Uit zijn proefschrift blijkt ook duidelijk dat de theologie van László Ravasz in feite een godsdienstfilosofie is, aangezien we in plaats van de geloofsbelijdenissen en de dogmatische basis die hem destijds onbekend waren, de filosofie van Károly Böhm aantreffen naast het systeem van de liberale theologie. Dit komt ook tot uiting in het feit dat hij bij het formuleren van zijn gedachten vaak filosofische uitdrukkingen gebruikt.

In de voetsporen van Friedrich Niebergall zag László Ravasz dat de kerkelijke gemeenschap in de eerste plaats wachtte op onderwijs, dat wil zeggen dat zijn praktische theologische opvatting een sterke pedagogische tint kreeg. Friedrich Niebergall geloofde dat de gemeente vooral afhankelijk is van de predikant; voorlopig interpreteerde László Ravasz het principe van het universeel priesterschap zo dat iedereen in de gemeente strikt gedefinieerde verantwoordelijkheden had, waartussen geen overgang of overlap nodig was. Dit ondermijnd het Congregationalisme en ook de functie van predikant is anders gebaseerd, aangezien hij de gemeente dan alleen als religieus gezelschap ziet en in het concept van universeel priesterschap leren we de oneindige waarde van de menselijke persoonlijkheid herkennen en ervaren.

László Ravasz' leerboek over homiletiek is gebaseerd op de waardering van de werken van zijn voorgangers die de liberale theologie vertegenwoordigden, en gaat vergezeld met de resultaten van zijn eigen studies en onderzoek. Gebaseerd op het Hongaarse wetenschappelijke, liberale, homiletische erfgoed, werd zijn homiletische opvatting gecombineerd met de synthese van Károly Böhm's neokantiaanse filosofie, esthetiek en religieuze pedagogiek, gekenmerkt door Niebergall. Sommige perioden van de Hongaarse homiletiek en preekgeschiedenis werden grondig onderzocht, terwijl anderen werden verwaarloosd.

De grootste verdienste van zijn eerste prekenbundel en tegelijkertijd zijn homiletische vernieuwing was de oproep tot kritiek. Deze kritiek bleef niet uit en wees op nogal wat tekortkomingen in zijn toespraken. Dit alles diende voor hem als een les, maar ging verder dan de evaluatie van preken, het werkt door tot in de huidige tijd waarin ook een preek bekritiseerd kan worden. Hij slaagde erin de hoorders/lezers bij de preek te betrekken, wat niet alleen aandacht en memoriseren veronderstelde, maar de hoorder/lezer ook de gelegenheid gaf om met de tekst te communiceren en via de tekst met de predikant; men werd aangemoedigd om vragen te stellen of het oneens te zijn.

Vanuit deze houding is de prediking niet alleen het Woord van God, maar ook het woord van mensen; bij preken zijn niet alleen God maar ook mensen betrokken: zowel de prediker als de hoorder/lezer. Eén vorm van communicatie tussen de prediker en de hoorder/lezer is kritiek, die de prediker moet accepteren. Maar het betekent ook een verondersteld vertrouwen in de hoorder/lezer als hij of zij redelijkerwijs zijn of haar mening, kritiek, vragen, overeenstemming of onenigheid kan uiten. De voorwaarden hiervoor zijn vaardigheid in het geloof, kennis van het Woord, maar er is ook plaats voor het subjectieve standpunt, aangezien niet alleen de prediker maar ook de hoorder/lezer een persoonlijkheid is. Als de evaluatie van de prediking wordt uitgevoerd in de geest van wederzijds respect, liefde en vertrouwen, is er geen reden dat zowel de prediker als de hoorder/lezer hierdoor niet zou worden opgebouwd. Deze opbouw is één van de sleutelbegrippen in de homiletische opvatting van László Ravasz. In 1910 gaf hij voor dit alles nog geen duidelijke verklaring, maar zijn tendens vertoonde een goede richting, die verder versterkt kon worden door de nieuwe homiletische opvatting die Barths theologische oriëntatie volgde. Het homiletische gedrag van László Ravasz aan het begin van de 20e eeuw anticipeert op deze ‚nieuwe‘ perceptie.

Tijdens het schrijven van het proefschrift vond ik de universiteitsaantekeningen van László Ravasz in verschillende manuscripten over verschillende onderwerpen uit de praktische theologie in archieven of persoonlijke erfenis. De taak van mijn verdere onderzoek zal het grondig uitwerken van deze primaire bronnen zijn, waardoor de vorming van het theologische denken verder genuanceerd kan worden.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A *Budapesti Református Theologiai Akadémia Története 1855-1955*. (szerk. PAP László - BUCSAY Mihály). Kiadja a Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1955.
- A *keresztyén vallás alapvonalai*. Fordította NAGY Károly, kolozsvári theologiai tanár. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903.
- A *keresztyén vallás rendszere I-II*. Fordította CZEGLÉDY Sándor és RÁBOLD Gusztáv. Pápa 1909-1910. Református Egyházi Könyvtár V-VI kötetek.
- A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. In: *Theologiai Szemle. IX-X. 1933-1934 összevont számok. 124-142*.
- A *székelyudvarhelyi Evang. Reform. Kollegium Értesítője az 1898/99. iskolai tanévről*. (szerk. Gönczi Lajos). Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, 1899.
- A *székelyudvarhelyi államilag segélyezett Evang. Reform. Kollegium Értesítője az 1899-1900. iskolai tanévről*. (szerk. GÖNCZI Lajos). Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, 1900.
- Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. KOZMA Zsolt). Kolozsvár, 1996.
- ACHELIS, Ernst Christian: *Lehrbuch der Praktischen Theologie I*. Mohr, Freiburg, 1890.
- ACHELIS, Ernst Christian: *Lehrbuch der praktischen Theologie. II*. Mohr, Freiburg, 1898.
- Ady Endre összes versei. I-II*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1974.
- Adolf von Harnack. Christentum, Wissenschaft und Gesellschaft. Wissenschaftliches Symposium aus Anlaß des 150. Geburtstags*. (NOWAK, Kurt – OEXLE, Otto Gerhard – RENDTORFF, Trutz – SELGE, Kurt-Victor). Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 2003.
- ADORJÁNI Zoltán: Imre Lajos (1888-1974). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. Kozma Zsolt) Kolozsvár, 1996. 235-276.
- ADORJÁNI Zoltán: Makkai Sándor (1890-1951). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. Kozma Zsolt) Kolozsvár, 1996. 206-234.
- ANTAL József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844-1895)*. Szemle Füzetek. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995.
- BAUR, Ferdinand Christian: *A keresztyén egyház a IV. V. VI. századokban*. (ford. KERESZTÚRI Sándor). Magyarországi Protestánsok Egyesülete, Budapest, 1879.
- BALOGH Csaba: Felekezeti teológia, egyetemes tudomány. Ünnepi szimpózium a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet épületének 120. évfordulóján. In: *Református Szemle. CVIII. 2015/6. 712-716*.
- id. BARTÓK György: *A református egyházak presbyteriális szervezete*. Gámán János örököse nyomdája, Kolozsvár, 1904.

- id. BARTÓK György: *Homiletikai jegyzetek. Kolligátum*. Ráday Kézirattár, K.1.885,1.
- BARTÓK István: Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében. In: *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában. Egyetemközi Tudományos Diákköri Vitailés Debrecenben, 1977. november 24-25.* (szerk. BITSKEY István – GOMBA Szabolcsné – VARGA Pál) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 1978.
- BASSERMANN, Gustav Heinrich: *Beiträge zur Praktischen Theologie. Ges. Aufsätze und Vorträge*. Heinsius, Leipzig, 1909.
- BASSERMANN, Gustav Heinrich: *Die Bedeutung der Praktischen Theologie in der Gegenwart*. In: *Zeitschrift für Praktische Theologie*. 1879/1.
- BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* Pápa. 1945.
- BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája*. Debrecen. 1933.
- BORBÁTH Dániel: *Homiletikai irodalmunk a XX. században*. Kolozsvár, 1956. 21 oldal írógéppel írt tanulmány. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában IMS96 könyvtári jelzés alatt található.
- BORBÁTH Dániel: *Református Gyakorlati Teológia I. Bevezetés a gyakorlati teológiába*. Kolozsvár, 1952-53. 90 oldal, írógéppel írt egyetemi jegyzet. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában IMS96 könyvtári jelzés alatt található.
- BOROSS Géza: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995.
- BOROSS Géza: *Homiletika*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1994.
- BOROSS Géza: *Kálvin János gyakorlati teológiája*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1998.
- BOROSS Géza: *Pál apostol gyakorlati teológiája*. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke, Budapest, 1995.
- BOROSS Géza: Ravasz László, a gyakorlati teológus. In: *Református Szemle*. XC. 1997/2. 142-145.
- BOSCH, David Jacobus: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*. (ford. BOROS Attila) Harmat – PMTI, Budapest, 2005.
- BÖHM Károly: *Az ember és világa III. Axiologia, vagy értéktan*. Kolozsvár, 1906.
- Dr. Böhm Károly élete és munkássága*. (szerk. KAJLÓS [Keller] Imre), I. kötet. A „Madách-Társaság” kiadása, Besztercebánya, 1913.
- BUZOGÁNY Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: *Akik jó bizonyóságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. KOZMA Zsolt). Kolozsvár, 1996. 5-28 old.
- BUZOGÁNY Dezső: A Református Szemle indulása. In: *Református Szemle*. C. 2007/6. 1260-1279.
- CSIKESZ Sándor: A magyar református gyakorlati teológia. In: *Theológiai Szemle*. IX-X. 1933-1934 összevont számok. 141-152.
- CZEGLEDY Sándor: *A prédikáció gyülekezetszerűsége*. A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai, 25. Budapest, 1938.
- DAIBER, Karl Fritz: *Predigt als religiöse Rede. Homiletische Überlegungen im Anschluß an eine empirische Untersuchung*. Predigen und Hören 3. Chr. Kaiser, München, 1991.

- D' AUBIGNÉ, Merle: *Kálvin János, az újkori szabadság egyik alapítója.* (ford. BALOGH Ferenc) Debrecen, 1878.
- Debreceni Lelkészi Tár. Gyakorlati ev.ref. papi lexikon.* Első kötet. (szerk. S. SZABÓ József). Kiadja Telegdi K. Lajos utóda, Eperjessy István, Debrecen, 1902.
- DINGEMANS, G. D. J.: *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de praktische theologie.* Uitgeverij Kok Kampen, 1996.
- DE GERANDO Antonina: Búcsú, Kolozsvárhoz! In: *Kincses Kolozsvár II.* (szerk. BÁLINT István János). Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- DEKKER, Gerard & HEITINK, G.: *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk.* Ten Have Baarn, 2002.
- DEKKER, Gerard & STOFFELS, Hijme C.: *Godsdienst en Samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie.* Kok Kampen, 2001.
- DENECKE, Axel: *Persönlich predigen. Anleitungen und Modelle für die Praxis.* Gütterloher Verlaghaus Ferd Mohn, 1979.
- Doce nos orare quin et praedicare. A magyarországi homiletikai irodalom a reformációtól napjainkig.* (írták: MOLNÁR János – TÓTH Zoltán – GILICZE András). DRHE Szegedre kihelyezett Vallástanári Tanszék, Ethelbert Stauffer Teológiai Kutatóintézet, Szeged, 2004.
- DOUMA, Jos: *Veni Creator Spiritus. De meditatie en het preekproces.* Uitgeverij Kok, Kampen, 2000.
- DOUGLASS, Klaus: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.
- DULK, Maarten den: *Heren van de praxis. Karl Barth en de Praktische Theologie.* Meinema, 1996.
- Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra.* Tanítványai számára való olvasmányul írta MITROVICS Gyula, református hittantanár és főiskolai lelkész Sárospatakon. Kiadták a sárospataki vallás és egyházi tudomány szakhallgatói. Nyomtatta Steinfeld Béla a református főiskola betűivel, Sárospatak, 1878.
- Encyclopaedia Britannica.* Vol. 28. Cambridge University Press, 1911.
- ENGEMANN, Wilfried: *Einführung in der Homiletik.* A. Franke Verlag, Tübingen-Basel, 2002.
- Emléklapok Dr. Ravasz Lászlónak, a Kolozsvári Református Theologiai Fakultáson a Gyakorlati Theologia nyilvános, rendes tanárának 1907. évi szeptember 15-én tartott Székfoglalójáról.* „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907.
- ENDE, Magda van der: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága. Teológiai doktori disszertáció az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben, Kolozsvár, 1982.* Budapest, Ráday College Press, 1990.
- FALKE, Robert: *Buddha, Mohammed, Christus. Ein Vergleich der drei Persönlichkeiten und ihrer Religionen.* Ink-Tank Publishing, Verlagsgruppe Musketier Verlag, Bremen, 2018.
- ifj. FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága.* Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2000.

- ifj. FEKETE Károly: Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája? In: *Református Szemle*. CVIII. évf. 2015/6. szám, 597-602.
- ifj. FEKETE Károly: Ravasz László és Makkai Sándor kapcsolata. In: uő.: *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2008. 60-74.
- id. FEKETE Károly: *Homiletika*. A Gyakorlati Theológiai Tanszék Tanulmányi Füzetei 3. Debrecen, 1993.
- FIRET, Jacob: *Het agogisch moment in het pastoraal optreden*. Kok, Kampen, 1982.
- FIRET, Jacob: De plaats van de Praktische Theologie binnen de theologische faculteit. In: *Spreken als leerling. Praktisch-theologische opstellen*. Artikelen van de emeritus-hoogleraar theologie, verschenen ter gelegenheid van zijn afscheid. Kok, Kampen 1987.
- FORGÁCS Gyula: Mott János és a diákok evangelizációja. In: *Protestáns Szemle*. XXI. 1909. 264-265.
- FOWLER, James W.: *Becoming adult, becoming Christian: adult development and Christian faith*. John Wiley & Sons, New York, United States, 1999.
- FOWLER, James W.: *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning*. HarperCollins Publishers, New York, United States, 1995.
- GAÁL Botond: A teológia mint „fölfelé nyitott hittudomány”. In: *Református Szemle*. CXI. 2018/5. 509-522.
- GAAL György: De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete. In: *Református Szemle*. CIX. 2016/5. 542-580.
- GAAL György: *Egyetem a Farkas utcában: A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár, 2012.
- GAAL György: *Magyarok utcája: A kolozsvári egykori Bel és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1995.
- GAAL György: Málnási Bartók György (1882-1970) In: *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. KOZMA Zsolt) Kolozsvár, 1996. 137-179; NAGY Géza: A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS THEOLÓGIAI FAKULTÁS TÖRTÉNETE. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995. 70-74.
- GAAL György: *Tört kövön és porladó kereszten: Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár, 1997.
- GEEST, Hans van der: *Du hast mich angesprochen: Die Wirkung von Gottesdienst und Predigt*. TVZ Theologischer Verlag, 1978.
- GOMBÁSI István: *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktának első Darabja. Melly tanít a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanításokról*. Kolozsvár, 1784.
- HEITINK, Gerben: *Het gemeentelid als subject*. In: *Een gezamenlijke trektocht. Meedenken met Jan Hendricks over gemeenteopbouw*. (szerk. HEITINK, Gerben). Kok Kampen, 1998.
- HEITINK, Gerben: *Praktische Theologie. Geschiedenis-theorie-handelingsvelden*. Kok Kampen, 1993.

- HEITINK, Gerben: *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03' de weg, het landschap en de praktische theologie*. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar Praktische Theologie aan de faculteit de Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op mei 2003. VU Boekhandel/Uitgeverij Amsterdam, 2003.
- id. HEGEDŰS Lóránt: *Újkantiánus és értékteológia*. Mundus Kiadó, Budapest, 1996.
- HOHLWEIN, Hans: Goltz, Freiherr. In: *Neue Deutsche Biographie*. Band 6. Duncker & Humblot, Berlin, 1964. 629.
- HOOP, Froukje de: Nagy Károly (1868-1926). In: *Akik jó bizonyóságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* (szerk. KOZMA Zsolt) Kolozsvár, 1996. 90-104.
- Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908-1909-ik év, „Theologus-Kör” kiadványa, 371 oldal, litografált kézirat (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában.)
- Homiletika. Litografált, kéziratos jegyzet. 1902. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában a IMS223 könyvtári jelzés alatt.
- IMRE Lajos: *Ekkleziasztika. Az egyház élete és szolgálata*. A Coetus Theologorum Reformátusok Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata 2. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyomása, Budapest, 1941.
- IMRE Lajos: *Önéletírás*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 2. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Kolozsvár, 1999.
- [ISKOLA] Theológiai tanári magánvizsgálat. Theológiai tanári pályázat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. V/21. (1907. május 26) 332.
- JORDAN, Louis Henry: *Comparative Religion, its Genesis and Growth*. With appendices, charts and indexes. T&T. Clark, Edinburgh, 1905.
- JUHÁSZ Tamás: „Útközben voltam teológus” Ravasz László munkásságának teológiai értékelése. In: *Confessio*. XXXII. 2008/1. 14-22.
- JÜRGENS, Klaus: Faber, Wilhelm Adolf Reinhold. In: *Braunschweigisches Biographisches Lexikon – 19. und 20. Jahrhundert*. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1996. 173.
- KÁDÁR Ferenc: *Egyház itt és most. Az ekkleziasztika művelésének alapjai, eredményei és mai lehetőségei*. Doktori értekezés a gyakorlati teológiai tudományok tárgyköréből. Sátoraljaújhely, 2006.
- KÁDÁR Ferenc: *Ekkleziasztika. Az egyház élete és szolgálata*. Teológiai jegyzet. Sárospatak, 2016.
- Kálvin János Istitutioja 1536*. Fordította: VICTOR János. A Magyar Református Egyház Kiadása, Budapest, 1936.
- KARÁDY Viktor: Kolozsvár, mint iskolaváros a Kárpát-medence elitképzési piacán 1872-1918. In: *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű egyetemi oktatás*. (szerk. BATIZ Enikő - NAGY László - Soós Anna) Kolozsvár, 2013, 237-244.
- KELEMEN Attila: Molnár Albert (1849-1901). In: *Akik jó bizonyóságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* (szerk. KOZMA Zsolt) Kolozsvár, 1996. 54-64.

- KÉRI Katalin: A modern nevelés útján – De Gerando Antonina. In: *Embernevelés*. 2. folyam, VII. évf. 1996/2. szám, 11-18.
- KOLUMBÁN Vilmos József: Református teológia Kolozsvárott. Az első évtizedek. In: *Teológiai Fórum*. XI. évf. 2017/2. szám. 5-21.
- KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942.
- KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756-1951)* I. kötet. (ford. KISHÁZY Mária) Harmat Kiadó – PMTI, Budapest, 1995.
- KOPPÁNDI Botond Péter: *Az új homiletika és az amerikai protestáns igehirdetés megújítása*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2019.
- KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1904.
- KOVÁCS Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve. In: *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. HOPPÁL Mihály - KOVÁCS Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 106-130.
- KOVÁCS Ábrahám: Evolúció, evangélikalizmus és liberális teológia. Henry Drummond „Természeti törvény a szellemi világban” című könyvének hazai protestáns recepciója. In: uő.: *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin. Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*. Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár. Monográfiák. L'Harmattan Kiadó – Partiumi Keresztény Egyetem, Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Budapest – Nagyvárad, 2016. 111-138.
- KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi Könyvtár IV. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- KOVÁCS Ábrahám: Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz. In: *Napkelettől napnyugatig. Vallástörténeti tanulmányok*. (szerk. SZATHMÁRY Sándor). Nemzetközi Theológiai Könyv 43. Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Budapest, 1999. 34-51.
- KOVÁCS Ábrahám: *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin. Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*. Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár, Monográfiák I. L'Harmattan Kiadó, Budapest – Partiumi Keresztény Egyetem, Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Nagyvárad, 2016.
- KOVÁCS Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Studies in the Intercultural History of Christianity, Peter Lang, Oxford, 2006.
- KOVÁCS Ábrahám: *The origin of Scottish-Hungarian Church relations: the settlement and the first years of the Scottish mission in the 1840s*. A D. Dr. Harsányi István Alapítvány kiadványai, Debrecen, 2001.
- KOVÁCS Ábrahám: The Rise of the Science of Religion and its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele and Pfeleiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen. International Review for the History of Religions*. Vol 65. 2018/2-3. 232-255.

- KOVÁTS J. István: A buddhizmusé, avagy a keresztyénségé a jövő? In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/7. 428-445.
- KOVÁTS J. István: A debreceni theologiai doktorátus. In: *Protestáns Szemle*. XXIX. 1917/7-8. 446-453.
- KOZMA Dezső: Meltzl Hugó és a magyar irodalom. In: *Korunk*. 3. folyam, XX. 2009/10. 94-98.
- KOZMA Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: uő.: *Önazonosság és küldetés. Tanulmányok*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2001. 115-130.
- KOZMA Zsolt: *Ekléziasztika. Az egyház a mai helyzetben*. Egyetemi jegyzet 1980-2000. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- KOZMA Zsolt: Kenessey Béla (1858-1918). In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*. (szerk. KOZMA Zsolt) Kolozsvár, 1996. 29-53.
- KOZMA Zsolt: Ravasz László: Homiletika. A mű megszületésének körülményei. In: uő. *Hidak. Tanulmányok, gyülekezeti előadások*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2017. 145-149.
- KRAUSS, Alfred: *Lehrbuch der Praktischen Theologie* I. Mohr, Freiburg, 1890.
- KUITERT, Harry M.: *Zeker weten voor wie geen grond meer onder de voeten voelt*. Uitgever Ten Have – Baarn, 1995.
- KUN Bertalan: *Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű különösen protestáns lelkészek által*. Miskolc, 1855.
- KULCSÁR Árpád: An Encounter and Its Impact: the Visit of John R. Mott in Cluj-Napoca/Kolozsvár and His Impression upon László Ravasz. In: *Perichoresis. The Theological Journal of Emanuel University*. Vol. 19. 1. 75-90.
- KULCSÁR Árpád: A párbeszéd szüntelen aktualitása. A teremtés kérdése a teológiában és a természettudományokban. Ravasz László szintézise. In: *Református Szemle*. CXI. 2018/2. 170-193.
- KULCSÁR Árpád: „A magától értetődő dolgok elmélete...” Filozófiai és esztétikai vonások Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodásában. In: *Református Szemle*. CVIII. 2015/6. 603-687.
- KULCSÁR Árpád: Élő hit, élő misszió. In: *Református Szemle*. CXIII. 2020/1. 32-52.
- KULCSÁR Árpád: Kálvin-reneszánsz. Mit tanult Ravasz László Kálvintól? In: *Reformáció 500. A Partiumi Keresztyén Egyetem által 2017. október 5-6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*. (szerk. KULCSÁR Árpád). Partiumi Keresztyén Egyetem, Partium Kiadó – Selye János Egyetem, Calvin J. Teológiai Akadémia. Nagyvárad – Komárom, 2018. 245-272.
- KUYPER, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. (ford. DANKULY Levente). Koinonia, Kolozsvár, 2001.
- [Különfélék] Új theologiai magántanár. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/20. 157.
- [Különfélék] Theologiai tanári pályázat. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/20. 158.
- [Különfélék.] In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/22. 174.
- LAAN, Jaap H. van der: *Hoge woorden over de preek*. Uitgebreide tekst van het afscheidscollege, uitgesproken o vrijdag 2 november, 2001. Kampen Oraties 17.

- Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen, 2001.
- LANG, Heinrich: *Keresztyén dogmatika: gondolkodó keresztyének számára.* (ford. KERESZTÚRI Sándor) Magyar Protestáns Egyház, Budapest, 1876.
- LANGE, Ernst: *Predige als Beruf: Aufsätze zu Homiletik, Liturgie und Pfarramt.* Chr. Kaiser der Gegenwart, Chr. Kaiser, München, 1984.
- LAURILA, Kaarle S.: In memory of Max Dessoir. In: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism.* Vol.6. No.2. The American Society for Aesthetics, Wiley, 1947. 105-107.
- LÁSZLÓ Dezső: *A magyar református lelkipásztor a történelemben I.* Szemle Füzetek 5. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár, 1991.
- LÁSZLÓ Dezső: *A magyar református lelkipásztor a történelemben II.* Szemle Füzetek 10. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár, 1993.
- LÁSZLÓ Dezső: Az erdélyi református theologiai irodalom az elmúlt huszonkét év alatt. In: *Theologiai Szemle.* 1941/1, 50-55.
- LÁSZLÓ Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata. A teológiának mint gyakorlati teológiának alapkérdései.* Kolozsvár, 1938.
- LITERÁTY Zoltán: *Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolatuk és jelenkori lehetőségeik. Homiletikatörténeti áttekintés.* Budapest, 2009.
- LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében.* Presa Universitara Clujeana, 2007.
- Magyar életrajzi lexikon.* I-II kötet. (főszerk. KENYERES Ágnes). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- MAKKAI Sándor: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Átnézték Csizmadia Lajos pápai, Novák Lajos sárospataki theologiai tanárok. (Református Egyházi Könyvtár XI. A magyar református egyház kiadása. Pápa, 1915) XX+499 lap. In: „Az Úr”. II. 1916/9-10. 289-292.
- MAKKAI Sándor: *Az egyház missziói munkája.* Révai kiadás, Budapest, 1938.
- MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* „Az Úr” kiadása, Kolozsvár, 1925.
- MAKKAI Sándor: *Poiménika.* A Református Egyházi Könyvtár XXIII. kötete. A Magyar Református Egyház kiadása, Budapest, 1947.
- MAKKAI Sándor: *Szolgálatom.* Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- MARTONFALVI György: *Ars concionandi Amesiana, Ita delinata & illustrate, ut unusquisque hanc viam ingreffus, accuratus & facilis concionator evadat.* Debrecen, 1666.
- MÁRKI Sándor: *A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem története 1872-1922.* Szeged, 1922.
- MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban.* (A magyar liberális teológia). Főiskolai könyvnyomda, Pápa, 1939.
- MÜLLER, Max: *Introduction to the Science of Religion.* Longmans, London, 1873.
- MÜLLER Max: *India, what can it teach us?* Longmans, London, 1883.

- MEDGYESI Pál: *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és praedicationi irasra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges tablak.* Bártfa, 1650.
- MOLNÁR János: Kecskeméthy István (1864-1938). In: *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* (szerk. KOZMA Zsolt) Kolozsvár, 1996. 65-78.
- MOTT János előadása (Külön előadás a theologusok részére) [I.] In: *Református Szemle* II. 1909/17. 270-272.
- MOTT János előadása (Külön előadás a theologusok részére) [II.]. In: *Református Szemle* II. 1909/18. 288-291.
- MÖLLER, Christian: *Einführung in die Praktische Theologie.* A. Francke Verlag, Tübingen-Basel, 2004.
- NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története.* Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995.
- NAGY Károly: Emlékezés Molnár Albertre. In: *Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta Molnár Albert előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati theologia nyilvános, rendes tanára a Kolozsvári Református Theologiai Fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Nagy Károly theologiai tanár.* Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. I. kiadás 1906.
- NAGY Károly: *Kálvin theológiája.* Báldy Károly könyvkereskedő, Nagyenyed, 1895.
- NAGY Károly: *Kálvin János: A keresztyén vallás alapvonalai.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903.
- NAGY Károly: Kálvin, mint dogmatikus és etikus. In: *Emlékezés Kálvinról: a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmára.* (szerk. Szóts Farkas). Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1909. 113-194.
- NAGY László: Borbáth Dániel. In: uő: „Tiszteld Atyádat.” *Tanulmányok az erdélyi református theologia történetének köréből.* Szemle Füzetek, 16. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995.
- NAGY László: ... és vidámsátd meg az én szívemet. *Anekdoták – életképek.* Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1996.
- NIEBERGALL, Friedrich: *Praktische Theologie. Lehre von der kirchliche Gemeindeerziehung auf religionswissenschaftliche Grundlage.* Tübingen, Erste Bund 1918; Tweede Bund 1919.
- NIEBERGALL, Friedrich: *Wie predigen wir die modernen Menschen?* Zweite, durchgesehene Aufgabe. Tübingen, 1905.
- NITZSCH, Carl Immanuel: *Praktische Theologie I-II.* Adolf Marcus, Bonn, 1847-1848. *New International Encyclopedia* (1st ed.) 1905. Dood & Mead, New York, 1905.
- NEWBIGIN, Lesslie: *Evangélium a pluralista társadalomban.* (ford. BOROS Attila) Harmat Kiadó, Budapest, 2006.
- NOTOVITCH, Nicolas: *La vie inconnue de Jésus-Christ.* Paris, Ollendorf, 1894.
- NOVÁK Lajos: Vélemény Ravasz László magántanári dolgozatáról. In: *Ellenzék.* Független politikai napilap. XXVIII/118. (1907. május 25) 2-3.
- N. N: Az erdélyi református egyházkerület rendkívüli gyűlése. In: *Ellenzék.* XXVIII/118. (1907. május 25) 3.

- PÁLFI József: *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitassors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.
- PAPP György: Doce nos orare, quin et predicare. Medgyesi Pál homiletikai öröksége. In: *Református Szemle*. CVIII. 2015/2. 137-158.
- Pedagógiai Lexikon*. (szerk. BÁTHORY Zoltán - FALUS Iván). Keraban Kiadó, Budapest, 1997. III kötet.
- PFLIEDERER, OTTO: *Religionsphilosophie*. G. Reiner, Berlin, 1896.
- PONGRÁCZ József: Kálvin kommentárja az Efézusi levélről. In: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*. Debrecen, 1936.
- Pokoly József emlékkötet*. (szerk. BARCZA József – CSOHÁNY János) A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi Füzetei. Debrecen, 1994.
- PRUZSINSZKY Pál: *Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négy százados évfordulója alkalmából*. Református Egyházi Könyvtár IV. és VIII kötetek. I. kötet Pápa, 1909, II. kötet Pápa 1912.
- ifj. RÉVÉSZ Imre: *Pokoly József emlékezete*. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. Városi Nyomda, Debrecen, 1936.
- ifj. RÉVÉSZ Imre: „Vallomások” *Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- RAVASZ László: A gyakorlati teológia történetének fő irányai. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. évf. 1907/13. szám, 99-100; 1907/14. szám, 109; 1907/15. szám, 116-118; 1907/16. szám, 125-126; 1907/17. szám, 130-131; 1907/18. szám, 139-140.
- RAVASZ László: A gyakorlati teológia történetének fő irányai. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. évf. 1907/19. szám, 149.
- RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár, XI. Kötet. Református Főiskolai Nyomda, Pápa, 1915.
- RAVASZ László: *Aisthesis. Három széptani kérdés*. Szerző kiadása. Gámán nyomdája, 1903.
- RAVASZ László: A középkori igehirdetés. In: *Theológiai Szaklap*. IX. 1911/4. 265-285.
- RAVASZ László: A kuruczandarról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1901/8. 109-111; 9. 125-126; 10. 133-134.
- RAVASZ László: Alszik a kedvesem. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 250.
- RAVASZ László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. In: *Theológiai Szaklap*. XI. 1913/3-4. 262-284.
- RAVASZ László: A tanítóképző intézet Erzsébet ünnepélye. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 32.
- RAVASZ László: Apokalypsis (Március 15). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/19. 281-282.
- RAVASZ László: A szikomorfa. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/6. 103-104.
- RAVASZ László: Az álom. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/23. 326.
- RAVASZ László: Az árvácská. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/11. 165-166.
- RAVASZ László: Az egyetemi kör félévzáró közgyűlése. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 295-298.
- RAVASZ László: Az erdő tündére. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/16. 247-249.
- RAVASZ László: Az igehirdetés megújhodása. In: *Református Prédikátori Tár*. (szerk.

- ifj. PÉTER Károly). Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely, 1907. V-XVI.
- RAVASZ László: Az eleve elrendelés. In: uő.: *Orgonazúgás. Beszéddek, előadások.* Szerzői kiadás. Studium könyvesbolt, Budapest, 1923, 86-95.
- RAVASZ László: Az én anyám. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* VI. 1902/1. 11.
- RAVASZ László: Az érzékiség a művészetben. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* VI. 1903/10. 180-181.
- RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába.* „Ellenzék” nyomda, Kolozsvár, 1907.
- RAVASZ László: Dr. Bartók György, mint theologus. In: uő.: *A Tháborhegy ormán. Beszéddek, cikkek, előadások.* Kolozsvár, Szerzői kiadás, Lapkiadó Nyomdai műintézet Rt. nyomása, 1928. 9-48.
- RAVASZ László: Buddha és Jézus. In: *Erdélyi Protestáns Lap.* VIII. 1905/1. 6-7; 1905/2. 13-14; 1905/3. 23-25.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim.* A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992.
- RAVASZ László: Év végén. In: *Erdélyi Protestáns Lap.* VII. 1904/52. 423.
- RAVASZ László: Gyónás. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* V. 1901/8. 113.
- RAVASZ László: Himfy dalai. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* V. 1902/14. 212.
- RAVASZ László: Hitbizonyosság és reformáció. In: uő.: *Orgonazúgás. Beszéddek, előadások.* Szerzői kiadás. Studium könyvesbolt, Budapest, 1923. 4-13.
- RAVASZ László: Húsvéti vakáció az egyetemen. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* V. évf. 1902/23. szám, 327-328.
- RAVASZ László: Igehirdetésünk alapkérdése. In: uő.: „*Ez ama Jézus*” Egyházi beszéddek, elmélkedések. Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1910.
- RAVASZ László: Igehirdetésünk megújhódása. In: uő.: „*Az emberélet útjának felén*”. *Beszéddek, cikkek, előadások.* „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár, 1924. 33-52.
- RAVASZ László: Imperiális diákpolitika. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* VI. 1902/2. 19-20.
- RAVASZ László: Íme, én mindeneket megújítok. In: uő.: *Ez ama Jézus.* Kolozsvár, 1910, 95-99.
- RAVASZ László: Jelenések. Október 31-re. In: *Erdélyi Protestáns Lap.* VI. 1903/44. 565-566.
- RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus. In: uő.: *Látások könyve. Beszéddek, elmélkedések.* Az Út kiadása. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917. 3-31.
- RAVASZ László: *Katechetika.* Kiadja a Kolozsvári Református Theologia Theologus Köre, 1909-1910-ik év. (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában).
- RAVASZ László: Kalotaszegről és egyébről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* VI. 1902/1. 8-9.
- RAVASZ László: Kiszakított naplólevelek. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok.* VI. 1903/6. 71-73.
- RAVASZ László: Kelj föl és járj. In: *Erdélyi Protestáns Lap.* IX. 1906/12. 97.
- RAVASZ László: Keresztyén szocializmus. Akadémikusok kirándulása Settinbe I. In: *Erdélyi Protestáns Lap.* IX. 1906/4. 32-34; 1906/5. 40-42; 1906/6. 50; 1906/7. 59-60.

- RAVASZ László: Kossuth Lajos (Elmondta a szerző az Egyetemi Körnek április 6-án rendezett Kossuth-gyászünnepélyen). In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/22. 314-315.
- RAVASZ László: Latiatuc feleym... In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 27-28.
- RAVASZ László: L'art pour l'art, la science pour la science. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/4. 69-71.
- RAVASZ László: Levél. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V.1902/20. 291.
- RAVASZ László: *Liturgika*. A „Theologus Kör” kiadványa az 1910-1911-es tanévből, 131 oldal + 19 oldal melléklettel, litografált kézirat (Dr. Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai tanár hagyatékában).
- RAVASZ László: *Liturgika*. 1920-1921. 144 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában IMS598 könyvtári jelzés alatt).
- RAVASZ László: *Liturgika*. 1924-1925. 152 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, IMS584 könyvtári jelzés alatt, Dávid Gyula lelkipásztor hagyatékából, az utolsó lapok hiányoznak).
- RAVASZ László: *Magamról*. Coetus-Sorozat, Debrecen, 1944.
- RAVASZ László: Magyar Keresztyén Ifjúság – új szempontból. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/25. 340.
- RAVASZ László: Március 15 (Elmondta a szerző az Egyetemi Kör főtéri ünnepén) In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/20. 290.
- RAVASZ László: Mese egy meséről. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 25-26.
- RAVASZ László: Mefisztó és Lucifer. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 182-186.
- RAVASZ László: Mi a liberalizmus? In: *Protestáns Szemle*. XXVIII. 1916/5-6. 341-346.
- RAVASZ László: Mi a reformáció? In: uő.: *Az emberélet útjának felén. Beszédek, cikkek, előadások*. II. Kiadás. Az Út kiadása, Kolozsvár, 1925. 64-68.
- RAVASZ László: Miss Duncanról és a táncról. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 348-349.
- RAVASZ László: Mirkó királyfi. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1902/2. 24-25.
- RAVASZ László: Mott János. In: uő.: *Az emberélet útjának felén. Beszédek, cikkek, előadások*. „Az Út” kiadása, Kolozsvár, 1924. 87-91.
- RAVASZ László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: uő.: *A halál árnyékában. Temetési beszédek*. Sylvester-kiadás, Budapest, 1927. 201-231.
- RAVASZ László: Niebergall. In: *Niebergall erdélyi emlékfüzet. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből 13*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának kiadása, Kolozsvár, 1934.
- RAVASZ László: Október hatodikán. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VI. 1903/42. 538-539.
- RAVASZ László: Örök diákok. Magamról. In: uő.: *Alfa és Omega. Prédikációk, beszédek, cikkek*. II. Franklin-Társulat, Budapest, 1932. 305-308.
- RAVASZ László: *Poimenika*. Kolozsvár, „Theologus Kör” kiadványa, 1923-1924, 65 oldal litografált kézirat (a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, IMS698 könyvtári jelzet alatt)
- RAVASZ László: Poétasor. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/26. 353-354.
- RAVASZ László: *Schopenhauer esztétikája*. Szerző kiadása, Kolozsvár, Gombos Ferenc nyomdája, 1907.

- RAVASZ László: Schopenhauer személye. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. IX. 1906/47. 395-396; 1906/48. 401-402; 1906/49. 410-411; 1906/50. 417-419; 1906/51. 424-426.
- RAVASZ László: Színésznők részletekben, mint művészeti probléma. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. V. 1902/15. 239.
- RAVASZ László: Vajda János festő költészete. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*. VI. 1903/10. 186-189.
- RAVASZ László: Vallás és művészet. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, VII. 1904/32.
- RAVASZ László: Vallásos nevelés. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. VIII. 1905/12. 91-92.
- RAVASZ László: Veszelei Károly. In: *Kolozsvári Egyetemi Lapok*, V. 1902/23. 322.
- RÁCZ Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711-1914). Homiletikai tanulmány. I. kötet*. Nyomtatott Leopold Sándor könyvnyomdájában, Gyula, 1931.
- RÁCZ Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. In: *Protestáns Szemle*. XI. 1899/9. 547-556; és 1899/10. 599-605.
- RAUPP, Werner: Kaftan, Julius. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Vol. 14. Herzberg – Bautz 1998, 1128-1133.
- SZABÓ Aladár: *Budapesttől Londonig, emlékezés a KIE 13. Világkongresszusára*. Budapest, 1895.
- S. Szabó József: A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915. In: *Sárospataki Református Lapok*. XII. 1916/48. 368-371.
- SZABÓ Lajos: *Alapozó ismeretek a gyakorlati teológiában*. Luther kiadó, Budapest, 2004.
- SCHIAN, Martin: *Praktische Predigtlehre*. Göttingen, 1911. (2. Aufgabe)
- SCHNELLER István: A vallásról I. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/7. 419-427.
- SCHNELLER István: A vallásról II. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/9. 575-582.
- SCHMIDT Károly Jenő: Dr. Ravasz László (a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika) A református egyházi könyvtár XI. kötete. Pápa, 1915. In: *Theologiai Szaklap és Könyvűjság*. XV. 1917/2-4. 197-199.
- SCHLEIERMACHER, Friedrich: *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt von Dr. Friedrich Schleiermacher*. Aus Schleiermachers Handschriftlichen Nachlasse und Nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Jakob Frerichs, Berlin, 1850.
- SCHWEITZER, Alexander: *Die christliche Glaubenslehre nach protestantischen Grundsätzen*. I-II Band. Leipzig, 1877.
- SCHWEIZER, Alexander: *Homiletik der Evangelisch-Protestantischen Kirche*. Leipzig, 1848.
- SZELÉNYI Ödön: Böhm Károly és a protestáns keresztyénség. In: *Protestáns Szemle*. XXIII. 1911/10. 648-654.
- SZETÉY Szabolcs: A homiletikatörténeti kutatások problémái. In: *Tan és módszertan*. Conferentia Rerum Divinarum 3. (szerk. Trajtler Dóra) Budapest, 1912. 173-206.
- SZETÉY Szabolcs: Bartók György kézírata, mint Ravasz László forrása. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvania*. 2017/1. 193-204.
- SEYDEL, Rudolf: *Das Evangelium von Jesu in seinem Verhältnis zur Buddha-Sage*. Leipzig, 1882.

- SIMON J., Joseph: Jesus in India? Transgressing Social and Religious Boundaries. In: *Journal of the American Academy of Religion*. Vol. 80, 2012/1. 161-199.
- SZILÁGYI Tönkö Márton: *Biga pastoralis, Seu, Ars orandi & concionandi*. Debrecen, 1684.
- SZILÁGYI Zsolt: A magyar buddhizmus kutatás rövid története c. tanulmánya. In: *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. HOPPÁL Mihály - KOVÁCS Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010. 57-64.
- SZLÁVIK Mátyás: A buddhizmus és a keresztyénség. In: *Protestáns Szemle*. VII. 1895/7. 396-405.
- SÖLLE, Dorothee: *Fantasie en gehoorzaamheid. Toekomst en christelijke ethiek*. Serie "oecumene". Bosch en Keuning, Baarn. 1970.
- STARK, Ciska: *Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God*. Academisch proefschrift. Uitgeverij Boekcentrum, Zoetermeer, 2005.
- STOTT, John R. W.: *Hiszek az ígehirdetésben*. Harmat Kiadó, Budapest, 2006.
- STUDENS: Mott R. János. In: *Élet és Munka* I/1, 1909, 1-2.
- STUDENS: Mott János és a magyar diákok. In: *Élet és Munka* I/2, 1909, 10.
- SZ. M.: RAVASZ László: Bevezetés a gyakorlati teológiába. Kolozsvár, 1907, 96 lap. In: *Protestáns Szemle*. XIX. 1907/8. 547-549.
- Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (szerk. HOPPÁL Mihály - KOVÁCS Ábrahám). Vallástudományi Könyvtár 1. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- TANKÓ Béla: Az akaratszabadság problémája. Írta: ifj. Bartók György. Kolozsvár, 1906, Stein János magyar királyi egyetemi könyvkereskedése bizománya. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/38. 305-306.
- TANKÓ Béla: Schopenhauer esztétikája. Írta: Ravasz László. In: *Erdélyi Protestáns Lap*. X. 1907/20. 154-156.
- TAVASZY Sándor: Tudomány és világnézet. A theologiai tudomány helye a tudományok mai rendszerében. In: *Az Út*. VIII. 1925/1. 20-23.
- Theologiai fakultásunk. Mott János diák-előadásai. [Különlélek rovat.] In: *Református Szemle* II. 1909/16. 259-260.
- THELEMANN, Otto: *Kálvin élete*. (ford. Farkas József) Pest, 1871.
- THIELICKE, Helmut: *Úton a szószék felé. Üzenetek az ifjú teológusoknak és idősebb barátaiknak*. (Fordították: FAZAKAS Enikő - KOVÁCS Zoltán - KUN Lajos - NÉMEDI Gusztáv - Oláh Attila) DRHE, Gyakorlati Teológiai Tanszék, Debrecen, 1991.
- TÓTH Ferenc: *Homiletika*. Komárom, 1802.
- TÓTH Mihály: *Magyar protestáns egyházzsónoklat történelme. Kútfők után dolgozva magyar protestáns hitszónokok nyomtatott vagy kéziratban lévő munkáiból. Mutatványokkal, s az egyházi beszédek bírálataival, a reformációtól a mai időkig*. Első kötet. Debrecen, 1864.
- TÓTH Zoltán: *Adalékok a magyar református teológia fejlődéstörténetéhez (1855-1938)*. Szeged, 2004.
- TUNYOGI Lehel: *A rejtőzködő állítmány. Kecskeméthy István élete és munkássága*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2009.

- TUNYOGI Lehel: *The life and work of István Kecskeméthy Csapó. A Hungarian Theologian and Biblical Scholar in Transylvania.* Exit Publishing House, Kolozsvár, 2008.
- Új Óramutató. (szerk. Szabó Aladár) Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1896.
- Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff bibliography 1867-2010. Second Edition, Further Revised and Expanded after Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen and Günter Klaffenbach. (ed. ARMSTRONG, Michael – BUCHWALD, Wolfgang – CALDER, William M. – LÖFFLER, Helmut.) Weidmann. 2012.
- VARGA Béla: Ami örökkévaló Dávid Ferenc művében. In: *Keresztyén Magvető*. XI. 1929/6. 236-249.
- VÁSÁRHELYI Boldizsár: *Gyakorlati levelek egy kezdő lelkipásztorhoz.* Nyomtatott Demeter és Kiss nyomdájában Désen, 1907.
- VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önéletrajz.* Kolozsvár, 1937. augusztus 1.
- VASADY Béla: *A lelkipásztori tiszt és hivatás Ravasz László gondolatvilágának tükrében.* Az Igazság és Élet füzetek 27. Városi Nyomda, Debrecen, 1942.
- VASADY Béla: Az általános vallástudomány. In: *Theologiai Szemle*. IX-X. 1933-1934 összevont számok. 124-131.
- VASADY Béla: A theologus Ravasz László. In: *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* (szerk. VASADY Béla). Franklin társulat, Budapest, 1941.
- VEN, Johannes A. van der: Wat is pastoraaltheologie? Een analyse van het werk van F. Haarsma. In: *Toekomst van de kerk. Studies voor F. Haarsma.* (Szerk. VEN, J. A. van der). Kok Kampen, 1985.
- [VEGYES közlemények] Pályázat. In: *Dunántúli Protestáns Lap*. XVIII/21. (1907. május 26) 379.
- VINCZE Géza: Erdélyi Ravasz László. In: u.ő. *Igehirdető poéták, poéta igehirdetők. (Két kálvinista anonim literátor. Erdélyi Ravasz László. Czeglédy Sándor).* Budapest, Szerző kiadása, Jakab M. H. Könyvnyomdai Műintézete. 1926.
- VÍGH Árpád: *Retorika és történelem.* Gondolat, Budapest, 1981. 352-373.
- WESSELING, Klaus-Gunther: Soden, Hermann Freiherr von. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Vol. 10. Herzberg – Bautz, 722-727.
- WÖLFFLIN, Heinrich: *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkori művészetben.* (ford. MÁNDY Stefánia). Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. (szerk. Ladányi Sándor). Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.
- ZSARNAY Lajos: *Paptan.* Sárospatak. 1847.

A sorozat eddig megjelent kötetei

1. PERES IMRE (szerk.): *Kezdetben volt az Ige. Tanulmánykötet Lenkeyné Semsey Klára tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*, 2011.
2. FEKETE KÁROLY – KUSTÁR ZOLTÁN – KOVÁCS ÁBRAHÁM (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, 2011.
3. FAZAKAS SÁNDOR – FERENCZ ÁRPÁD (szerk.): „Krisztusért járva követségben...”. *Teológia, igehirdetés, egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*, 2012.
4. BALOG MARGIT – KÓKAI NAGY VIKTOR (szerk.): *Újszövetség és eszkatológia. Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, 2013.
5. HODOSSY-TAKÁCS ELŐD (szerk.): *A tíz Ige. Tanulmánykötet Marjovszky Tibor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, 2013.
7. KÁROLY FEKETE – ZOLTÁN KUSTÁR (eds.): *Commitment, belief, knowledge. Celebratory volume on the occasion of the 475th anniversary of the Debrecen Reformed Theological University*, 2014.
8. BARÁTH BÉLA LEVENTE (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, 2015.
9. BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Krisztus világossága. Tanulmányok, igehirdetések, meditációk* (szerk.: Kustár Z.–Kovács K.), 2017.
10. DR. LENKEYNÉ DR. SEMSEY KLÁRA: *Jakab és Filemon levelének magyarázata*, 2017.
11. KUSTÁR ZOLTÁN – NÉMETH ÁRON (szerk.): *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, 2018.
12. PÓTOR ÁRON: *Czeglédy Sándor teológiai munkásságának alapvonásai*, 2018.
13. BARÁTH BÉLA LEVENTE – FEKETE KÁROLY – KIS KLÁRA (szerk.): *Ösztönző lelkiség. Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából*, 2019.

14. BODÓ SÁRA – HORSAI EDE (szerk.): „Hiszek az Ige diadalmas erejében!”. *Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*, 2020.
15. KONCZ-VÁGÁSI KATALIN: *Haggeus Próféta és Haggeus könyve. A próféta irat exegetikai, hagyományozás- és tradíciótörténeti elemzése*, 2021.
16. PACZÁRI ANDRÁS: „SZŐLŐJE VOLT KEDVESEMNEK...”. *Szőlő és bor az ókori Közel-Keleten és az Ószövetségben*, 2021.

